

dr. Enes Karić

ISLAM I MUSLIMANI

pred savremenim izazovima

hrestomatija tekstova, eseja i intervjuja

Priređivač e-izdanja: bosnamuslimmedia.com

Biblioteka

Savremeni islamski mislioci

Knjiga 5

dr. Enes Karić

ISLAM I MUSLIMANI PRED SAVREMENIM IZAZOVIMA

odabrani tekstovi, eseji i intervjui

Biblioteka:

Savremeni islamski mislioci

Knjiga: 5

Izdavač pdf-izdanja:
www.bosnamuslimmedia.com
1430. hidž. / 2009. god.

SADRŽAJ

UVOD	6
VJERSKE TEME	7
SEDŽDA U NAMAZU	8
Povremena i permanentna sedžda	9
Ravnoteža četiri elementa	10
Sedžda licem uvjetovana sedždom srca	11
Ulazak čovjeka u svemirsku sedždu	13
Vraćanje Izvoru i Početku	14
BOŽANSKA SVJETLOST POSTA	17
Post kao privilegirani ibadet	17
Tri razine posta i postača.....	19
Post i duhovna uranjanja	21
Post - kušanje predvorja vječnosti.....	23
Što dalje od antropoteizma	24
Post kao čistota u ime Boga kao put k Bogu	25
ŠEHID - SVJEDOK VELIČANSTVENOG CILJA SVOJE SMRTI	27
ISLAM PRED IZAZOVIMA MODERNOSTI	33
FUNDAMENTALIZAM PROKRUSTOVE POSTELJE	34
KLONIRANJE - FILOZOFSKA, ETIČKA I RELIGIJSKA	
RAZMATRANJA	39
Kloniranje ljudi i kriterij umjerenosti	39
Kriterij granice	42
Kriterij cjeline	45
TEFSIRSKE TEME	47
METODE TUMAČENJA KUR'ANA	48
Tumačenje Kur'ana Kur'anom	49
Tumačenje Kur'ana Tradicijom.....	51

Racionalno tumačenje Kur'ana	53
Lingvističko tumačenje Kur'ana.....	54
Stilističko tumačenje Kur'ana	55
Sufijsko ili ezoteričko tumačenje Kur'ana.....	56
Znanstveno tumačenje Kur'ana	57
Historijsko tumačenje Kur'ana.....	57
Tematsko tumačenje Kur'ana.....	58
Ostale metode tumačenja Kur'ana.....	59
DESET ZAPOVIJEDI U NOVIJIM KOMENTARIMA KUR'ANA.....	61
IBRAHIM - BOŽIJI PRIJATELJ.....	70
TEFSIR I PROBLEM ISLAMSKOG MIŠLJENJA.....	84
TUMAČENJE KUR'ANA I SUDBINA ISLAMSKOG SVIJETA	105

ISLAM I ZAPAD: KA DIJALOGU	123
KAKO DOĆI DO JUDEO-KRŠĆANSKO-ISLAMSKE KULTURE I CIVILIZACIJE?.....	124
Kako povijest svjetskih religija čitati pogledom kontinuiteta?	126
Povijest kao zamka za međureligijski dijalog.....	129
Kršćanstvo i islam danas – opasnost monizma identiteta	131
MUSLIMANSKO ISKAZIVANJE VJERE U EVROPI DANAS.....	135
Različita shvatanja "euro-islama"	135
Islam kao "izbjeglica u Evropi"	136
Kako univerzalizirati naše evropsko iskazivanje islama?	137
Insistiranje na univerzalnim kulturnim premisama islama u Evropi ...	140
ANTIMUSLIMANSKA HISTERIJA MEDIJSKOG DEMIJURGA.....	144
Moćni Zapad i lažna slika o islamskom svijetu	144
Medijska dresura ima dalekosežne posljedice	145
Mujezin sa džamije u High Streetu	146
Francuskinja sa šalom i muslimanka sa mahramom.....	147
Suprotstavljanje antimuslimanskoj hajci.....	148
Med.....	149
UNUCI HOMO SAPIENSA NA POČETKU 3. MILENIJA.....	151
Žal za mačem	153
Strašna vremena	154

PUTOPIS SA HADŽDŽA	156
REVDA.....	157
GALAKSIJE.....	171
AREFATSKA GORA.....	185
UMMET KROZ POVIJEST	199
NACRT OPĆE POVIJESTI ISLAMA	200
Islam - "najmlađa"i "najstarija" vjera	202
Arabijski ulazak u povijest.....	204
Nepouzdanost stereotipnih pristupa.....	207
Jezičke i kulturne zone muslimanskog svijeta	210
Islam i Evropa i pitanje budućnosti dvaju susjeda	217
Povijest islama i pogled u budućnost.....	231
ZNAMENITI LJUDI MUSLIMANSKOG ČOVJEČANSTVA.....	236
Svjetovi muslimanskoga čovječanstva.....	236
Političari, državnici, halife, dinastije	239
Osnivači pravnih škola, ulema, teolozi, čuvari tradicije, sufijski pjesnici i mistici, komentatori Kur'ana.....	245
Književnici, putnici, geografi, hemičari, matematičari, astronomi	252
INTERVJUI	257
IZETBEGOVIĆ SVOJIM MIŠLJENJEM NE PRIPADA "MLADIM MUSLIMANIMA"	258
REIS CERIĆ JE LUKAV FAJTER, OMUDR'O U POLITIČKIM IGRAMA.....	272
UVIJEK JE POLITIKA KORISTILA AHMEDIJU	289
VEĆ ČETIRI ILI PET GODINA DR. CERIĆ JE SEBI UMISLIO DA JE SADA UPRAVO ON NAŠ I VJERSKI I SVJETOVNI LIDER.....	302
O AUTORU	317

UVOD

Dragi čitaoci,

Pred vama je hrestomatija - zbirka tekstova i eseja dr. Enesa Karića, profesora na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. Dr. Karić je jedan od najpoznatijih savremenih islamskih učenjaka u Bosni i Hercegovini, a poznat je i često citiran i u najpoznatijim naučnim krugovima u svijetu.

Tekstovi koje vam predstavljamo u ovoj hrestomatiji su predhodno objavljeni u nekom od časopisa islamske zajednice: Preporod, Novi Muallim, Glasnik Rijaseta IZ-e, Takvim, ili u nekoj od njegovih mnogobrojnih objavljenih knjiga. Tu su i četiri intervjua koje je dr. Karić dao poznatim bosanskim magazinima i novinama. Na kraju knjige nalazi se i biografija sa popisom njegovih do sada objavljenih knjiga.

Tekstove smo rasporedili u više tematskih cjelina radi lakšeg snalaženja, a kroz njihovo iščitavanje moći ćete steći uvid u ideje, bogatstvo i širinu mišljenja ovog islamskog učenjaka. A spektar oblasti kojima se bavi i tema o kojima piše dr. Karić je širok: od tumačenja Kur'ana, preko islamske povijesti i filozofije, do pitanja i problema koji se tiču savremenih društvenih izazova...

Nadamo se da će sa ovom hrestomatijom bar djelimično biti popunjena praznina na internetu kada je u pitanju djelo ovog savremenog bosanskog alima i mislioca.

Bosnamuslimmedia.com

2009. / 1430. h. god.

VJERSKE TEME

SEDŽDA U NAMAZU¹

Kroz sedždu struji Istina, njome se zalazi iza vremena i prostora, iza prolaznosti i propadanja, s njome se ulazi u ritam najviših javljanja Istine i ulazi u protok stvorenja što su se zaputila Gospodaru

Ibni Džarir at-Tabari u svome djelu *“Povijest naroda i kraljeva”* tvrdi da su stvaranje čovjeka i sedžda (padanje ničice) koju su, po Božijoj zapovijedi, učinili anđeli/meleki pred čovjekom, dočekani među stvorenjima kao velika vijest. Jer, ničice se pada samo pred Bogom kome niko ravan nije i koji nikom sedždu ne čini. Autor *“Povijesti naroda i kraljeva”* u metaforičko-aluzivnoj formi govori šta je to sve značilo i kakve je duhovne događaje u svemiru potaklo.

Daleko od toga da se mi ovdje zapućujemo u bespuća pitanja božanskog i ljudskog, u krajnja značenja, još dalje da se na njih daju i odgovori.

Ali, činjenica je da je padanje ničice meleka čovjeku Ademu (a.s.), prema kurʼanskim kazivanjima, to jest sam čin sedžde, razdvojio stvorenja na ona što su vječito ničice pred Bogom, na stalnoj sedždi, i čovjeka, koji sedždu čini samo povremeno. Dakako, ovdje mislimo na ono što nam preostane od čovjeka kada mu oduzmemo njegove dimenzije i mjere za koje se interesiraju fizika i biologija. Jer i biološko-fizičko očitovanje čovjeka je na permanentnoj sedždi. Sama ta strana čovjeka, ili te strane čovjeka, izvršavaju vjerno zadatak od Boga uspostavljen. Tom stranom svoje biologije čovjek je uključen, mimo svoga odobrenja u univerzalnu, permanentnu, svemirsku sedždu Bogu.

¹ Tekst objavljen u „Preporod“ br. 19/861 od 01. oktobar 2007. god.

Ali kako je u čovjeku pohranjena ona veličanstvena iskra slobode i kako je ta sloboda zapretana u onom što teolozi i filozofi imenuju srcem, razumom, dušom, strastima i putima, tako je čovjeku ostalo da prvi od stvorenja svojom voljom odluči hoće li ili neće ničice padati pred Bogom.

Povremena i permanentna sedžda

Nisu rijetka mišljenja da je čovjek od Boga u zadatak dobio povremenu sedždu iz razloga što je on halifa Božiji, namjesnik Božiji, zato što je već nosilac emaneta ili pologa ponuđenog od Boga, a što su ga odbili Zemlja, nebesa i planine. Adem su anđeli/meleki pali na sedždu upravo zbog tog emaneta, ali mu je sedžda meleka bila veliko znamenje i opomena da je upravo čovjek taj koji se zapućuje u svijet kušnje, patnje, znanja, moći, slobode, rada, bolesti, smrti... Adem je ostao život sa onim Božijim robovima koji su na permanentnoj sedždi, koji su se poistovjetili sa svojom ulogom.

Nigdje se bolje ne iskazuje odnos čovjekove povremene sedžde i Allahovih stvorenja što su na stalnoj sedždi kao u ajetima koji, ako ih izustimo ili čujemo, traže da ničice pred Stvoriteljem padamo.

“A oni koji su kod Gospodara tvoga, oni se ne ohole da Mu iskažu štovanje, i da samo Njega hvale, i samo pred Njim oni padaju ničice.”

“Allahu se klanja sve što je na nebesima i na Zemlji, i to milom ili silom čini, a i sjene njihove jutrom i navečer.”

“Allahu ničice pada sve živo na nebesima i na Zemlji.”

Ti reci: “Vjerovali vi u Kur‘an ili ne vjerovali, zbilja, oni kojima je i prije objavljivanja njegova podareno znanje, kad im se on čita, padaju licem ničice.”

“To su oni kojima je Allah podario blagodati: vjerovjesnici iz potomstva Adema i od onih koje smo sa Nuhom nosili i iz potomstva Ibrahimova i Israilova i onih koje smo Mi uputili i Mi odabrali.”

“Zar ne vidiš da Allahu ničice padaju i oni što nabesima su i oni što na Zemlji su, i Sunce, i Mjesec, i zvjezde, i planine, i drveće, i životinje, i mnogi ljudi – a mnogi i kaznu zaslužuju.”

“A kad im se kaže: ,Ničice Svemilosnom padnite!’ – oni pitaju: ,A ko je Svemilosni? Zar da padamo ničice jer nam ti naređuješ?’ I to im zastranjenje povećava.”

“I da im je šejtan lijepim prikazao djela njihova pa ih odvratio od Puta Pravoga, i oni nisu na Pravoj Stazi pa da se klanjaju Allahu, Koji ono što je skrovito izvodi na nebesima i na Zemlji, i Koji zna ono što skrivenim vi držite i što na javi iznosite.”

“U Naše ajete vjeruju samo oni koji kad su njima opomenuti licem ničice klanjaju i zahvaljuju, Gospodara svoga hvaleći i oni se ne ohole.”

“I Davud pomisli da smo Mi njega na kušnju naveli, pa od svoga Gospodara oprosta zatraži, i ničice licem na tle pade i pokaja se.”

“Od Njegovih su Znakova i noć, i dan, i Sunce i Mjesec! Ne padajte ničice ni Suncu, ni Mjesecu, ničice padajte samo Allahu, Koji ih je stvorio, ako vi samo robujete Njemu.”

“Padajte ničice Allahu i Njemu robujte!”

“I zašto, kad im se uči Kur’an, ničice ne padaju?!”

“...I Gospodaru svome ničice padaj i tako Mu se približi!”

Ravnoteža četiri elementa

Ako ovim ajetima treba objašnjenje, onda ga je El-Gazali (Abu Hamid al-Gazali) najbolje formulirao govoreći o čovjeku i sedždi u svome djelu *»Ihjau ulumi d-din«*.

U svakom čovjeku imaju četiri elementa: božanski, šejtanski, zvjerski i životinjski. Sve to sakupljeno je i nahodi se u čovjekovom srcu, kao da se u osnovi čovjekovoj nalaze svinja, pas, šejtan/sotona i

mudrac. Svinja je strast, ne odbacuje se svinja zbog boje, oblika i izgleda nego zbog razvrata i pohlepe. Pas je srdžba i ne odbacuje se pas zbog boje, oblika i izgleda nego zbog zvjerstva koje nosi u sebi i nasilja... Svinja u čovjeku svojom proždrljivošću vodi u razvrat i ono što je zabranjeno, a zvijer svojom srdžbom vodi u nasilje i uznemiravanje. Šejtan/sotona je taj koji raspiruje strast svinje i srdžbu zvijeri i jedno drugom pomaže i šejtanu čine dobro jer su oni njemu potčinjeni i njemu su u položaju ničice, na sedždi. Mudraca simbolizira um kome je zapovijedeno da otkloni šejtanovu spletku i um je prisiljen da šejtanovu obmanu otkrije svojom intuicijom i svojim zadobijenim svjetlom... da bi tako sve išlo po svome toku i da se mudračevim uzdama uspostavi ravnoteža. Ukoliko nema ravnoteže u tom slučaju svinja, pas i šejtan u čovjeku potčine čovjeka i s njim upravljaju tako da je čovjek primoran da stalno traži načina kako da zasiti svinju u sebi, i zadovolji psa, i tako je stalno u robovanju ili psu ili svinji.

“Ovakvo je stanje većine svijeta,” veli Abu Hamid al-Gazali, i nastavlja: “Zaista je čudo kako neko može osuđivati to što se idolopoklonici klanjaju i robuju kamenju, a kada bi mu zastor (koprena) bio s njega skinut i bila mu otkrivena bit njega samog, odnosno njegovo pravo stanje kako to vide oni koji su zadobili kašf (otkrovenje), sebe bi tada vidio kako svinji u sebi čini sedždu ili ruku⁶ i očekuje njezin znak i naređenje. Kad god svinja zatraži nešto da bi zadovoljila svoje prohtjeve on joj se odmah odazove u pribavljanju onoga što će je zadovoljiti.”

Sedžda licem uvjetovana sedždom srca

“Čovjek se pomoću sedžde približava Allahu, kako to stoji na kraju sure Iqra⁶. Koliko će čovjek u namazu i na sedždi moći prodrijeti u tajne zavisi od njegove osobne čistote. To prodiranje u tajne se od čovjeka do čovjeka razlikuje kako po snazi tako i po intenzitetu. Kada, čovječe, kažeš «Tražim utočište kod Boga!» – (“Euzubillahi...”), znaj da je šejtan tvoj neprijatelj koji ti je u stalnoj zasjedi, u težnji da tvoje srce odvrati od Boga iz zavisti što ćeš razgovarati s Njim i pasti Mu na

sedždu. Jer, šejtan je proklet, zato što je izostavio sedždu kada ju je trebao učiniti Ademu. Kod sedžde čovjek treba da obnovi svoje sjećanje na Allahovu veličinu...

“Sedžda je najveći stepen tvoje poniznosti i pokornosti, spusti Čovječe svoje lice, svoj najveličanstveniji dio na najniži nivo stvari, na prašinu. Ako možeš da između tvoga lica i zemlje ne bude ništa učini sedždu na zemlji jer je to najbolji vid skrušenosti i najbolji dokaz poniznosti. Ako uspiješ da svoj nagon staviš u takvu poniznost znaj da si ga stavio na pravo mjesto i da si dio vratio njegovoj cjelini, jer ti si od zemlje stvoren i njoj ćeš se vratiti. Tada u svom srcu obnovi Božiju veličinu riječima: “Slavljen si moj uzvišeni Stvaratelju», i to potvrdi opetovanjem jer jedno opetovanje je slabog učinka. Pa kada tvoje srce postane snažno i kada se to manifestira, siguran budi u Božiju milost, jer milost Njegova hita ka slabosti i poniznosti, a ne oholosti i objesti...”

Lice je onaj najuzvišeniji spoljni dio čovjeka. Uistinu, na licu (a ljudsko lice uzdignuto je nad licima svih drugih stvorenja) čovjek raspoznaje bol, radost, tugu, objest, poltronstvo, zavist. Ono je taj otok postojanja kroz kojeg se iskradaju unutarnja stanja srca. Zato je sedžda licem uvjetovana sedždom srca. Životinje licem na tle ne padaju, jer one ne zavide, ne mrze, nisu podle, itd. (ili, pak, čovjeku nije dato da sazna njihova životinjska stanja).

Al-Gazali, budući da je pronikao u tajne srca kaže: «Srce ima svoju vidljivu vojsku, vidljivu okom. To su ruke, noge, oči, uši, jezik i ostali vidljivi ili nevidljivi organi. Svi su u službi srca i potčinjeni su srcu. Ono je to koje njima raspolaže i naređuje. Organi su stvoreni da budu pokorni srcu, ne mogu mu se suprotstaviti niti se pobuniti. Kada srce naredi oku da gleda - ono gleda, jeziku da govori - on govori, rukama da dohvataju - one dohvataju... Potčinjenost organa srcu slična je potčinjenosti meleka Bogu - ne mogu Mu se suprotstaviti niti pogriješiti i samo čine ono što se od njih traži. Ipak u nečemu se razlikuju. Anđeli/meleki su svjesni svoje sedžde i pokornosti, svoje skrušenosti i poniznosti, a organi su nesvjesni svoje potčinjenosti srcu. Srcu je potrebna ova vojska jer mu je potrebna jahalica i opskrba za put

zbog kojeg je srce stvoreno, a to je put Bogu i prevaljivanje prostranstva i razina za dolazak tamo. Jahalica srca je tijelo, a opskrba znanje. Ono što srce vodi do opskrbe jeste dobro djelo. Čovjek ne može doći Allahu dok ne bude u tijelu i dok ne ostavi ovaj svijet. Najnižu stepenicu moraš ostaviti da bi došao do najviše...”

Ulazak čovjeka u svemirsku sedždu

Islamski klasici su ljudski duh, dušu, zapravo njeno središte smještali u gornji dio tijela, srce i glavu.

Donji dio tijela je strast i prostor požude, puti.

Kada Ibn Arabi govori o sedždi on ima u vidu takvu uslovnu podjelu. Ako se sedžda jednog čovjeka posmatra u prostoru, na ravnoj plohi, zapaža se da su ova mjesta gdje je ljudski duh ,‘smješten‘‘ upravo na sedždi na najnižoj mogućoj razini. Ibn Arabi ide dalje pa kaže: “Šerijatom je propisano klanjaču da na sedždi, kada je ničice, izgovori - ,‘Slavljen si moj Uzvišeni Stvoritelju‘! tri puta. Jednom za svoju senzibilnost i čuvstvo, drugi put za svoju intuitivnost i maštu, a treći put za svoj um. Ta radnja i postupak znači da Istina (Bog) čisti (svoga roba, čovjeka) na mjestu gdje mu je on najbliži, i hoće da rob/čovjek postane znan i preko osjećaja i preko intuicije i putem razuma i time se suprotstavlja šejtanu”.

Nije teško zaključiti da Ibn Arabi u činu sedžde vidi potpuno ulaženje čovjeka u svemirsku sedždu, jedan preobražaj, obrat što se časovito zbiva, što na tren dovede u skladu vrijeme i vječnost.

Na temelju kur‘anskih kazivanja znademo da su nebesa i zemlja sazdana u sedam katova, koji su čvrsti i jaki. U čovjekovoj tjelesnosti najčvršće su kosti. O tome Ibn Arabi kaže: „Islamski pravnici se slažu da sedždu treba učiniti čelom, ali su se razišli oko toga da li je treba činiti i dodirrom nosa i tla, jer nos nije kost, nije čista kost i po svome sastavu bliži je mišićima nego kostima. Nos se razlikuje od čela. U hadisu je veličanstvena uputa da se sedžda učini čelom, tj. da se čini na sedam kostiju počevši od čela, „pa promisli o tome, čovječe.“

Ali, najveličanstvenije riječi o namazu što ih je Ibn Arabi izrekao, prepuštajući Bogu krajnji sud da li je tako, jesu: „Bog je naredio stvorenjima da čine sedždu i sedždu je učinio najbližim mjestom i stupnjem stvorenja Bogu svojim riječima ,‘Čini sedždu i približi se svom Gospodaru!’“ Prema hadisu, čovjek je, također, najbliži Bogu kad je na sedždi. Mi znademo da prostorna relacija ,‘iznad‘u odnosu na Boga prema ajetima ,‘Bog je iznad svojih robova‘ i ,‘Robovi Allahovi se boje svoga višnjeg Gospodara‘ ista je kao i relacija ,‘ispod‘ u odnosu na Njega. Jer, rob koji je ničice pred Allahom traži svojim licem ,‘dolje‘ kao što i rob u stojećem stavu traži ,‘gore‘. A kako rob na molitvi/dovi podigne svoje lice i ruke tražeći Gospodara, mada je On učinio da sedžda bude mjesto najbliže Allahu, onda znamo da se to odnosi samo na čovjeka. Boga nije, slavljen neka je On, ograničilo ono – ‘iznad‘ od onog, ‘ispod‘ niti ono ,‘ispod‘ od onoga ,‘iznad‘, jer Bog je stvoratelj i onog iznad i onog ispod.

Vraćanje Izvoru i Početku

Boga ne ograničava ni to kada je obuhvatio Arš (Božansko Prijestolje), jer On obuhvata i zemaljsko nebo, Bog je sa nama gdje god bivamo mi. Njegovo Biće obuhvata sve, Arš, svemir, Zemlju, Bog nam je bliži od vratne žile kucavice.

Ibn Arabi je zagovornik univerzalne sedžde u koju se čovjek povremeno svojom voljom utapa. Čovjek je na zemlji u stanju ta‘wila, odnosno u stanju vraćanja svome Izvoru i Početku, a sedždom i namazom on ubrzava ta‘wil. Islamski mistici u svojim učenjima naglašavaju da se proces vraćanja svome Izvoru i Početku može ubrzati i u permanentnoj napregnutosti da se to postigne. Sufija Abdul Quddus iz Gangoha je svoju želju za Izvorom i Početkom iskazao riječima:

“Muhammed Arabljanin popeo se je na najviše Nebo i vratio se. Kunem se Bogom, da sam ja tamo dospio, ne bih se nikad vratio.”

Muhamed a.s. je o padanju ničice, sedždi, izrekao mnoge hadise.

“Ničim se čovjek ne može približiti više Bogu nego kroz skrivenu sedždu.”

“Nijedan musliman neće Bogu učiniti sedždu, a da ga On neće podići za stepen i osloboditi grijeha.”

Neki čovjek reče Poslaniku: “Moli Allaha da me učini od onih koji će zadobiti tvoj zagovor/šefa‘at,” a na to mu Poslanik odgovori: “Pomozi me obiljem svojih sedždi”!

“Sedžda je svjetlost skrušenosti koja prosijava iz unutrašnjosti ka spoljašnosti!”

“Kada čovjek prouči sedždei-tilavet i spusti se na sedždu šejtan/sotona se osami uplakan govoreći: ,‘Teško meni, čovjeku je naređena sedžda, pa je poslušao i zadobiće Džennet, a meni je bila naređena pa sam je odbio i pripada mi Džehennem!”

Kroz sedždu struji Istina, njome se zalazi iza vremena i prostora, iza prolaznosti i propadanja, s njome se ulazi u ritam najviših javljanja Istine i ulazi u protok stvorenja što su se zaputila Gospodaru. Čovjek sedždom prekoračuje obuhvaćenost mjestom, smještenost, redosljed, položaj i njihovim prekoračenjem ulazi u ljubav i snagu što pokreće sunce i zvijezde. Dodir čela i tla razbuđuje neznane razine, spaja ono za što čovjek uobražava da je odvojeno, i na sedždi - baš kao što stanja u kojima se nahodi voda uvijek idu svojemu zadatku i svojoj biti - tako i čovjek duhom i tijelom potvrđuje onaj veličanstveni zadatak što mu ga je Bog podario.

Sedžda je priznanje da izvan onog što je čovjek na zemlji sagradio i uobrazio da je veličanstveno ima nešto još veličanstvenije. Sedždom za trenutak spoznajemo da je sve ono «najveličanstvenije iz djela poezije, slikarstva, muzike, arhitekture, najdovrtljivije umne konstrukcije od religije i filozofskih sistema do matematičkih operacija» samo bljedilo sjećanje na nesavršeni život za kojim se ne žali.

Sedžda nije samo ritual kojim bljesne znanje bezdimenzionalnih razina već i znanje o životinji u sebi, koja pati od bolesti “koja se sastoji

u tome što zaista ne može da živi bez sredstava koja ublažavaju” njenu ćud.

Ali, daleko od toga da se sedžda može znanjem u riječi pretočiti. Važnije je neizrecivo iskustvo sedžde i njegovo pomaljanje.

BOŽANSKA SVJETLOST POSTA¹

Možda je odviše slobodno reći, ili pak tvrditi, da su neke obligatne dužnosti (*farzovi*), koje se po islamu trebaju izvršavati, najbolje sredstvo uranjanja u nikad dokraja dosežne aspekte Božansko Bića i Njegove Tajne. Osim što se islamske dužnosti čine i u djelo provode kao temeljne dužnosti u vjeri, one su također i načini *približavanja Bogu, Najdražem Izvoru*, to jest one su ljestve našeg ljudskog uspravljanja u vjeri.

Islamski post (*saum* ili *sijam*) i Svjedočenje Božije Jedinosti (*šehadet*) jesu ne samo čovjekove dužnosti usredsređene na čovjeka, već su po svojim nutarnjim značenjima, božanska istina koja izvire iz Njegova Bića. U Kur'anu Bog veličanstveni objavljuje šehadetom da je On jedan Bog: „*Vaš Bog je jedan Bog*“ (*Ve ilahukum ilahun vahid*). Svakidašnjim riječima kazano, i Bog donosi šehadet, posvjedočuje da je On jedan, jedini.

Post kao privilegirani ibadet

Ali, nije samo tako kad je posrijedi temelj svih temelja islama, šehadet, već tako stvari stoje i sa postom. Na temelju jednog odabranog Poslanikova a.s. predanja (ili *hadisi-kudsije*) koje glasi: „*Post je u Moje ime (Post je moj!) i samo ja za njega nagrađujem*“ može se zaključiti da je Božanski Post najsavršeniji, najuzvišeniji i ni sa čijim postom usporediv nadnaravni čin! To jest, *Božije Biće posti, a da nikad nije zapostilo u svojoj svevječnosti.*

¹ Tekst je objavljen u „*Preporod - islamske informativne novine*“, br. 20/862, 15. oktobar 2007. god., sarajevo.

Tako su *post* i *šehadet*, ako se sagledaju u međusobnom odnosu kao neopozive dužnosti Allahova štovatelja/roba/čovjeka, ogledalo iz jedne alegorije koja pripovijeda kako se „bljesak zrake svjetla vraća svome Izvoru jer je od Njega i potekao“! Bog Veličanstveni svjedoči da je On jedan i jedini, tako se u Kur'anu Allahova svjedočenja javljaju kao temeljna misao islama - *šehadet* što ga ljudi, u vidu invokacije, često izriču. Allahu dž. še je svojstven post (to jest, On Svojim Božanskim Postom nije ovisan ni o čemu, ni o hrani, niti o bilo čime o čemu su ovisna stvorenja!), tj. ništa Mu nije potrebno i Njegovo je Biće, *Njegov Zat*, apsolutno neovisan (o vremenu, mjestu, hrani, relaciji koja bi Ga uslovljavala, itd.).

Allahov post je najviša metafora za post uopće. Kao takav, Allahov post je neusporediv s postom Njegovih štovatelja/robova! Na sličan se način otvaraju staze i za promišljanje i drugih obligatnih islamskih dužnosti, a posebno je to slučaj s *namazom*. Većina invokacija i sekvenci namaza su *Božanske Riječi o Božijem Sopstvu/Zatu i Božanskim Svojstvima/Sifat*. Kako se posredstvom namaza posvjedočuje, ili s čovjekove strane teži posvjedočiti, to što Bog uistinu jeste kao i negirati to što On uistinu nije - i budući da se to čini posredstvom Allahovih Riječi podarenih čovjeku da se pomoću njih Bogu preda i okrene Mu lice svoje - onda je *namaz* (s Božijim Riječima i ljudskim kretnjama i naklonima, gdje je najveći čin padanje ničice) najveće očitovanje odnosa čovjeka i Boga, ali i Boga i čovjeka. U svjetlu ovakvih tumačenja *namaz* je, dakle, vjerska obligatna dužnost i čin što u svojoj formalnoj strukturi na najsretniji način objedinjava *šehadet* i post (*saum*), jer dok smo u namazu zabranjeno je jesti ili udovoljavati bilo kojoj potrebi tijela.

Post kao Božanska karakteristika (Božiji sifat) je u djelu el-Gazalija i Ibn Arebija osvijetljen na identičan način. Vjerovatno je originalno vrelo takvih tumačenja poteklo od el-Gazalija, kojem Ibn Arabi, kada je tumačenje islamskog posta po srijedi, mnogo duguje.

U središtu el-Gazalijevih tumačenja posta kao Božijeg sifata jeste hadisi-kudsi „*Post je moj i samo ja za njega nagrađujem*“ (*As-sawmu li ve ene edžzi bihi*).

Prva logička cjelina hadisa („*Post je moj*“) je kod islamskih mistika uvijek promišljana kao iskaz „Ja postim“, koji i el-Gazali u svojim tumačenjima upotrebljava u ovakvom značenju. Za el-Gazalija se „post odlikuje osobenošću Allahovog svojstva što nije slučaj sa ostalim farzovima, kako to na temelju Allahovih Riječi prenosi Poslanik: „Za svako dobro djelo ima deset do sedam stotina *nagrada/sevaba* osim posta. Post je moj, a ja ću za njega podariti nagradu / Ebu Hurejre/. Post je pola strpljivosti i nagrada za njega je mimo odredbe o određivanju nagrade i obračunu. Allah kaže: „Čovjek napušta svoju strast, hranu i piće radi Mene, a post je Moj i Ja za njega podarujem nagradu“!

Međutim, ovaj *hadisi-kudsi* el-Gazaliju je samo poticaj da razvije svoje osobeno tumačenje posta. Fenomen strpljivosti koji može razviti ljudsko biće (što se i na temelju Kur'ana potvrđuje) jedinstveni je „sadržaj“ ljudskog duha. Kad je razina stvorenja posrijedi, ništa se u svemiru ne može strpiti niti ima sposobnost strpljenje izuzev čovjekova bića. Strpljenje je, k tome, odlika čovjeka koji ima slobodu, koji kuša slobodni ljudski čin! Strpljenje je na temelju vjere u Boga najvažniji vid odbrane koju sami sebi možemo podariti i priuštiti. Samo teška iskušenja dovode do trpljenja, a *strpljenje* je prevladano *trpljenje*.

Tri razine posta i postača

Trpljenje je muka, bol i strah, a strpljenje je sreća, radost i svjetlo. Glad je trpljenje, a post je strpljenje. Strpljenje u vršenju vjerskih dužnosti prelazi u više osjećanje kušanja mogućnosti ljudskog duha i slobode u njemu. El-Gazali promišlja strpljivost kao fenomen do koga ne mogu svi ljudi doći i samo je mali broj onih koji su u postu strpljivi. „Post ima tri stupnja: A) Post običnog svijeta, B) post odabranih i C) post najodabranijih. Post običnih upražnjava se u ustezanju od jela, pića i udovoljavanja strastima. Post odabranih je ne griješiti čulom sluha, vida, mirisa, ne griješiti govorom, ne griješiti nogama, rukama i ostalim tjelesnim organima. Post najodabranijih je srcem postiti od profanih stvari i ovosvjetskih misli, i čitavim se srcem

zabaviti samo Bogom! Ovu vrstu posta će - prema el-Gazaliju - pokvariti i sama pomisao na nešto drugo osim na Allaha i Sudnji dan, tj. pokvariće ga i pomisao na Ovaj svijet osim ako se time ne želi, u krajnjem slučaju, dobro za vjeru, jer je i to opskrba za Onaj svijet (*ahiret*) i ne pripada Ovom svijetu (*dunja*)".

Ismail Hakki u svome mističkom komentaru *Ruhu l-Bejan*, donosi vrlo slična tumačenja tri stupnja čovječanstva u odnosu na post. Postoji post običnog svijeta (*saumu l-avvam*), to je post u sustezanju od jela, pića, tjelesnih prohtjeva. Viši stupanj posta uključuje osim posta običnog svijeta i to da tjelesni i mentalni organi poste, to jest da se sustegnu od harama što ga mogu počinuti čovjekove ruke, noge, oči, jezik, srce, itd.. Takav post je post odabranih (*saumu l-havass*). Treća i najviša razina ljudskog posta je post koga poste najodabraniji (*saumu ahassi l-havass*), takvi se odriču svega, da bi se približili samo Bogu. Ukratko, jedino se ne odriču Njega!

Islamski mistici, govoreći o postu najodabranijih, iznosili su vrlo stroge kriterije za takav post, npr. prema el-Gazaliju, tvrde da, postač koji u toku posta bude pomislio o onome čime će se iftariti /omrsiti/ biće mu to upisano u grijeh, jer je to znak slabog strpljenja i nagovještaj pomanjkanja oslonca na Allahovu blagodat i opskrbu. K tome, to je i nedostatak čvrstog uvjerenja u od Njega obećanu opskrbu. Ovaj spomenuti stupanj su postizali samo Božiji vjeronavjestitelji/ poslanici, to je post vjerovjesnika i onih koji su iskreni i bliski Allahu. O tome ne treba mnogo teoretizirati već treba praktično iskustvo postići, tvrdi el-Gazali.

„Post odabranih je, nastavlja el-Gazali, post dobrih ljudi, a to je post koji se sastoji u negriješenju organima i on se očituje posredstvom sljedećeg:

Oboriti pogled i ne gledati u ono što je pokuđeno i zabranjeno, niti gledati u bilo šta drugo što bi srce odvratilo od sjećanja na Allaha dž. š. Poslanik kaže: „Pogled je zatrovana Iblisova strijela i neka je Allahovo prokletstvo na njega. Ko pogled ostavi iz straha pred Allahom, Allah će mu dati iman čiju će slast osjetiti u svome srcu“. (Predanje Hakima od Huzejfe).

Čuvati jezik od laži i posrtaja, razvratnog govora, ružnih riječi, svađe i dvoličnosti. Pridržavati se šutnje, zaposliti jezik sjećanjem na Allaha i Kur'anom i to je post jezika. Mudžahid prenosi hadis: „Ogovaranje kvari post“! „Dvoje kvari post, ogovaranje i laž“. „Post je štit - pa kada neko posti neka spolno ne opći, neka ne govori nepotrebne stvari. Ako ga neko napastvuje ili ga bude grdio, neka kaže: „Ja postim, uistinu!“

Čulo sluha ustegnuti od slušanja svega što je vjerom zabranjeno. Jer, sve što je Allah zabranio činiti, zabranio je i da se to sluša. Zato je Allah izjednačio onoga koji sluša i koji jede nedozvoljeno. Šutjeti na ogovaranje, ili slušati ogovaranje, je zabranjeno, a Allah kaže: „Vi ste tada poput onih koji ogovaraju“. Zato je Allahov Poslanik i rekao: „Onaj koji ogovara i koji to sluša drugovi su u grijehu.“ (et-Taberi).

Ustegnuti ostale organe od grijehjenja: spriječiti ruke i noge da čine *haram*, trbuh zaštititi od strasti u vrijeme *iftara*. Post nema smisla ukoliko je to ustezanje od vjerozakonom dozvoljene hrane, ali koja je za iftarsko jelo spravljeno od *haram zarade*. *Primjer toga je čovjek koji gradi dvorac, a ruši pokrajinu*. Štaviše, *halal hrana* škodi čovjeku ne svojom vrstom, već ako se pretjerano konzumira, a svrha posta i jeste u tome da se hrana umanji. *Haram* je otrov koji upropaštava vjeru.

Ne uzimati pretjerano dozvoljenu hranu u vrijeme *iftara*. Nema ni jedne posude mrže Allahu od stomaka prenapunjenog *halalom*. Kako će se postač okoristiti postom, koji je po svojoj naravi susprezanje Allahovog neprijatelja i strasti, ako postač prilikom *iftara* želi nadomiriti sve to što ga je prošlo tokom dana a možda i više?! Postao je običaj da se kuhaju u mjesecu ramazanu razna jela, koja se ne jedu u ostalim mjesecima...“ , tvrdi el-Gazali.

Post i duhovna uranjanja

Ibn Arebi, baš kao i el-Gazali, islamski post dovodi u vezu s duhovnim uranjanjima i kontempliranjima o *Božanskom postu*. „Bog veli: 'Post je moj', tj. Bog čuva za Sebe to svojstvo, jer post je vječiti i

nepromjenljivi Božiji atribut. Zbog toga je rečeno da postu nema ravna ibadeta. A nema mu ravna ibadeta zbog toga što je post negirajuće svojstvo, jer post je napuštanje (negiranje) svega onoga što post kvari.

Ibn Arebi, potom, donosi svoje prefinjeno tumačenje o postu, veli da to nije *ibadet* nalik drugim *ibadetima*, jer se ne sastoji od određenih kretnji, to jest, post nije djelo kao druga dobra djela koja imaju vidljivu materijalnu posljedicu, npr. *zekatom* se dijeli imetak koji je vidljiv, itd. Ako se za post kaže da jeste djelo, to je samo rečeno u smislu metafore. (Stoga su komentatori Kur'ana uočili da je post sam po sebi skrovit ibadet ne čini se radi pokazivanja ili *rijaluka*!).

Ibn Arebi napominje da post jeste svojstvo čovjekovo, ali samo uslovno svojstvo, a ne univerzalno i vječno svojstvo, kao što je slučaj sa Božanskim postom. Jer Bog je iznad ograničenja hrane u apsolutnom smislu, a čovjeku ne treba hrana samo u određenom, vremenskom periodu. Ibn Arebi je protumačio na svoj način mnoge hadise o postu. Time im je dao novu *sufijsku dimenziju* koja, ako se promisli strogim teološkim pojmovnim instrumentarijem, gubi na svojoj dubini.

Ibn Arebi, u vezi s hadisom: „Postać ostavlja svoju hranu i piće Mene radi“ donosi tumačenja koja su na tragu sličnih tumačenja datih od islamskih mistika/*ehlu zikr*. U njima se uvijek javlja neugasiva želja za višim, uzvišenijim osjećanjem prakticiranja vjerskih dužnosti prema Bogu. Zapravo, ta čežnja i želja same po sebi omogućuju jedno takvo više iskustvo farza u ibadetu. Što je iskustvo više i (pot)punije, to je čovjek bliže Bogu. Kako su samo veličanstvena tumačenja Ibn Arebija koji je, govoreći o hadisu: „*Kada nastupi ramazan pootvaraju se vrata dženneta, a pozatvaraju vrata džehennema, i sputaju šejtani*“ rekao:

„Ovaj hadis se odnosi na post. Vrata *dženneta* se otvore jer postač ulazi u skriveni čin koji nema svoju vidljivu stranu... post nije djelo organa čovjeka (već ti organi apstiniraju, ne proizvodeći bilo kakvo materijalno vidljivo djelo!). Riječ „*džennet*“ je u arapskom jeziku izvedena od riječi „skrivenost“, „pokrivenost“. A kad je posrijedi zatvaranje vrata od *džehennema* pred postačem - to je zato što *džehennem* (vatra), kada mu se pozatvaraju vrata, pojača svoju žestinu i plamenovi vatreni jedni druge žderu! *Tako je i sa postačem koji,*

posteci, zatvara vrata vatri svoje prirode, pa postom pridodaje još jednu toplinu zato što ne upotrebljava sredstva za gašenje vatre. Bol od toga osjeća u svojoj unutrašnjosti, pa tako jača vatra njegove strasti zatvaranjem vrata uzimanju jela i pića. Tad se okuju šejtani koji su svojstva udaljavanja od Allaha dž. š. upravo zato što se čovjek tada približava Božijem vječnom svojstvu (samdanijjet).

Post - kušanje predvorja vječnosti

Islamski mistici su post (*saum*) kao *Allahov sifaf* (Božansku karakteristiku) promišljali u saodnosu sa strpljivošću (*sabr*) što je, rečeno je, temeljna čovjekova prednost nad ostalim Allahovim stvorenjima (*halk*). Strpljivost je viši, duhovni izraz posta u kojem se javlja Božija pomoć, ljepota, snaga, gdje se kušaju predvorja vječnosti u kojima čovjek postaje neovisan od svojih ili ljudskih strasti.

Ali, nije to napuštanje i zaboravljanje svoje, čovječije, prirode, već, zapravo, vraćanje svojoj najtemeljnijoj naravi, kroz strpljivost. Postač se, Allaha radi, odrekao najnižih poriva svoje duše, da bi im se, iznova, vratio poražavajući ih. Porazavajući putenost i strast, to što čovjeka najčešće poražava, čovjek stiže do najuzvišenijih radosti, pobjeđuje a ne ubija strast, ona mu postaje poslušni rob nakon što je bila nadmoćni gospodar.

Post je, rečeno je, onaj *Allahov sifaf* (Božansko svojstvo) kojem se i čovjek, kroz vjersku dužnost, približava. To je jedno od svojstava Božijeg Bića koja su u svojoj vječnoj nedosežnosti otvorena prema čovjeku. Ovamo spadaju još i *Istina, Dobrota, Ljepota*, jer i čovjek može (na ljestvici svoga egzistencijalnog položaja u hijerarhiji bića) biti istinoljubiv, dobar, lijep...

Ali, ako se želimo postu predati kao baštinici Božije objave (Kur'ana) u čijim kazivanjima je Allah (Njegov Zat) Svemoćan, Stvoritelj, Sveznajući, Neovisan, Onaj kome se svako obraća, Iznad potrebe za hranom u apsolutnom smislu, Čist od svega što je stvorenjima *halal* ili *haram*, tek tada nam islamski post najpotpunije

bljesne svojim znamenjem.

Kur'anska kazivanja o Neovisnom Bogu (kojima, dakako, treba pridodati starozavjetna kazivanja o Bogu) kazuju da Bog posti svojim Božanskim postom. Čist je i iznad svega onoga što stvorenja Njegova žele i za čim žude.

Što dalje od antropoteizma

Naravno, velika su vremenska prostranstva u kojima su nastajala ljudska kazivanja o Bogu, ili pak božanstvima kao politeističkim iluzijama. U tim kazivanjima vrhuni to što se danas naziva antropoteizam, njime se Božijem Biću pripisuju mnoga čovječija svojstva od kojih je Bog čist i neovisan.

Kur'anska kazivanja su svjedok protiv ovog ljudskog zastranjenja, ali - posredno - i grčki i indijski mitski i religijski sadržaji. U grčkim i indijskim mitskim i religioznim tekstovima o Bogu se govori na način koji je stran monoteističkom pogledu. Ako se, recimo, prouči religija *Veda* u odnosu sa postom kao *Božijim sifatom i atributom*, zapaža se da, čak, ne postoji ni izdiferencirana misao o Bogu kao neovisnom i svemoćnom, a kamoli da se može uočiti misao koja bi upućivala na *Božiji post* kakvog naslućujemo iz kur'anskih i starozavjetnih kazivanja. Nesumnjivo je da je Savršen i Svemoćan samo Onaj kojemu ništa ne treba, koji je Čist od potrebe, koji je Neovisan.

Misao *o Bogu koji posti* (a da nikad nije zapostio!), koji, dakle, posti u svome Oduvijeku (*el-Ezel*) i Zauvijeku (*el-Ebed*), misao koju u monoteističkim objavama uvijek vidimo i crpimo iz svake riječi, jeste nešto što se ne da uočiti u velikim minulim, ili pak i danas živim, religijama koje, po svojem najunutarnijem ustroju i bitnom određenju, nisu monoteističke. Naprotiv, česti su narodni idolopoklonički festivali u kojima ljudi konzumiraju svoje politeističke kumire ili božanstva, koja su spravili od hrane! To je jedno zapanjujuće negiranje posta kao *ibadeta* radi Boga, negiranje *bogoštovlja u ime Boga* kao Neovisnog Apsoluta!

Olimp iz stare Grčke gdje su (u svijesti i vjerovanju starih Grka) božanski pehari i božanske gozbe, gdje se nemilice toči nektar i pije medovina, gdje božanstvima gospodari strast i sva ljudska slabost, taj i takav Olimp nije nikada mogao podržati *rafinirana osjećanja o Jednom Bogu* kao Istini, Svemoći, Pravdi. Dionizijske gozbe i svečanosti starih Grka posvjedočuju da čovjek biva onakav kakvo mu je ono u šta vjeruje, na šta se oslanja u graničnim situacijama svoga života.

Dakako, u starih Grka bilo je slavni izuzetaka, posebno među njihovim filozofima. Platonova kazivanja *o Bogu kao Najvišem Dobru* su pobuna protiv gozbi Olimpa, a takva je, dakako, i Aristotelova misao o Prvom Nepokretnom Pokretaču. Na ovom mjestu kažimo da nije slučajno što su se muslimani u vrijeme svoga civilizacijskog uspona oduševili Platonom i Aristotelom, i njihovom filozofijom.

Post kao čistota u ime Boga kao put k Bogu

Stari Grci dionizijskog i olimpskog svjetonazora nisu ni bili skloni, po suštinskim određenjima svoje svijesti o božanstvima, vjerovati u Jednog Jedinog Boga, niti je mogla značajnije zaživjeti monoteistička tradicija. Zato je tačno da su grčki mitovi i tradicija Olimpa u obliku nesavršenog religijskog sistema, prikazujući božanstvo kao nemoćno i pripisujući Mu ljudske kvalitete i odlike, strani čovjeku koji stremlji ka uzvišenom životu kakav su prakticirali veliki sufijski prvaci islama. Ako je ljudski post u ime Boga put k Bogu onda Grk olimpske provenijencije nije imao takav put! Kada se o postu kontemplira u ovim ozračjima, njegova čistota bljesne kao u alegorijama monoteističkih kazivanja gdje je Bog svjetlost, Svjetlost Nebesa i Zemlje!

Ibn Arebi je svoja kazivanja o postu, prema njegovom komentatoru Abdulvehabu Ša'raniju, završavao konstatacijama da post znači čistotu, da post jeste čistota. Ša'rani, u svom djelu *Kitabul jevakit vel dževahir* kaže: „O tome da je pokuđeno postiti ako se čovjek nije okupao nakon spolnog odnosa Ibn Arebi je rekao: „Post nužno približava čovjeka Allahovom svojstvu, a neokupanost/džunupluk

udaljava čovjeka od Njegove Svevišnjosti. Kao što se u jednom ne mogu sastaviti blizina i daljina tako se ne mogu sastaviti post i džunupluk“. U poznatim Ibni Arebijevim opservacijama o čistoći (i čistoti!) dominantna je misao da je za nju potrebno prisiliti strast/nefs da bude odsutan, tj. da bude sam/izoliran, i na onim prostorima gdje nema nečistoće. Post je čistota jer približava Onome koji je Čist i koji ni u čemu nema saučesnika/takmaca (*la šerike lehu*).

Recimo na kraju ovog eseja da se svaki farz u svojoj punoći pomalja i zahvata samo u iskustvu. Neizrecivo se riječima ne može kazati. Uzvišeno iskustvo postea pomalja se poput bljeska i raskriva u radosti punoj gladi i žeđi, u uzvišenim osjećanjima što ih kušaju postačeve grudi čijim damarima kolaju ustreperjeli pobožni osjećaji. Riječi to iskustvo tek izdaleka prate, kao što umorno i tromo oko nikad ne može zadržati zalazeći bljesak munje.

ŠEHID - SVJEDOK VELIČANSTVENOG CILJA SVOJE SMRTI¹

Ne samo da je pogibija na Božijem putu garancija šehidskog ranga, već i sama prirodna smrt na Božjem putu nosi iste takve garancije. Šehid se na Danu Sudnjem pojavljuje sa svojim ranama i svojom krvi, ozarena lica govoreći: „Da sam, bogdo, deset puta poginuo i toliko puta proživljen bio!“ Toliko je, naime, velika nagrada i blaženstvo koje pripisaju ŠEHIDU!“

I

„Znaš li ti mladiću, pravo i prvotno značenje riječi ŠEHID?“ Ovo pitanje svečano i strogo postavio mi je rahmetli hafiz Ibrahim efendija Trebinjac prije petnaest godina, na ispitu iz islamske tradicije (*hadis*) koja se sluša osam semestara na Fakultetu Islamskih nauka u Sarajevu. Sjećam se da je pritom ovaj učeni profesor srkao čaj i pripremljao cigaretu uvoznoga „Kenta“. Sve to on je radio polahko i otmjeno, baš kako i dolikuje čovjeku koji je savršeno dobro znao napamet Kur'an. Znao je u svakom trenutku da vam odgovori gdje je spomenuta neka kur'anska riječ, na kojoj stranici i u kom retku. Pričao mi je jednom prilikom da je proučio napamet cijeli Kur'an u avionu tipa „Boing 707“, kad je išao na hadž...

Sjećam se da je naš razgovor o riječi ŠEHID bio prije svega razgovor o vidiocu, svjedoku, sudioniku, o onom prisutnom. „Bog je

¹ Tekst je objavljen u: „Preporod - islamske informativne novine“, br. 1/2, 560/561, januar-februar 1994. god.

svjedok (ŠEHID) svake stvari, svega.“ - kaže Svevišnji u Kur'anu. Naime, nikada stvar, nikada stvor(enje) ne može biti izvan beskrajnog vidokruga svemogućeg Stvoritelja Koji je posvuda, koji svemu svjedoči, koga sve svjedoči. Bog je svjedok svijeta, a svijet svjedoči Boga, vele islamski mistici. Eto zašto je svjedočenje (ŠEHADET) u islamu prvi uslov vjerovanja. „Svjedočim da je - samo Jedan Bog!“ - rečenica je koju muslimani najčešće izgovaraju (EŠHEDU EN LA ILAHE ILLA'ALLAH) dok saučestvuju sa svijetom u predanosti Bogu.

Komentari Kur'ana opisuju riječ ŠEHID (svjedok) navodeći mnoge riječi izvedene iz istog stabla (ŠHD). MEŠHED je, npr, mjesto gdje se skuplja mnogo ljudi (doslovno: mjesto gdje se svaki čovjek osvjedočava u postojanje mnogo ljudi) Inače, u Kur'anu se nahodi mnoštvo mjesta gdje se ljudi vide kao svjedoci, gdje se ističe značaj čovjeka kao svjedoka izbori o odvažnosti izricanja ljudskog svjedočenja i na ovom i na Onom svijetu. Također, čovjek je opisan i kao biće koga prate svjedoci, Allahovi meleki/anđeli. Kad bi čovjek samo znao koliko je mnoštvo svjedoka, što vidljivih što nevidljivih: u njemu, ispod i iznad njega, i sa strana njegovih, predano bi pazio na čine ruku svojih i skrovite misli duše svoje. U *Hiljadu noći i jednoj noći* pjesnik jedan, tek aludirajući na skrovite svjedoke oko čovjeka, veli:

Mnogo li je u Allaha blaga skrivenoga
da ga umni shvate odveć tanahnoga!

II

Čovjek je, prema tome, svjedočeće biće, ali je nad svjedocima Bog koji se u Kur'anu opisuje atributom Bdijući (*al-Qahhar*). Božije bdijenje je uslov javljanja stvari i bića na javu, u bivstvovanje. Sve su stvari, i sva bića, i cijeli svemir, samo trag Božji, trag koji se ne može zamesti! - kažu islamski mistici. On nema sna, sve drugo ima svoj san i svoj drijemež (tj. stanje kad nije svjedokom ni sebi ni drugome).

Ali, kako je pred čovjekom golema zadaća da se približava Bogu na Putu vječnog svjedočenja (na ovom svijetu pobožnim zagledanjem u dubine nebeskog plavetnila, a na Onom svijetu vječnim razgovorom licem u lice i razdraganošću zbog radosnog Gledanja u Njega), to čovjek, onda, ima zadaću ostati budnim pri svakom svom činu, pa, dakako, i na smrtnom času. I tada čovjeku ostaje da bude svjedokom, svojim svjedokom. U islamu je smrt opisana glasovitom Poslanikovom Predajom kao buđenje. „Ljudi spavaju, kad umru probude se!“ veli Poslanik.

Od toga, možda, trebalo bi krenuti kad god se objašnjava riječ ŠEHID u svom značenju mučenika, šahita/šehita, poginulog, palog (na Božijem Putu), žrtve, postradalog... Jer i u tom značenju riječ ŠEHID sadrži intenciju vidioca, svjedoka, sudionika, onog prisutnog. Vidioc je jer mu oči, najčešće, ostaju širom otvorene (kažu da dušom zagledane u tom pravcu uprte), svjedok je jer se u tom trenu osvjedočava u Onaj svijet, čijim postaje sudionikom. Po islamu, ne samo šehid (mučenik), već i svaki čovjek na umoru i nakon smrtnog trena znade ko je kod njega, ko ga ispraća na Put i ko ga na prvim „koracima“ s one strane prihvaća. To je poput povratka sjemenke, zrna u zemlju, u brazdu, u ralu, to je nalik zametanju klice, znaka novog buđenja i ukotvljenja s tom biljke pupčanicom.

ŠEHID je, prema tome, čovjek koji je posjednik svjedočenja (šehadeta) i koji je svjedok veličanstvenog cilja svoje smrti, svoje pogibije. (Jer, u islamu, premda smrt i život nisu čovjekova djela, nego Božija, čovjek ipak može uveliko, određivati ciljeve svoga života i smrti).

Koji su to veličanstveni ciljevi šehade (tj. pogibije na Putu Božijem)?

Tradicionalna islamska literatura spominje gotovo redovito prvi rang ŠEHIDA - pogibija u odbrani vjere (mjesto vjere, zavičaja vjere, pripadnika vjere, istina vjere..) Onaj ko tako gine smrtni bol ne osjeća. „Šehid osjeća bol pogibije koliko i svaki od vas bol uboda (trna), ugriza (sitne životinje)“, kaže Muhammed, Bog ga blagoslovio i podario mu mir. Šehidske duše u raju/džennetu dočekaju zelene ptice, po džennetu

ih nose kud god duše zažele. Oni šehidi koji poginu u boju ljutome tako da im i konj pod njima bude sasječen a i njima samima krv da šiklja - to su šehidi stepena velikoga!

Ali, ne samo da je pogibija na Božijem Putu garancija šehidskoga ranga, već i sama prirodna smrt na Božjem Putu nosi iste takve granice. U tom smislu se navodi Predaja: *Men kutile fi sebilillahi fe huve šehid, men mate fi sebilillahi fe huve šehid...* Dakako, širok je spektar osoba koja se ubrajaju u kategoriju „umrlih na Božijem Putu.“ Uglavnom prevladavaju osobe koje umru učeći nauku i znanje u ime Boga, tj, znanje koje nema za posljedicu proizvodnju nereda i haosa na svijetu. Takvi su ljudi u svom naumu pazili na granice koje je postavio sam Bog i nisu ih prestupali.

Zatim su tu i one osobe koje umiru ili poginu u strašnim mukama (neke Predaje nabrajaju trudnicu koja izdahne od porođajnih bolova, osobu koja umre od kuge, osobu koja strada od rušenja zida, itd.). Međutim samo onaj prvi rang ŠEHIDA zaslužuje da mu krv njegova bude nadomještaj za obredno kupanje pred dženzazu/sahranu, a odjeća nadomještaj za bijele čaršafe/ćefine. Jer, ŠEHID se na Danu Sudnjem pojavljuje sa svojim ranama i svojom krvi, ozarena lica i oka vesela. Govoriće: „Da sam, bogdo, deset puta poginuo i toliko puta proživljen bio!“ Toliko je, naime, velika nagrada i blaženstvo koje pripadaju ŠEHIDU!“

III

Predaje iz tradicionalnih islamskih vrela još spominju da među niže rangove šehida spadaju osobe koje poginu braneći svoj dozvoljenim sredstvima stečeni imetak (*mal*), zatim braneći svoju krv (*dem*), te porodicu i njenu čast (*ehl*). No, komentatori prosuđuju da je vrlo teško procijeniti kakvim se ko motivima rukovodio braneći navedene vrijednosti, naime, vrlo je važno prisjetiti se kriterija koji u islamu vrlo visoko fungira - namjera djelovanja, tj. nijjet. „Ljudi sude

po vanjštini stvari, a Allah zna ono unutarnje (nakanu)!“ - veli Muhammed a.s.

To u isti mah znači da samo Bog znade ko jeste uistinu ŠEHID, a ko to nije. Kriteriji koje ljudi uspostavljaju, ukoliko na početku ne stoluje Božji kriterij, često su ništavni. Upravo u vezi s tim prenosi se jedna Predaja o četvrtom halifi 'Aliji ibn Ebi Talibu. Naime, grupa nevjernika i idolopoklonika iz Mekke opkolila je i pod opsadom držala Medinu i njeno stanovništvo (muslimani i Jevreji). Muslimani su se branili tako što su iskopali širok hendek sa strana koje su bile napadu najviše izložene. Sukob je trajao danima bez značajnijeg pomjerenja linije branilaca i napadača. Jednoga dana jedan idolopoklonik izađe na dvoboj mladom 'Aliji ibn Ebi Talibu. Borba je dugo trajala i naposljetku 'Alija nadvlada idolopoklonika i paganina, obori ga i zamahnu da ga usmrti. U taj mah, međutim, paganin odozdo na nj' pljunu i Alija odmah zastade. „Zašto me ne ubiješ?“ - upita ga paganin. A 'Alija odgovori: „Kad bi te sada ubio, nakon što si pljunuo na me, ja bih postupio po osobnoj mržnji, a ne u ime Boga. Kako se sada u moj cilj (odbrana slabode i vjere u ospjedomoj Medini) uplela i mržnja prema tebi, ja te neću ubiti!“ Ovaj motiv razvila je islamska mistika u sklopu svojih snažnih podsticaja viteštva u islamu. Rani ratovi u islamskoj historiji obiluju ovakvim primjerima tadašnjeg „kodeksa ratovanja“.

Ovdje je također nužno spomenuti da se ŠEHID bori da živi a ne da umre, naime, on ne hlepi, naslijepo za smrću, niti glavu nudi naslijepo „za džennetska blaženstva“. Pogrešno je, naime, poistovjećivati instituciju šehida sa samoubojstvom koje je u islamu najstrožije zabranjeno.

Postoji na stotine klasičnih islamskih djela koja o tome govore i stalno insistiraju na očuvanju izvorne intencije riječi ŠEHID. ŠEHID se, tvrde ta djela, bori zarad uzdizanja Istine Božje, riječi Božje. Na tom putu šehida prvi je uslov moralni - da njegovo djelo bude lišeno lične požude, gramzivosti, pljačke, osvete. Jer, „Bog prima samo ono djelo koje je u ime Njega iskreno urađeno“. Za to se, kažu komentatori islamske klasike, sam čovjek mora sa samim sobom na dvoboju naći i dobro svidjeti račune da li je izvojevao pobjedu u velikom džihadu (*el-*

džihadu-l-ekber), tj. borbi protiv strasti duše svoje. Ne može se valjano boriti ni nositi sa neprijateljem onaj ko nije pobijedio u tom Velikom Ratu, kažu islamske knjige. Nije šehid, izričito kažu, islamska djela, onaj ko pogine boreći se za položaj (*menasib*), za ratni plijen (*maganim*), niti onaj ko pogine a pritom se razmeće junaštvom (*izharuš-šadžah*), niti pak onaj ko hoće da stekne slavu (*šuhrah*)... Na Onom svijetu takva osoba neće imati nagrade niti udjela.

IV

U gradovima čiju je arhitekturu opečatila arhitektura islama lahko je uočiti tzv. šehitluke (ili šehitlike) mjesta gdje su sahranjeni branitelji tih gradova iz minulih vremena. Pravi šehidi su živi, oni ne umiru i ne smatraj ih mrtvima! - to je poruka islama. Ko to ne vjeruje nek uzme pregršt zemlje sa mezara jednog od njih i nek stavi kraj svoje postelje. U jednoj od nadolazećih noći sanjaće šehida kako mu izgovara neke riječi... (sjećam se da su mi u djetinjstvu tako govorili).

U ovim danima kad smo svakojako stavljeni na kušnju: i strahom, i glađu, i uništavanjem imetka, i života, i plodova (kad se dakle u potpunosti ispunila prijetnja Božja iz Kur'ana, sura II, ajet 155), na brdima oko Sarajeva ginu banitelji, većina njih iz istočne Bosne (Foča, Goražde, Višegrad) i većina njih siromašna.

Na mezarju šehida na Kovačima njihovi su mezari izdaleka nalik na zasijanu bašču. Daj Bože da ih na Danu Sudnjem vidimo nasmijane i ozarene i iznikle poput travki, koje svjedoče Božje postojanje. A tako će biti sa istinskim šehidima jer, „koje to sjeme ne nikne kad se u zemlju baci? Pa zašto sumnjati u sjeme čovjekovo?!“

P S.

Ovaj tekst posvećujem Ismetu Šljivi, sarajevskom imamu i vanrednom studentu III godine na Fakultetu Islamskih nauka. Poginuo je na Vracama u mjesecu lipnju 1992.

***ISLAM PRED IZAZOVIMA
MODERNOSTI***

FUNDAMENTALIZAM PROKRUSTOVE POSTELJE¹

Kad se u kontekstu teme o fundamentalizmu u islamu govori o izvoru stanovite tradicije, načinu odnošenja prema tom izvoru, jednom riječju tradicionalnosti, koja se povjesno javlja kao rezultat bivstvovanja tog izvora u vremenu i s čovjekom, mislim da je nužno imati na pameti naznačavanje sljedećih problema:

1. Riječ izvor, izvorno razumijevanje izvora neke vjerske tradicije, konotira smisao da nije valjano određeni izvor vjere (ili izvor tradicije općenito) razumjeti osim na način tzv. prvog izvornog razumijevanja izvora. Prema sintagmi izvorno razumijevanje izvora jasno je da pravo tumačenje može i, zapravo, mora biti ograničeno samo na izvorno vrijeme u kojemu se taj izvor javlja! Druga vremena ne

¹Tekst objavljen u: "KUR'AN U SAVREMENOM DOBU, knjiga II" priredio: dr. Enes Karić, Izdavač: Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997. god.

Prokrust je po grčkoj mitologiji bio razbojnik koji je postao poznat po tome što je imao dvije postelje, jednu kratku i jednu dugačku. One koji bi navraćali kod njega da prenoće on je mučio i ubijao. Visoke bi stavljao u kratku postelju da legnu i obzirom da im postelja nije odgovarala Prokrust bi im odsjekao noge za višak koji štrči preko kreveta. Niske rastom bi stavljao u dugačku postelju te bi ih razvlačio kako bi dostigli dužinu kreveta. Naravno, ovi bi pod velikim mukama umirali. Prokrusta je ubio junak iz grčke mitologije po imenu Thesus.

Prokrustova postelja je izraz koji se koristi da označi situaciju u kojoj se na silu pokušava neko učenje strpati u okvire koji mu ne odgovaraju, nastojeći ili iz tog učenja izbaciti određene dijelove ili dodati neke nove sa namjerom da takvo, nasilno promijenjeno učenje ponudi kao originalno.

Kada govori o islamskoj tradiciji dr. Enes Karić koristi izraz 'Prokrustova postelja' da opiše jedan fenomen, slučaj u kojem neko pokušava da svu širinu i bogatstvo poslaničke tradicije strpa u uske okvire svog poimanja stvari. (Napomena priređivača)

smiju, prema ovakvim tezama, imati podjednaka, pa možda i drugačija, prava na vlastita iskustva izvora vjere!

2. Sintagma prvo izvorno razumijevanje izvora također konotira logički zaključak da su dotični izvor pravo shvatili i jedini imali pravo da ga pravo shvate prvi recipijenti! Samo oni kojima je taj izvor najprije provrio imali su sreću da ga pravilno shvate! Druga, kasnija, pokoljenja pravilno će shvatiti izvor samo ako nemaju svoje vlastito nego njihovo, dakle tuđe, shvaćanje i recepciju izvora! To također znači da se sintagmom prvo izvorno razumijevanje izvora jedno vrijeme oktroira, da je prva generacija "najsretniji ljudski nukleus", jer toj prvoj zajednici izvor izvorno pritječe i ona mora biti modelom za potonja vremena!

U ovoj svojoj besjedi želim upravo dovesti u pitanje valjanost, štaviše islamsku utemeljenost, ovakvih i sličnih razumijevanja sintagme prvo izvorno razumijevanje. Naime, izvan svake je sumnje da riječ izvor konotira i značenje stalnog, permanentnog, izviranja. U islamu ta činjenica ima posebnu važnost i kao posljedicu nepostojanje crkve. Izvor je, u principu, izvor svih i ni jedno vrijeme, ma kako ono daleko bilo od prve generacije recipijenata, ne smije biti lišeno vlastitog zahvaćanja Poruke iz svog duhovnog raspoloženja. U islamu je, naime izvor vjere u obličju Riječi Božije, a ne u obličju uskrse osobe koja se pojavljuje u jednom periodu historije. To također znači da Riječ Božija, budući da je rijek, pritječe neprestano i ne presahnjuje. Prva generacija nije zagatila tok ovog rijeka, nije ga u nekom obaveznom pravcu usmjerila, niti opečatila jedno konačno razumijevanje i recepciju. Prema tome, ona ne samo da to nije učinila, već - islamski gledano - nije ni mogla ni smjela učiniti! Nije mogla, jer u islamu nema privilegirane zajednice, nema privilegirane grupe, nema privilegiranog doba! Nije smjela, jer u islamu nema boga ispred Boga, niti čovjeka ispred čovjeka! Prva generacija nema pravo u ime drugih primiti islam, već samo u ime svoje. Osnovna zamjerka koja se može uputiti današnjem ekstremizmu koji nosi epitet islamski jest neuviđanje činjenice da prva generacija muslimana nije niti mogla živjeti i iscrpiti svekoliku osebnost izvora islama, Kur'ana, niti je, prema samom Kur'anu, to smjela učiniti sve da je mogla.

Kur'an često naglašava da tuđe življenje, tuđe zasluge i tuđe vrijeme nije i naše vrijeme! Minulim civilizacijama pripada ono što one zarade, našoj ono što ona zaradi (*leha ma kesebet ve lekum ma kesebtum*). Bog, kao pravedan, nije za jedno doba i jedne ljude više Bog (i više milostiv), a za druga vremena i druge ljude manje Bog (i manje milostiv)! Stoga, on Svoju Riječ daje podjednako svim vremenima i svim ljudima, premda je svi ljudi i sva vremena podjednako ne razumijevaju niti jednako prihvaćaju.

Ovim smo već dotakli problem današnjeg islamskog ekstremizma čiji je jedan cilj restauriranje uzornog doba islama. Ali prethodno je potrebno objasniti dvije osnovne paradigme svakog ekstremnog fundamentalizma s obzirom na njihov odnos prema modelu kojeg žele restaurirati.

Postoje tzv. dogođeni modeli, oni su se nekad zbili na "uzoran" način i, budući da su "uzorni", cjelokupna ljudska praksa ima se saobražavati, vrednovati i vjerno provoditi prevođenjem ovog modela u zbilju. Sejjid Kutb, jedan od teoretičara ovakve recepcije tzv. Islamskog modela iz VII. vijeka, upravo naglašava da se u tzv. medinskoj zajednici zbililo uzorno islamsko društvo! Sve što se poslije događalo išlo je pravcem udaljavanja od Modela! Mevdudi, indo-pakistanski teoretičar islamske savremenosti, čak tvrdi da islamska povijest, budući da se nije odvijala po uzoru na medinski model, islamskoj savremenosti nema šta ponuditi i iz nje se nema bilo šta pozitivno naučiti.

Druga vrsta modela jesu zamišljeni i u budućnosti projektirani modeli, kakav je, primjerice, vulgarno-marksistički model komunizma. Taj model je još uvijek nedogođen, još ne-zgotovljen. No sadašnja vremena, prema mnogim teorijama marksističke provencijencije, imaju se upravljati, usmjeravati i, po svaku cijenu prema tom budućem i za budućnost projektiranom modelu, saobražavati. Poznati su tragični rezultati "ostvarenja" i prakticiranja tih zamišljenih modela u povijesti savremenog doba.

Aksiološki gledano, manjkavost svih teorija o prošlim ili budućim Modelima, prema kojima se ima saobražavati sadašnje vrijeme, počiva u tzv. teoriji o aksijalnom dobu, aksijalnoj zajednici,

izabranom iskusiteljskoj generaciji koja ne priznaje punoljetnost čovjeka i omogućava mu neposredno napajanje na božanskom izvoru.

Tradicija u islamu, s druge strane, punovažna je samo onda ako ne zaklanja izvore. Po mojem sudu, ekstremni fundamentalizam u islamu savremenog doba nije sposoban da razluči tri važna pitanja:

1. Tradicija ne može zamijeniti izvore niti stati na njihovo mjesto. To znači da u islamu ni teološka tradicija nije izvor vjere već ljudsko shvaćanje izvora vjere u nekom dobu, nekom mjestu, nekom duhovnom raspoloženju. Ekstremni fundamentalizam previđa granicu između izvora vjere i povijesnog prevođenja tih izvora u vrijeme. Ekstremni fundamentalizam, zapravo, daje božanske attribute nečemu što je samo jedno prošlo ljudsko shvaćanje. Kur'an je, naime, uvijek otvoren za nova tumačenja; stoga nema konačnog prevoda Kur'ana budući da se ova Knjiga ne može prevesti (jednom praksom) za sva vremena, već se uvijek iznova prevodi i u vrijeme provodi!

2. Ekstremni fundamentalizam ne uvažava tzv. pozitivni fundamentalizam islama. Pod pozitivnim fundamentalizmom u islamu može se nazvati obraćanje na fundamente islama, Kur'an i Sunnet, iz svog doba i na način punovažnog zahvaćanja izvornog toka Izvora iz svog duhovnog raspoloženja. Tumačenje Kur'ana iz svog vremena tradiciju islama oplođuje i obogaćuje i ne dopušta tradiciji da preraste u tradicionalizam. U islamu, naime, Kur'an je fundament ne na način dokumenta koji je jednom (u davnom VII. vijeku) zatvoren u jedan oktroirani značenjski sklop, već je to fundament na način nepresahnjućeg Izvora. Islam ne trpi vječne dogmatske sheme tradicionalizma već je, kao religija života, pripravna za spontanost, otvorenost igre života! Otuda pozitivni fundamentalizam znači u najkraćem: podariti mogućnost svakom vremenu da se obrati na Kur'an kao fundamentalni izvor, i ne prihvaćati bezrezervno minula tumačenja (iz tuđeg vremena) kao zauvijek datu shemu i uzorni Model.

3. Ekstremni fundamentalizam ne uviđa pogubnost svog zahtjeva za restauriranjem i bukvalnom rekonstrukcijom života muslimana Prvog Doba (iz Mekke i Medine). Time se islam, kao nesumnjiva univerzalna vjera, (koja je, kao i kršćanstvo, korespondirala

i korespondira sa Svijetom cjeline), kroz tumačenja ekstremnog fundamentalizma svodi na vjeru dva grada jedne geografske oblasti, vezuje za tlo, reducira na Arape, itd. Naime, ne može se nikada sasvim vjerno restaurirati neka ruševina, jer se u restauratorske zahvate uvijek projiciraju i restauratorova shvaćanja. Fundamentalisti, praktično, nisu fundamentalisti!

Ovime smo, na kraju, došli i do pitanja je li monolitnost, fundamentalnost, cementiranost, u biti stvaranja Božijeg. Kur'an slavi čovječanstvo različitih boja i jezika, hvali razliku i natjecanje u dobru kroz razliku, tako da se naprosto može reći da ta Knjiga potvrđuje kako je Božije stvaranje i moguće samo kao stvaranje razlika! Bog ne stvara po principu kopiranja, klišeiranja! Fundamentalizam Bogu nije svojstven, barem ne onaj s negativnim predznakom! Jer, Bog neće da bude Bog samo jednog doba, samo jednog naroda, samo jedne zemlje, već je Bog u svakom vremenu, svim narodima, i svim zemljama! Kur'an tvrdi da je Bog "i na zemlji i na nebesima Bog".

Stoga se uvijek treba podsjetiti kur'anskog stavka koji glasi:

“One koji su vjerovali, pa i one koji su bili Jevreji, i kršćani, i Sabijci - one koji su u Boga i u onaj svijet vjerovali i dobra djela činili - doista čeka nagrada od Gospodara njihova; ničega se oni neće bojati i ni za čim neće tugovati!” (II, 62).

Dakle, u islamu niko nije čuvar rajskih ključeva. Šanse su podjednake u raznolikoj i spontanoj igri stvaranja dobra.

KLONIRANJE - FILOZOFSKA, ETIČKA I RELIGIJSKA RAZMATRANJA¹

Problem kloniranja ljudi u teološkim i filozofskim krugovima razmatra se uglavnom sa etičkih stanovišta. Argumenti protiv kloniranja ljudi u ovoj vrsti savremene teološke i filozofske apologetske literature skoncentrirani su najčešće na tri kriterija za koje se drži da ih zagovornici kloniranja ljudi ne uzimaju uobzir. Ta tri kriterija su: kriterij umjerenosti, kriterij granice, i kriterij cjeline.

Kloniranje ljudi i kriterij umjerenosti

Kad se danas raspravlja o tome po čemu je ova naša moderna civilizacija različita u usporedbi sa civilizacijama drevnoga Babilona, Egipta, Perzije, Indije, Kine, Grčke, Maja i Asteka, ili, na primjer, u usporedbi sa civilizacijama kršćanskog i islamskog srednjovjekovlja, moguće je dati mnoge tačne i, čak, istinite odgovore. Dakako, da bismo imali relevantne odgovore potrebno je prethodno usaglasiti se o kriterijima po kojima spoređujemo našu modernu civilizaciju i spomenute drevne civilizacije.

Pođemo li, recimo, od kriterija umjerenosti koga su naučavale sve vjere ovih drevnih civilizacija, jasno se razlučuje da je taj kriterij u drevnim vremenima zaštitio ne samo prirodu od nasrtaja čovjeka, već je zaštitio i ljudsku prirodu od čovjekovog juriša.

Filozofi i vjeroutemeljitelji tzv. "osnog ili aksijalnog doba Sokrat, Buda, Konfučije, itd. ugradili su u svoja odgajateljska naučavanja i propovijedi zabrane koje započinju sa "Ne!" ili "Nemoj!".

¹ Tekst objavljen u „Novi muallim“, God. IV, br. 13, str. 4-8, Sarajevo, 2003. god.

Ovo "Ne!" ili "Nemoj!" čovjeku svjetuju oprez spram činjenja i djelovanja! Jer, čovječanstvo doživljava neusporedivo više nesreće od čovjekova činjenja, negoli od nečinjenja. Više suza čovječanstvo roni od posljedica zle primjene čovjekova znanja, negoli od nedjelovanja neznanja.²

Kriterija umjerenosti nema bez zabrana. Stoga je posve razumljivo da su ljudske kulture i religije drevnih epoha bile utemeljene prije svega na zabranama upućenim čovjeku. Biblija i Kur'an govore o deset zapovijedi, i većinom su to zabrane. Znalo se, naravno, da ovo "Ne!" ili "Nemoj!" koji su upućeni čovjeku ne degradiraju čovjeka, već prinose njegovu dignitetu, iznimnosti i moralnom uspravljanju na Zemlji, među svjetovima minerala, biljaka i životinja, pa čak i među duhovnim civilizacijama koje su vjere imenovala melekima/anđelima, džinima, šejtanima/sotonama.

Mineralima, vegetativnim i animalnim svjetovima Nebo nije ništa zabranilo, niti im je, eo ipso, bilo šta zapovjedilo na način kako se zapovjeda čovjeku. Svjetovi minerala, biljaka i životinja, ili to što imenujemo prirodom, žive zadato ravnomjerje, štaviše, oni su ravnomjerje samo.

Božije održavanje tog ravnomjerja u prirodi često nam se učini okrutno. Jedne se životinje hrane drugim, biljke se o proljeću bude i njihov svijet uzbuja, ali s jeseni priroda neumitno zamire. Brzo razmnožavanje skakavaca gotovo istovremeno dovodi do brzog razmnožavanja ptica koje ih hametice pozoblju. U svemu tome vidimo kako svijet prirode sam sa sobom sviđa Bogom zapovjeđeni račun, ma koliko taj račun bio nejasan našem umu. K svemu tome, potrebno je prisjetiti se i iznenadnih zemljotresa, poplava, razornih vjetrova... Nema te ljudske instance, nema tog ljudskog suda koji bi mogao pokrenuti sudski proces protiv Boga ili protiv prirode zbog zemljotresa, poplava, vulkanskih erupcija. Bez obzira na to koliko zastrašujuće moćnu

² Kažu da je Buda nečinjenjem i negovorenjem podučavao: šutio je pod smokvinim stablom, i vrlo malo "djelom djelovao" u Kapilavasti četrdeset godina i tako odgajao svoje učenike.

tehniku danas čovjek imao u svojim rukama, još je uvijek za jedan obični zemljotres najdjelotvornija naša skrušena molitva upućena Bogu!

Pa ipak, to za naš um neprozirno kretanje u svijetu prirode samo je jedno neprestano manifestiranje prirodne ravnoteže. I samo je čovjek u stanju unijeti hotimični nered u svijet minerala, u vegetativni i animalni svijet.

Čovjeku se, stoga, ravnomjerje i umjerenost moraju zapovjediti, naložiti, narediti... zato što čovjek nije samo biće nužnosti i prirode, već i biće slobode i kulture. Jednom riječju, čovjeka je Nebo mnogobrojnim zabranama htjelo zauzdati! Jer, čovjek nije samo biće prirode, nije on biće samo jedne prirodne/životne sredine, već je biće svijeta. A to znači da je on biće mnogih mogućnosti, i dobrih i loših, pa i onih etički neutralnih. Vjerovatno su zbog ovih čovjekovih mogućnosti, zbog ovog mnogostrukog suodnosa čovjeka i svijeta, čovjeku saopćene mnoge religijske zabrane. One su tu pred čovjekovim pogledom, činjenjem i mišljenjem, kao upozorenje i kao opomena.

Kazano jezikom svakodnevice, svi ti religijski i etički sistemi, sva prava i zakoni jesu tu, u našem ljudskom svijetu, da se ne bismo među sobom ophodili onako kako se ptice ophode sa skakavcima, lavovi sa antilopama, vukovi sa ovcama...

Današnja osuda kloniranja ljudi, kojom su se očitovale vjerske zajednice koje djeluju u planetarnim razmeđima, temelji se prije svega na drevnoj tradiciji umjerenosti. Kloniranje čovjeka je juriš na ljudski dignitet, na kloniranje se gleda kao na gerilski rat scijentističkog i neodgovornog tehničkog uma koji se vodi protiv ljudske prirode. Kloniranje ljudi je pretjerivanje, na njega se u današnjoj teološkoj literaturi gleda kao na svojevrсни ustanak protiv Božanskog poretka u kome se stvaraju i rađaju Njegova stvorenja.

U današnjoj teološkoj literaturi se tvrdi da su religije drevnih civilizacija potvrdile čovjeka kao univerzalno biće, ali univerzum religijskih zapovijedi govori da je čovjekova univerzalnost proturječna i opasna. Beskraj zvjezdanog neba nad nama upućuje nam zov da krenemo put Nepoznatog i Dalekog, ali moralni zakon u nama opominje

da sve putove i sva sredstva ka dostizanju tog Dalekog nije dopušteno koristiti.

Posezanje za kloniranjem ljudi i kloniranjem živih bića u ovom je kontekstu ravno izdaji kriterija umjerenosti u skladu s kojim čovjek treba živjeti na zemlji.³

Kriterij granice

Ovim dolazimo do kriterija granice ili onoga na šta nas opominje moralni zakon u nama kad god dopustimo da nas on opomene. Na taj moralni prag u nama posve računaju kršćanstvo, islam, judaizam, budizam, itd., i glavno pozvanje tih drevnih učenja, kako prije tako i poslije onog što kulturna antropologija naziva osvitom civilizacije, jeste da u čovjeku razbudi spoznanje o granici, o mjeri, o onom neupitnom moralnom aksiomu. U islamskoj tradiciji postoji opsežna literatura pod naslovom "o granicama" (hudud) koje čovjek ne smije prekoračivati.

Kad izgovaramo nekoju Biblijsku ili Kur'ansku zapovijed, recimo, "Poštuj oca svoga i majku svoju!", ili zabranu, kao onu: "Ne čini preljuba!"- te nam zapovijedi i zabrane razbuđuju spoznanje o granicama, o tome da je recimo roditelj neprekršiva granica djetetu a dijete roditelju, da je majka svojim majčinstvom granica sinu, i da ona bdije nad tom granicom samo kao majka.

Da majka postane sinu supruga, ili da otac postane muž svoje kćeri, to je kršenje granice. Da muško preinačavamo u žensko, a žensko u muško, to je kršenje granice. Da muško sa muškim, ili žensko sa ženskim, seksualno opće, to je kršenje granice. Iz religijskih učenja ova

³ Ova naša moderna civilizacija, koju zovu s pravom i tehnička, pogazila je mnoge kriterije, pa i onaj umjerenosti. Pozivam nas sve ovdje da razmislimo o činjenici da je sada, dok ovdje raspravljamo, barem pet stotina miliona osobnih automobila u pokretu diljem svijeta, da je makar dvije hiljade aviona u zraku i da nikada ovoliko vatre i sagorijevanja potpaljenog čovjekovom rukom nije buktilo na Zemlji. Zar to živimo u duhovnom raspoloženju vremena koje drži da je ova Zemlja bezgranična, i koje misli da je na njoj sve neiscrpno?!

je svijest o ovim i drugim granicama prešla u mnoga državna zakonodavstva. Sve moralno što imamo u građanskim, civilnim ili, čak, sekularnim zakonima i kodeksima svoje porijeklo duguje religiji. Baš kao što i sva toplina kojom priroda diše nakon Sunčeva zalaska potiče upravo od tog, a ne nekog drugog Sunca!

Dakako, čovjek u svome upražnjavanju relativne slobode može kršiti ne samo religijske zabrane i prekoračivati granice, već može kršiti i same državne zakone. Kloniranje ljudi i kloniranje drugih živih bića je očito kršenje mnogih granica. Naravno, kršiti granice nije nikakva novina i tokom povijesti mnogi su ljudi to činili i čine, a ponekada su te granice bile prekršene i od strane cijelih civilizacija.⁴ Čovjekovo prekoračenje granica religije su nazvale grijehom. Dok je, na primjer, po društvenim i državnim zakonima ubiti čovjeka zločin, dotle je po religiji to još i veliki grijeh!⁵ Svi religijski propisi, zabrane, naredbe, i svi zakoni i propisi koji dolaze od strane države, imaju svrhu ograničiti i privesti redu ljudsku slobodu i ljudsko znanje. Neobuzdana ljudska sloboda i neodgovorno ljudsko znanje dovode do samog praga haosa. Za ovo su najbolji dokaz razne vrste strašnih bombi, od kojih su neke već bile i upotrijebljene. Strašne bombe su posljedica ljudskoga znanja, neodgovornog znanja, a ne neznanja.

Kloniranje ljudi, ističe se u teološkim i mnogim filozofskim tekstovima o kloniranju, jeste kršenje od Boga ustanovljenih granica. Teolozi i filozofi, protivnici kloniranja, postavljaju sljedeća pitanja: "Ko je kloniranoj osobi majka?" "Ko joj je otac?" "Da li je klonirano biće lišeno tajne prirodnog stvaranja i spontaniteta?" "Imamo li pravo

⁴ Kur'an govori o Lutovu narodu koji je kršio granice bračnoga života.

⁵ Claude Levi-Strauss je, proučavajući tzv. primitivna društva i zajednice do kojih nije doprla ni civilizacija kršćanstva niti civilizacija islama zapazio da te zajednice imaju savršene običaje i sisteme tabua koji ne odobravaju ubojstvo, krađu, incest i sl. U ovih su takozvanih primitivnih društava svi temeljni porodični propisi vrlo slični propisima svjetskih religija. Majka je majka, i ona je granica. Kćerka je kćerka i ona je granica. Levi- Strauss je time razložno dokazivao da primordijalni čovjek uvijek ima i primordijalnu, pradžnu vjeru u Boga. (Vidi Claude Levi-Strauss, Strukturalna antropologija 2, izd. Školska knjiga, Zagreb, 1988., str.VIII - XI.)

kloniranjem lišiti neko biće njegove osobnosti koju inače dobija stvaranjem?" Itd.

Ukratko, imamo li pravo kopirati nečije lice, taj začudni otok tjelesnog kroz koji se naša duša zadivno pomalja i očituje, kojim duša naša gleda svu ovu zadivnost svijeta. To je lice u svakog od nas tako različito, tako naše! To lice je Božiji pečat kojim nam On jamči našu autentičnost, jamči nam da nismo kopija, da nismo krivotvorina, ukratko, jamči nam da nas je On stvorio u samo našoj osobnoj cjelini posvećujući nam se također Božanskom Svekolikošću, onom Svekolikošću Svoje Milosti koju nam je Svu posvetio u trenu kad nas stvara!

Hoće li se kloniranjem, a to znači kopiranjem, oskrnaviti znamenje i čudo neponovljivosti svakog čovjekova lica i njegove posebnosti?! Kakav nam se to svijet nudi u kojem nas žele lišiti prava da imamo samo naše lice, tako prepoznatljivo i vidljivo kroz našu zasebnu i ni s kim nepodijeljenu razdraganost i osmjech, kroz naš zasebni, sjetni pogled?!

Jedan arapski pjesnik kaže: "Čovječe, nikada se nećeš moći nasmijati leđima!" Ovim je pjesnik izrekao priznanje zadivljujućoj tajni ljudskoga lica na kojem je dragi Bog pohranio mnogo toga od naše osobnosti.

Bog stvara, Bog ne kopira. Bog je jedan, ali sve što stvara - stvara različito. I Bog se nikada ne ponavlja.

U današnjoj teološkoj i filozofskoj literaturi se tvrdi da sa ukidanjem ili kršenjem jedne temeljne granice dolazi do ukidanja hiljada drugih granica. Na primjer, kad nam je moderna nauka omogućila prvi put surogat majku tad je prekršena granica, ali se to kršenje nije zaustavilo kod jedne, već je uslijedilo kršenje mnoštva granica: prirodnih, etičkih, pravnih, religijskih, itd. Kad smo kod surogat majke, nerješivo je etičko i vjersko pitanje za dijete rođeno iz takva eksperimenta da "ona koja ga je rodila nije njegova majka, a da ga majka od koje zametkom potiče nije rodila".

Problem je, naime, u tome da sa surogat majkom jedan problem rješavamo, ali deset novih dobijamo. Sve to današnji teolozi drže velikim razlogom da gotovo rezolutno odbace kloniranje i da pritom opomenu čovjeka na granice.

A zašto je čovjeka potrebno opominjati ovim granicama?

Vjerovatno stoga što su pred čovjekom mnogi široki putovi, daleko širi nego li pred drugim stvorenjima. Dok su religije tvrdile da tim putovima hode sigurno samo oni putnici koji u svojoj popudbini imaju neprikosnoveno poštovanje granica, dotle je epoha tehnologije u čovjeku razbudila pobunu protiv granica. Tehnički um slavi Prometeja i njegovu krađu vatre od Boga. Karl Jaspers je u jeku doba tehnike (kako nazivaju XX stoljeće) koja je pobila samo u dva svjetska rata više od pedeset miliona ljudi, iz razloga odgovornosti u svome filozofijskom mišljenju razvio učenje o čovjeku i graničnim situacijama. Rođenje je granica, spol - da budemo rođeni kao muško ili kao žensko - je granica, to da budemo rođeni a ne klonirani je granica, jezik je granica, bolest je granica, tjelesnost je granica, duhovnost je granica, smrt je granica... Granica i granična situacija je i to da smo sa ovim svojim a ne nekojim drugim licem, i da intetitet svoga lica ni s kim ne dijelimo, itd.

Poruka Karla Jaspersa u njegovom učenju o "graničnim situacijama" ljudske egzistencije je sasvim jasna: Nema te tehnike, nije moguća tehnika koja će na moralan način prevladati ili ukinuti ove granične situacije čovjeka.

Kriterij cjeline

Sticanje svijesti o granicama i štovanju granica, omogućava spoznanje kriterija umjerenosti, koji je iznimno značajan. Ali, u bliskoj vezi sa kriterijem umjerenosti i kriterijem granice dolazi i kriterij cjeline. Šta je cjelina? Čovjek, ptica, travka, glista... sve su to cjeline, ponaosobni primjeri cjeline. Ali sva bića svoju cjelinu žive unutar jedne druge, šire cjeline. Ona cjelina po kojoj čovjek jeste čovjek nije autonomna cjelina. Čovjek je još nekako vezan za mnoštvo znanih i

neznanih cjelina, povezan je mnogolikim pupčanim vrpčama sa vidljivim i nevidljivim cjelinama koje se nikada ne mogu presjeći. Čovjek diše iz cjeline zraka, hoda služeći se cjelinom zemljine teže, hrani se iz cjeline animalnog i vegetativnog svijeta, itd. Kao da je naša ljudska cjelina jednaka našoj ljudskoj sudbini uzglobljenoj u cjeline i sudbine koje nas obuhvataju poput mirijada koncentričnih krugova oko nas. Tako stoje stvari kad razmatramo cjelinu s obzirom na njene vanjske aspekte.

Ali, cjelina ima i unutarnje aspekte. Teolozi i filozofi, protivnici kloniranja, tvrde da se Božiji akt stvaranja odvija kroz stvaranje cjeline, a ne kroz njeno kopiranje, niti kroz njezino parcijalno stvaranje. Pšenično zrno je cjelina, mrav je cjelina, ptica je cjelina, čovjek je cjelina. Stvaranje je uvijek stvaranje cjeline. Nemoguće je da nam se u nekojem aktu rađanja rodi samo srce, ili samo pluća, ili samo natkoljenice... tako potrebne za uspješno presađivanje...

Dakako, kloniranju se pokušavaju pripisati humane namjere i svrhe, tvrdi se da se iz tog nečega dobijenog kloniranjem ili kopiranjem dobija ono što nam treba, dobija se, recimo, srce, bubrezi, koljena, itd., Da bismo dobili dio, moramo klonirati ili kopirati cjelinu, jer se dotični dio dobija samo iz cjeline, one cjeline koja ga je omogućila.

Teolozi su posve jednoglasni da će se ovdje, u slučaju uspjeha kloniranja, postaviti niz etičkih, pravnih i moralnih pitanja. To nešto lišeno je majke, oca, srodstva u cjelini, k tome, lišeno je onoga što nazivamo dušom, lišeno je svoga jastva, svoga pogleda u dubine nebeskog plavetnila. I ma kakvo to nešto bilo, i njega će biti zabranjeno ubiti u svrhu osiguranja resursa organa koga to nešto, kako kažu, nudi...

Kloniranje je još jedan pokušaj da tehnikom izgnamo smrt ili, ako to nije moguće, da je odgodimo. Kloniranje je i pokušaj tehnike da Bogu ukrade tajnu stvaranja, e da bi se čovjeku osmjehnula vječnost bez kušanja smrti.

Religije tvrde da irna vječnost, ali da se do nje mora kroz smrt.

Prisjećam se ovdje zakratko riječi Kur'ana iz sure "Zvijezda" (En-Nedžm, 24), koje vele: "I zar da čovjek sve što poželi dobije?!"

TEFSIRSKE TEME

METODE TUMAČENJA KUR'ANA¹

Tokom četrnaestovjekovnog tumačenja Kur'ana mufessiri su ustanovili različite metode posredstvom kojih su tumačili njegova značenja i u svom vremenu objašnjavali njegovu poruku. U jednom širem kontekstu može se reći da su metode tumačenja Kur'ana u biti načini prevođenja Kur'ana svome dobu i iz svog doba. Vječni Kur'an neprestano se otkriva mnogim vremenima.

Prije negoli se ukaže na najvažnije metode tumačenja Kur'ana, nužno je reći da kur'anski stil nije pogodan za mnoge načine istraživanja. Historičar u njemu ne može naći datume ili ere, stručnjak za predislamsku poeziju ne nalazi u Kur'anu metar ili rimu predislamske poezije, paleograf će imati dosta neprilika jer su mnoge "strane" riječi u Kur'anu u dobroj mjeri arabizirane, a i samo kur'ansko pismo prošlo je kroz nekoliko etapa svoga razvoja. Unatoč svim tim teškoćama, u tefsirskoj literaturi nalazimo da su se još od samih početaka tumačenja Kur'ana izdiferencirale različite metode tumačenja i različiti tretmani Teksta.

S obzirom na to da je kur'anski stil neuobičajen, a sama kazivanja poput blijeskova munja, i s obzirom na to da Kur'an rijetko objašnjava riječi "horizontalno", prvi se njegovi recipijenti pitaju kakva je nakana nekih njegovih kazivanja. Poznato je da su mekanski idolopoklonici govorili da je Poslanik vrač ili ludak (*kahin ev medžnun*) jer su im se u početku ajeti doimali kao stihovi arapskih proricatelja. Međutim, očito je da jezik nekog *kahina* nikada ne nudi *bereket* kakav je sadržan u jeziku Kur'ana. Može se kazati da je jezik Kur'ana od

¹Poglavlje iz knjige "UVOD U TEFSIR" Izdavač: Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995. god.

samog početka pa sve do danas bio glavna determinanta svih metoda u tumačenju njegovog Teksta.

Prema literaturi kojom raspoložemo, uočavamo da je do danas postojalo mnoštvo metoda u tumačenju Kurana i da su se posebno izdiferencirala ova tumačenja:

1. tumačenje Kur'ana Kur'anom
2. tumačenje Kur'ana Tradicijom
3. racionalno tumačenje Kur'ana
4. lingvističko tumačenje
5. stilističko tumačenje
6. sufijsko ili ezoteričko tumačenje
7. znanstveno tumačenje
8. historijsko tumačenje
9. tematsko tumačenje
10. ostala tumačenja

Historijski je najstarija prva metoda u tumačenju Kur'ana, dok se historijsko tumačenje, kao i znanstveno, smatraju mladim i skorašnjim. Između drugih metoda koje nismo spomenuli izdvaja se i orijentalističko kritičko-historijsko, koje je među novijim pokušajima tumačenja Kur'ana.

Tumačenje Kur'ana Kur'anom

Rečeno je na prethodnim stranicama da kur'anska fabula u mnogobrojnim kazivanjima nije niti u formi pripovijesti, niti drame, niti mudrih maksima, itd., već da se Kur'an odlikuje posebnim stilom. Česta su ponavljanja koja to u biti i nisu - nekada Kur'an na jednom mjestu, kao što tvrdi Muhammed Husejn Zehebl, iznosi opširno pojedivosti koje su na drugim mjestima koncizno rečene. Primjerice, od mnogobrojnih kazivanja o čovjeku i njegovom padu na Zemlju

ponekad se najviše govori o Iblisu i njegovoj "drami", nekada se ističu meleki i njihovo pitanje koje su uputili Bogu, a često je u centru sam čovjek i njegova "drama". Otuda će mnogi metodolozi tefsirske nauke primijetiti da u Kur'anu, zapravo, i nema opetovanja, već da se uvijek iznosi neki novi momenat, nešto što na drugim mjestima nije istaknuto u prvom planu. Stil Kur'ana je zato pričinjavao teškoće kako islamskim tako i neislamskim znanstvenicima, jer čovjek je sklon da u Kur'anu prepoznaje "kontradiktornost" ukoliko ne prouči sve o čemu Kur'an u različitim kontekstima govori. Zbog toga je bilo nužno da se kao primarni metod u tumačenju Kur'ana ustanovi tumačenje Teksta samim Tekstom. Jer, "ono što je Kur'an iznio na jednom mjestu sažeto, na drugom je prošireno, što je na nekom mjestu nejasno rečeno, na drugom je objašnjeno."

Problematika *općenitih i posebnih ajeta* te problematika *poopćavanja* i postupak gdje se tekst smatra *specifičnim* jedan je od načina tumačenja Kur'ana samim Kur'anom.

Kao klasičan primjer gdje sam Kur'an tumači sebe uzimaju se mnogi ajeti. Tako 37. ajet sure *Bekare* govori da je Adem primio "*neke riječi od Gospodara svoga, i On mu oprost* ", a Ademove riječi nalazimo u 23. ajetu sure *E`raf*: «*I oni rekoše: "Gospodaru naš! Sami smo sebi zlo nanijeli, a ako nam Ti ne oprostiš i ako nam se ne smiluješ, bit ćemo tad među stradalnicima mi!"*». Smatra se da se ova dva ajeta međusobno nadopunjuju i da se razgovijetno zna da su tada Adem, a.s., i njegova žena izgovorili riječi pokajanja. Isto tako se uzima da je prvi ajet sure *Maide* jasniji ukoliko se pročita i treći ajet iste sure. Također bi se iz 254. ajeta sure *Bekare* shvatilo da uopće nema prijateljstva niti posredništva na Sudnjem Danu: "*0 vjernici, dijelite iz onoga čime smo vas Mi opskrbili, prije negoli dode Dan i kome nema ni trgovine, ni jaranstva, ni posredništva!"* ,

ukoliko se ne bi znalo za 67. ajet sure *Zuhruf*: "*Toga Dana prijate ji će biti jedni drugima neprijate ji, osim bogobojaznih judi!"*

Spomenimo, između mnogih drugih primjera, kur'ansko objašnjenje riječi iz *Fatihe* (*Maliki jevmid-din, Vladar(u) Dana Sudnjega*) izvjesnim cjelinama sure *Infitar*, u kojoj se kaže:

"Na Sudnjem danu gorjet će u njemu, i iz njega više oni nikada neće biti izvedeni! Znadeš li ti šta je Dan Sudnji? I opet, znadeš li ti šta je Dan Sudnji? Dan kada duša duši neće moći nimalo pomoći, toga dana će vlast samo Allah imati.

" Metod tumačenja Kur'ana Kur'anom vrlo rano je primijenjen u klasičnim tefsirima; Taberi i Ibn Kesir ga obilato koriste, a od novijih autora afirmiraju ga Subhi Salih, Muhammed Husejn ez-Zehebi, Muhammed Husejn `Ali es-Sagir, a donekle je vidljivo da ga koristi i Bintuš-Šati. Zanimljivo je da je njemački orijentalista, profesor u Tübingenu, Rudi Paret, napisao opsežan komentar Kur'ana primjenjujući upravo ovaj metod. On je iza svake kur'anske sintagme koja se ponavlja i na drugim mjestima u Kur'anu dao bilješke, a često donosi i kompletne tekstove. Na taj način tačno se zna u kojim kontekstima Kur'an upotrebljava neke riječi.

Nesumnjivo je da se posredstvom savremenih kur'anskih indeksa i glosara ovaj metod može unaprijediti i čak dovesti do savršenstva.

Tumačenje Kur'ana Tradicijom

Pod *Tradicijom* u tefsiru se podrazumijeva hadis Poslanika, s.a.v.s., vijesti od ashaba, tabi`ina i tabei-tabi`ina, odnosno od ljudi prve i druge generacije muslimana, a do izvjesne mjere i drugih ranih generacija u historiji islama. Nužno je reći da se termin *et-tefsirun-nakli*, tumačenje Kur'ana znanjem koje se prenosi od prvih generacija, u dobroj mjeri odnosi na tumačenje Kur'ana Tradicijom. Riječ *znanje* (*'ilm*) u tradicionalnom tefsiru označava znanje od Boga koje su prenijele starije generacije, dobivši ga od Poslanika, s.a.v.s. S druge strane, riječ *mišljenje* (*re'j*) označava osobni stav koji se dobio *idžtihadom* ili drugim sredstvima otkrivanja Poruke i njenih aspekata. Sintagma *et-tefsiru bir-re'ji* odnosi se na tumačenje Kur'ana razumom i stoji naspram sintagme *et-tefsiru bin-nakli*. Naravno, *tefsir nakli* nema ništa sa eklekticismom gdje se nekritički gomilaju tekstovi bez stvarne i sadržinske veze među njima.

Poslanikov hadis je glavno sredstvo tradicionalnog metoda u tumačenju Kur'ana i obično je u ulozi specificiranja (*tahsis*). Kur'an, naime, rijetko donosi *horizontalna* objašnjenja svojih riječi, pa su ashabi pribjegavali pitanjima koja su postavljali Muhammedu, a.s. Tako je Poslanik, a.s., objasnio da je "središnji namaz" (*es-salatul-wusta*) ustvari ikindijski namaz (*salatul-'asr*). Nesumnjivo je da je riječ "središnji namaz" općenita (*ām*) jer, praktično, svaki namaz može biti "središnji". Poslanikova izreka da je to ikindijski namaz ima ulogu specificiranja (*tahsis*) i mufessiri se toga drže. U tefsirskim djelima se također navodi da termin *el-magdubu alejhim*, označava neke jevreje, a termin *ed-dāllun* označava neke kršćane. Zehebi, dakako, ne isključuje ni mogućnosti laganja na Poslanika, a.s., da je nešto rekao, jer u samom Kur'anu ima pomirljivijih stavova o kršćanima i jevrejima negoli u nekim hadisima koji se pripisuju Poslaniku, a to je pokazatelj da je postojala težnja da se na Poslanika laže. Poslanik je također objasnio i riječi "mnogo dobro" (*el-kewser*). Rekao je da je to riječ "koju mi je dao moj Gospodar u džennetu"

I mnogi *ashabi*, pa i *tabiini* objašnjavali su kur'anske riječi posredstvom specificiranja, odnosno svođenja nekog termina ili poruke iz njene općenitosti u posebnost. Ime Ibn `Abbasa, nesumnjivo, fungira kao najznačajnije među imenima ashaba u tefsirskoj nauci. Šafiija je čak izrazio sumnje glede mnogih predanja koje mu se pripisuju i glede frekventnosti njegova imena u tradicionalnom tefsiru, rekavši: "Od Ibn `Abbasa u tefsiru pouzdano je samo oko stotinu predanja".

U tefsirskim djelima klasičnog perioda Ibn `Abbas se javlja kao mufessir koji je o svakom ajetu ponešto rekao na način konkretizacije nekog kur'anskog termina.

Osim imena Ibn Abbasa u tradicionalnom tefsiru česta su i imena Ibn Mes`uda, Ubejja ibn Ka`ba, `Alija ibn Ebi Taliba i drugih. Tradicionalni metod mnogo koristi i predislamsku poeziju uslijed njene sličnosti sa jezikom iz vremena objavljivanja Kur'ana. Rijetko se u tradicionalnoj metodi tumačenja nailazi na osobno mišljenje u smislu *re'ja*. Smatra se da je grijeh tumačiti Kur'an izrekama koje nisu u vezi

s Poslanikom, a.s., ili ashabima i tabi`inima. Ahmed ibn Hanbel će, uslijed profaniranja tradicionalne metode u tumačenju Kur'ana, reći da tri stvari nemaju uopće osnova i razloga da postoje: tefsir, legendarne priče i pripovijesti o bojevima."

Racionalno tumačenje Kur'ana

Pod racionalnim tumačenjem Kur'ana (*et-tefsiru bir-re'ji*) podrazumijevamo metod kojim se specificiraju neke riječi Kur'ana na temelju vlastitog mišljenja. Primjerice, reći za džine da su jedna vrsta *mikroba*, ili reći za kur'anske izraze koji se odnose na stvaranje čovjeka:

1. *min hamein mesnūn*
2. *min salsālin*
3. *min sulāletin min tīn*
4. *min turābin*
5. *min tīnin*

da potvrđuju evoluciju itd., znači tumačiti Kur'an osobnim mišljenjem. Racionalno tumačenje Kur'ana kao metod osobeno je po tome što se obilato koristi ljudskim povijesnim spoznajama: filozofijom, teologijom, naukom i sl. Racionalno tumačenje ne znači *idžtihad* (jer u idžtihadu mudžtehid je i dalje nužno obazriv prema Kur'anu i Sunnetu i respektira ih), već znači priznavanje razuma za izvor istine, a da se pritom respektira i Kur'an kao istina. Poslanik je prema racionalnom tumačenju bio kritičan pa je rekao: "Ko tumači Kuran po svome mišljenju pa i pogodi, pogriješio je".

Tako se tvrdi da je i Ibn Tejmije bio obazriv prema ovom metodu u tumačenju Kur'ana. Rekao je: "Što se tiče tefsira čistim mišljenjem, on je haram". Također se prenosi i predanje od Ibn `Abbasa da je rekao da onoga ko o Kur'anu nešto tvrdi bez znanja od Poslanika (*ilm*) čeka džehennem.

Komentari Kur'ana pisani racionalističkom metodom rijetko sadrže lance predanja (*isnad*) i rijetko se pozivaju na Poslanikovu tradiciju, a ako toga i ima, onda se koristi u subjektivne svrhe i van prvobitne Poslanikove nakane kakva je vidljiva u komentarima pisanim tradicionalnom metodom. U racionalnom tumačenju Kur'ana česta su zanemarivanja povoda objave, kiraeta, hadisa, drugih tekstova Kur'ana i sl., pa je to navelo mnoge mufessire da daju uvjete koje mora ispunjavati svaki egzegeta koji želi racionalistički tumačiti Kur'an.

Ti uslovi su:

1. poznavanje arapskog jezika
2. poznavanje gramatike
3. poznavanje morfologije
4. poznavanje semantike
5. poznavanje stilistike i retorike
6. znati kiraete
7. poznavanje povoda objave
8. poznavanje derogiranih i derogirajućih ajeta
9. poznavanje Poslanikova hadisa

Osim toga, racionalistički komentator Kur'ana mora biti pobožan, čvrst u vjeri, te dobrih i plemenitih namjera prema islamu.

Lingvističko tumačenje Kur'ana

Metod lingvističkog tumačenja Kur'ana polazi s područja jezika Kur'ana i njegovu poruku propituje kroz njegov jezik. Riječi Kur'ana proučavaju se prvenstveno kroz svoju etimologiju, moraju se zatim znati u jednini, dvojini i množini. Dosta pažnje posvećuje se i kolokaciji kur'anskih riječi, zatim vlastitim imenima ljudi, krajeva, naroda itd. koja su spomenuta u Kur'anu. Ovaj metod dosta pažnje posvećuje i "stranim"

riječima u Kur'anu, premda se i u klasičnim i u novijim arapskim djelima govori da Kur'an ne sadrži strane riječi uopće.

Lingvistički metod u tumačenju Kur'ana često koristi i predislamsku i islamsku poeziju (onu ranog perioda u islamu) kako bi se objasnile teške ili rijetke riječi u Kur'anu. Tako su nastala mnogobrojna djela s područja lingvističkog tumačenja Kur'ana koja su poznata pod naslovom garībul-Kur'ān.

Lingvistički metod tumačenja Kur'ana je, također, racionalistički, ali je dozvoljen ukoliko se komentator koristi znanjem kiraeta, sebebi-nuzula, hadisa itd., kako bi njegovo tumačenje bilo u skladu sa islamskim gledanjem na Kur'an.

Stilističko tumačenje Kur'ana

Ovaj metod blizak je lingvističkom metodu u tumačenju Kur'ana i, zapravo, predstavlja njegov ogranak. Ovdje se prvenstveno istražuje stil Kur'ana i nadnaravnost njegove poruke sa stanovišta samog stila. Stilske figure kao što su metafora (*medžaz*), metonimija (*kinajeh*) i druge (poređenje, parabola, asonanca) naširoko se proučavaju i porede sa predislamskom poezijom i odgovarajućim stilskim figurama. Nesumnjivo je da je Perzijanac *Zamahšeri* usavršio kako lingvističko tako i stilističko tumačenje Kur'ana. Ovaj metod tumačenja Kur'ana urodio je plodom brojnih djela o "metafori" u Kur'anu (*medžāzul-Kur'ān*), te teškim i problematičnim riječima Kur'ana (*muškilul-Kur'ān*). Ibn `Abbas i Ebu `Ubejde uzimaju se kao utemeljitelji kako lingvističkog tako i stilističkog tumačenja Kur'ana.

Često se ukazuje da je stilističko tumačenje Kur'ana ipak stavilo u sjenu glavnu nakanu Kur'ana: vjersku poruku o jednom, jedinom Bogu. Smatra se da su se ove stilističke i lingvističke egzegeze iscrpile same u sebi, dok se tradicionalno tumačenje Kur'ana nije iscrpilo jer je priopćavalo ovu poruku Kur'ana. Stil Kur'ana ne smije biti predmet obožavanja, bezgraničnog glorificiranja nauštrb objašnjavanja glavne poruke Kur'ana, vjere u jednog Boga.

Sufijsko ili ezoteričko tumačenje Kur'ana

Ukoliko se tefsikom smatra vanjsko proučavanje Kur'ana, proučavanje njegova jezika, stila, povoda objave, kiraeta itd., a *te'vīl* tzv. unutarnjim (*batin*) tumačenjem, tada se je na tlu ezoteričkog (*batin*) ili sufijskog tumačenja Kur'ana.

Sufijsko tumačenje Kur'ana rijetko poseže za nečim izvan teksta Kur'ana, a ukoliko se to i čini, onda su u pitanju tzv. *hadisi kudsī*. Tekst Kur'ana promišlja se u njegovoj slojevitosti, a mufessir "ponire" u njegove dubine tražeći prvotno značenje riječi (*te'vīl*). Dakle, seneda i predanja uglavnom nema i nastoji se, uvođenjem ili otkrivanjem metafore i alegorije, proniknuti u dubine Teksta. Sufijsko tumačenje Kur'ana obično je vezano i za mističnu praksu i pobožnost. Zerkeši čak sufijsko tumačenje Kur'ana i ne smatra tefsikom već tvrdi (E1-Burhan, 11, str. 170) da se tu radi o inspiraciji koju je sufija ili mistik dobio nakon čitanja kur'anskog teksta.

Osnovno je pravilo sufijskog tumačenja Kur'ana da Kur'an ima svoje dubine. U brojnim sufijskim tefsirima kaže se:

"Ne postoji kur'anski redak koji nema četiri smisla: egzoterički (*zahir*), ezoterički (*batin*), granicu (*hadd*), Božansku nakanu (*muttala*). U širem objašnjenju ovog pravila, koje je u temelju sufijske i ezoteričke metode tumačenja Kur'ana, naglašava se da je egzoterički nivo za usmeno predanje; ezoterički za "unutarnje shvaćanje"; granicu predstavljaju iskazi koji određuju dozvoljeno i nedozvoljeno; Božanska je nakana ono što Bog namjerava ostvariti u čovjeku svakim retkom".

Sufijski metod također je urodio plodom brojnih komentara Kur'ana koji su često pisani i pod uticajem neoplatonizma, gnostičkih ideja i helenizma, ali je njihova glavna inspiracija ipak Kur'an. Komentari ovakve vrste napisani su često i u poeziji (kao npr. Rumijeva *Mesnevija*) i predstavljaju vrhunska djela u svjetskoj literaturi.

Znanstveno tumačenje Kur'ana

Znanstveno tumačenje Kur'ana ogranak je racionalističkog tumačenja Kur'ana, a kao metod tumačenja osobeno je po tom što kur'anski tekst čita pod uticajem uvijek rastućih znanstvenih otkrića i spoznaja. U El-Itkanu se govori da je izvjesni El-Mursi već pokušao (prije pet ili šest vijekova) znanstveno tumačiti Kur'an i, zapravo, zasnovati ga. Naravno, od samih početaka tumačenja Kur'ana uočava se da postoje tendencije da se neki kur'anski tekst čita i tumači u skladu sa grčkom (ili ptolomejskom) kosmologijom, grčkom geografijom itd. Fahrudin Razi je u tome značajan primjer.

Znanstveno tumačenje Kur'ana kao metod naročito oživljava u XIX. i XX. stoljeću, kada je islamski svijet u dekadenci, a evropski u epohi sveopćeg racionaliziranja. Pod uticajem zapadnih (evolucionističkih, fizikalnih i drugih) spoznaja mufessiri su tumačili sve što je spomenuto u Kur'anu. Dakle, za specificiranje nekog kur'anskog termina (*tahsis*) ne služi više hadis ili izreka ashaba ili tabi`ina, već se koristi nauka. Kur'anske riječi se često, nategnutim lingvističkim analizama, trgaju iz svoga konteksta (*sijak*) i mufessir, sa znanstvenim spoznajama, učitava u njih svoja, često proizvoljna, tumačenja. Protivnici znanstvenog metoda u tumačenju Kur'ana tako prigovaraju da je osnovna njegova slabost *nepoštvanje* konteksta Kur'ana. Ne može se u kur'anske riječi pohraniti sve što naučnici "otkriju", pa je to i glavni razlog što je ovaj metod tumačenja Kur'ana u ozbiljnoj krizi.

Historijsko tumačenje Kur'ana

Ovaj metod zasnovan je u nekim svojim primordijalnim oblicima već u doba ashaba i tabi`ina. Poznato je da je četvrti halifa `All ibn Ebi Talib posjedovao zbirku Kur'ana koja je ustrojena po redosljedu objavljivanja, a i on i Ibn Mes`ud, kako bilježi Tradicija, govorili su da ne postoji kur'anski ajet a da oni ne bi znali gdje je

objavljen, kada je objavljen, "zbog čega" je objavljen, i tome slično. Takav način poznavanja Kur'ana u izvjesnoj je mjeri *historijski*.

Nadalje, cjelokupna nauka *sebebi-nuzula* da se shvatiti kao *historijsko* proučavanje Kur'ana, jer *sebebi-nuzul* specifičnije određuje šta u Kur'anu označavaju neke riječi s obzirom na vrijeme objavljivanja kur'anskih cjelina.

Međutim, historijski metod u tumačenju Kur'ana u pravom smislu te riječi sastoji se u tačnom utvrđivanju gdje i kada su živjeli ljudi spomenuti u Kur'anu (Božiji poslanici, Je'džudž i Me'džudž, faraon, Merjema, Musaova, a.s., majka itd.), gdje su i kada živjeli narodi koje Kur'an spominje ('Ad, Semud, Ejka, Irem itd.), te da li i danas postoje tragovi (pećine, stijene, natpisi, građevine itd.) na temelju kojih bi se moglo utvrditi konkretnije o čemu Kur'an govori, na šta aludira, odnosno da se iznađe *historijska specifikacija* kur'anskog kazivanja. Paleografija (nauka o pismima u starom i srednjem vijeku) igra vidnu ulogu u historijskom metodu tumačenja Kur'ana. Tako se upoređuju rani kur'anski rukopisi i natpisi na pojedinim stijenama u Arabiji, iznalaze se sličnosti između arapskog pisma te drugih pisama semitskih jezika (hebrejskog, aramejskog, sirsog) a sve te spoznaje koriste da se tačno specificira šta pojedine kur'anske riječi znače, da se odgonetne bar približno značenje socionima koje Kur'an spominje, itd. Također se koriste drugi izvori koji govore o tim narodima (a koji su pisani u kršćanskim samostanima zemalja Šama, u hebrejskim sinagogama Bliskog istoka, u Perziji) te se upoređuju s Kur'anom i "informacijama" datim u njemu. Metod historijskog proučavanja i tumačenja Kur'ana značajan je i glede uporednog proučavanja Kur'ana i Biblije, njihova jezika, tematike općenito, pa i "historijskih" navoda koje te knjige sadrže.

Tematsko tumačenje Kur'ana

U novije vrijeme izdiferencirao se još jedan metod tumačenja Kur'ana - tematski (*et-tefsirul-mevdu'ijj*). Sastoji se u tome da se na jednom mjestu proučavaju svi ajeti Kur'ana koje objedinjava ista tema.

Tako imamo tefsire koji govore samo o položaju npr. *žene u islamu, o islamu i kamati, o islamu i idolopoklonstvu*, itd. itd. Također se proučavaju ajeti koji govore o poslanicima i poslanstvu, o eshatologiji, o ovom svijetu, i sl.

Naravno, ovaj metod tumačenja Kur'ana ne smije zaboraviti na derogirane i derogirajuće ajete, postepenost objave Kur'ana, povode objave Kur'ana i sl., odnosno, ne smije se samo kompilirati kur'anski tekst bez unutarnjeg ustrojstva kur'anskih ajeta u skladu sa islamskim učenjem i islamskim naslijeđem koje se razvilo u okrilju fundamentalnih tokova tefsira.

U ovom metodu uviđa se i jedna čisto ljudska i historijska težnja da se u kur'anskim kazivanjima otkriju teme, jer, kao što je više puta na prethodnim stranicama rečeno, Kur'an nije knjiga koja sadrži poglavlja po "temama". Otuda će kritičari ovog metoda u tumačenju Kur'ana primijetiti da se ovdje zanemaruje *tevkifi* redosljed kur'anskih poglavlja, to jest, ustrojstvo Kur'ana kakvo je došlo Muhammedu, a.s., diktatom Objave. S druge strane, uočavat će se da ovaj metod nudi mnogobrojne prednosti u odnosu na ostale metode u tumačenju Kur'ana jer uzima u obzir *tekstualnu evidenciju* Kur'ana, a to je nužno u tumačenju svakog temeljnog vjerskog teksta.

Danas se, uglavnom, pišu ovakvi tefsiri, tj. kraći ogledi o važnijim "temama" Kur'ana. Ovaj metod često se i zloupotrebljava i, sudeći po knjigama koje su napisane po njegovim uzusima, uočava se da se često ne poštuju sebebi-nuzul, derogirani i derogirajući ajeti, niti prvobitno značenje kur'anskih riječi. Očito je da se radi o nezrelim sintezama i nasilnim konstrukcijama sačinjenim od kur'anskih ajeta kako bi se moglo sve dokazati Kur'anom, premda Kur'an nije o mnogo čemu tome rekao ni riječi.

Ostale metode tumačenja Kur'ana

Na kraju treba naznačiti da se ovdje ni izdaleka nisu obuhvatili svi metodi u tumačenju Kur'ana. Tako se može govoriti o *ultra*

šī`ijskom metodu koji Kur'an čita kao knjigu o porodici Muhammeda, a.s., o filozofskim čitanjima Kur'ana gdje se u Kur'an učitavaju filozofska značenja iz tradicije antičke Grčke, helenizma, stare Perzije, kršćanske skolastike, i sl. Važan metod u proučavanju Kur'ana predstavlja i orijentalistički kritičko-historijski pristup Kur'anu. On negira hadis i Muhammedove, a.s., izreke o Kur'anu, negira često autentičnost Kur'ana, proglašava kuraete za posebne zbirke Kur'ana, itd. Poseban metod tumačenja Kur'ana danas može se uočiti u tzv *političkim* tumačenjima Kur'ana. Nastala su brojna djela o Kur'anu i državi, Kur'anu i revoluciji, kur'anskom konceptu zajednice, Kur'anu i pravu, itd., itd. Političko tumačenje Kur'ana ne treba brkati sa pravnim ili fikhskim tumačenjem Kur'ana. U ovom posljednjem mufessir se kreće isključivo u polju kur'anskih tema kao što su post, zekat, nasljedstvo, testament, brak, itd. *Fikhsko* tumačenje Kur'ana je, također, pravo klasično tumačenje kojem se posvetila velika pažnja, a neki mufessiri (kao npr. Kurtubi) posvetili su mu mnoge stranice svoga komentara Kur'ana.

Svi metodi u tumačenju Kur'ana pokazuju da je Kur'an neiscrpna Božija Riječ koja će se uvijek *prevoditi* kroz tefsire, ali neće nikada biti iscrpljena. Otuda su klasični komentatori Kur'ana govorili da nakon svega, nakon bilo kojeg tumačenja, ostaje čovjekova dužnost da kaže da "Bog najbolje zna" (*Allahu 'alemu*) šta je rekao.

DESET ZAPOVIJEDI U NOVIJIM KOMENTARIMA KUR'ANA¹

I

Odveć je poznato da se pojam *dekaloga* ili pojam *Deset zapovijedi* vezuje isključivo za judaizam i kršćanstvo, te da *Dekalog* ima rodno mjesto u Bibliji, tačnije *Starom zavjetu* (Poglavlje *Izlazak*, 20.).

Dekalog je grčka riječ (*deka* znači Deset a *logos* znači "riječ, govor, zapovijed"), dekalog, prema tome, znači *Deset zapovijedi*. I *Dekalog* je za jevreje samo središte vjere, a od jevreja i Starog zavjeta *dekalog* je preuzelo i kršćanstvo, "te na njemu izgradilo svoje moralne postavke".²

U arapskom jeziku *Deset zapovijedi* obično se prevodi sintagmom *al-wasaya al- ashr*. U Bibliji ili Svetom Pismu, u prijevodu na arapskom jeziku štampanom u Kembridžu 1956. godine, ovako se prevodi/donosi *Deset zapovijedi* (navodimo ih u skraćenom obliku):

- I) *La jekun leke alihetun ukhra emami* (Nemoj imati drugih bogova osim Mene!),
- II) *La tasna'a leke timsalen menhuten ve la sureten* (Ne pravi sebi idola lijevanih ili klesanih!),
- III) *La tentiq bi-smi r-rabbi ilahike batilen* (Ne uzimaj uzalud

¹ Tekst je objavljen u: *Takvim za 2002. god.*, Izdavač: Rijaset IZ-e u BiH, Sarajevo, 2002.

² Vidi, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, uredio Anđelko Badurina, Zagreb, 1985., str. 200.

- imena Gospodara/Jahve, tvog Boga!),
- IV) *Ekrim ebake ve ummeke likej tetule ejjamuke 'alel-erdi* (Poštuj oca svoga i mater svoju da dugo živiš na zemlji...!),
- V) *La taqtul* (Ne ubij!),
- VI) *La tezni* (Ne čini preljuba!),
- VII) *La tesriq* (Ne ukradi!),
- VIII) *La tešhed 'ala qaribike šehadete zurin* (Ne svjedoči lažno na bližnjega svoga!),
- IX) *La teštehi bejte qaribike la teštehi imre'ete qaribike* (Ne poželi kuće bližnjega svoga, ne poželi žene bližnjega svoga...!), i
- X) *Ve la teštehi šej'en mimma li-qaribike* (Ne poželi nikakve stvari bližnjega svoga!).³

U našoj javnosti malo je poznato da ima nekoliko muslimanskih autora koji su napisali djela ili barem kraće odjeljke (u sklopu svojih opsežnijih djela) pod naslovom *Deset zapovijedi* (*al-wasaya al- ashru*), ili barem spominju *Deset zapovijedi* kad tumače ajete sure Al-An'am (151-153.) ili pak suru Al-'Isra, 23. i dalje. Zadatak ove naše kratke rasprave je da svrati pozornost na samo neke od tih muslimanskih autora i na njihove rasprave naslovljene sintagmom *Deset zapovijedi*, odnosno na njihove komentare Kur'ana gdje su spomenuli *Deset zapovijedi*.

Uz to, mnogo je važnije da ustanovimo, opet ukratko, gdje su razlozi da muslimanski autori slobodno koriste judeo-kršćansku sintagmu *dekaloga* - *Deset zapovijedi* i da je daju, čak kao naslov, svojim djelima.

Valja odmah kazati da se u muslimanskih autora (kao što je npr. Mahmud Šeltut) značenjski sadržaj "kur'anskih" i "muslimanskih" *Deset zapovijedi* tek neznatno razlikuje od Biblijskog dekaloga, ali se razvidno vidi komentatorova želja da istakne neprolaznu vrijednost

³ Arapski prijevod biblijskoga teksta preuzeli smo iz eminentnog prijevoda Al-Kitab al-Muqaddas ay Kutubu l-'ahdi l-Qadim wa l-'ahdi l-Džadid, Cambridge, 1956., str. 119-120.

snažne moralne poruke u kur'anskim ajetima koji pobrajaju Deset važnih načela islama. U samim komentarima Kur'ana koje ovdje spominjemo malo je pokušaja da se izvrši temeljita usporedba sa Biblijskim dekalogom. Mnogi komentari Kur'ana čak Bibliju ni ne spominju, ali ukazuju na *Deset zapovijedi* kao središnje i susretišno mjesto nebeskih vjera.

Osim toga, česta upotreba sintagme *Al-Wasaya al-Ašru (Deset zapovijedi)* govori mnogo i o tome da su muslimanski autori uočili retoričke efekte njene upotrebe. Imenujući knjigu ili naslovljavajući nekoje poglavlje u svome komentaru Kur'ana sintagmom *Deset zapovijedi*, muslimanski autori žele kazati da je to što iznose važno, uzvišeno, ozbiljno...

II

Mahmud Šeltut (umro 1963. god.), slavni rektor Al-Azharskog univerziteta, smatra se jednim od najautoritativnijih komentatora Kur'ana u Egiptu i islamskom svijetu u XX stoljeću. Zanimljivo je da je on u svom komentaru Kur'ana *Tafsiru' l-Kur'ani l-Karim*,⁴ jednom od najvažnijih (nažalost nedovršenih) komentara Kur'ana sastavljenih tokom XX stoljeća, napisao čitav odjeljak pod naslovom *Al-Wasaya al-Ašru va makanatuha fi' l-Islam*, što u prijevodu znači *Deset zapovijedi i njihovo mjesto u islamu*. Tako naslovljeni odjeljak Šeltut piše nakon navođenja sljedeća tri ajeta iz sure Al-An'am (151-153.):

*151. Ti reci: "Dođite da vam kazujem
šta vama Gospodar vaš zabranjuje:
da Mu ikoga ravnim smatrate!
A roditeljima dobročinstvo činite,
i djecu svoju zbog siromaštva ne ubijajte!
Pa Mi i vas i njih hranimo!*

⁴ Mahmud Šaltut, *Tafsiru' l-Kur'ani l-Karim (al-Ajza' al-'Ashara al-'Ula)*, Kairo, 1981. (osmo izdanje).

*Ne približavajte se ma kakvu nemoralu,
bio on javni ili skriveni!*

*I ne ubijajte čovjeka koga je Allah zabranio ubiti,
osim kad Zakon traži! Eto to vam On u dužnost stavlja,
da biste razmislili vi.*

*152. I imetku siročeta ne približavajte se,
osim na način najljepši, sve dok ono zrelost ne dostigne!
I pravedno na litru i na kantar mjerite,
Mi nikoga ne zadužujemo iznad mogućnosti njegove!
I kad govorite - pravedno govorite,
makar bilo i protiv vaše rodbine!
I zavjet prema Allahu ispunjavajte.
Eto, to vam Allah u dužnost stavlja, da biste se opomenuli.*

*153. I evo, doista, Moga Puta Pravoga, slijedite njega!
I ne slijedite puteve druge pa da vas oni onda
u raskol stave spram Puta Njegovoga!
Eto, to vam Allah u dužnost stavlja,
da biste se bojali Njega.*

Prema Mahmudu Šeltutu, znalci islama nazvali su ova tri ajeta, i ono što ti ajeti od čovječanstva traže, imenom "*Deset zapovijedi*". Šeltut smatra da razlozi takvog imenovanja počivaju, sasvim sigurno, u činjenici da se u tri navrata u naprijed navedenim ajetima spominju riječi *zalikum vessakum* - "Eto, to vam Allah u dužnost stavlja..., to vam Allah poručuje!"

Mahmud Šeltut smatra da ova tri ajeta sadrže zabrane i naredbe, te ih on na arapskom pobraja ovim redom:

- I) *El-išraku billah* - Zabrana mnogoboštva, naredba da se vjeruje (u) jednoga Boga.
- II) *Ve bil-validejni ihsanen* - Činiti dobro roditeljima.
- III) *Ve la taqtulu evladekum min imlaqin* - Zabrana čedomorstva.
- IV) *Ve la taqrebu l-fevahiše* - Zabrana bluda / zinaluka / nemorala.

- V) *Tahrimul-qatli* - Nepovredivost života (zabrana ubijanja).
- VI) *Ri'ajetu mali l-jetimi* - Voditi brigu o imetku siročadi.
- VII) *'Ifau'u l-kejli ve l-mizani* - Pravedno mjeriti i ne zakidati na vagi.
- VIII) *Ve iza qultum fa'dilu ve lev kane za qurba* - Pravedno svjedočiti, pa makar to bilo i protiv rodbine.
- IX) *Ve bi 'ahdillahi evfu* - Ispuniti zavjet prema Bogu.
- X) *Ittiba'u siratillahi l-musteqimi* - Slijediti Božiji, Pravi Put.

Nakon što je objasnio ovih "Deset Božijih oporuka", tj. "Deset zapovijedi" na blizu pedeset stranica svoga komentara Kur'ana, Mahmud Šeltut zaključuje da one postavljaju temelj vjerovanju u jedinstvo Božiju.

Od poznatijih komentatora Kur'ana nakon rektora Al-Azharskog univerziteta, Mahmuda Šeltuta, spominjemo na prvom mjestu Šejha Muhammeda Al-Gazalija (Shaykh, Muhammad Al-Ghazali, umro 1996.). On je autor, među ostalim djelima, i poznatog tematskog komentara Kur'ana (*Al-Tafsir Al-Mawdu'i*), prva dva sveska na arapskom izišla su 1997. i 1999. godine. Usljed velikog interesa ovaj je komentar Kur'ana preveden i na engleski jezik i objavljen u prestižno opremljenom izdanju.⁵ Engleski prevodilac ovog Al-Ghazalijeva komentara, Ashur A. Shamis, ove ajete iz sure Al-An'am (151-153.) preveo je na engleskom kako slijedi:

- Say. Come, I will tell you what your Lord has ordained for you.*
- A. *You should not take other gods besides Him.*
 - B. *Show kindness towards parents.*
 - C. *You should not kill your children for fear of destitution, because We provide for you and for them.*
 - D. *Avoid foul sins, overt and covert.*
 - E. *Do not kill a soul that God has forbidden to be killed, without the right justification to do so. This is what He*

⁵ Shaykh Muhammad Al-Ghazali, A Thematic Commentary on the Qur'an, izdanje The International Institute of Islamic Thought, Herndon, 2000. (vidi stranicc 134 i 135.)

- urges you to do, so that you may understand.*
- F. *You have no right to any of an orphan's possessions, except what is required for his (her) own wellbeing, until he (she) comes of age.*
- G. *Observe fairness and justice in weights and measures, We never burden a soul with more than it can bear.*
- H. *Judge fairly and testify to the truth, even against your own kinsmen.*
- I. *Be true to the covenant of God. This is what He urges you to do, so that you may take heed.*
- J. *And, this is my path, a straight one. Follow it and do not follow other paths, for these shall lead you away from it. This is what He urges you to do, so that you may be fearful of God.⁶*

Al-Ghazali, dakle, slovima A, B, C... razvrstava naredbe/zabrane iz ova tri ajeta, kako bi tako označio "Deset zapovijedi" u Kur'anu. On ih naziva *al-wasaya al-ašr*, kako su to obično činili i mnogi drugi savremeni komentatori Kur'ana.⁷

Tako, poznati saudijski mufessir Muhammad 'Ali As-Sabuni za ajete 151-153. iz sure Al-An'am veli da sadrže Deset zapovijedi. As-Sabuni kaže:

"Svemogući Bog spominje Deset zapovijedi o kojima su saglasni svi nebeski vjerzakoni i na kojima se temelji sreća čovječanstva!"⁸

Ovim As-Sabuni ukazuje da je temelj i srž svih Božijih objava (Tevrata, Zebura, Indžila, Kur'ana) ovih *Deset zapovijedi*. U svakoj nebeskoj knjizi Deset zapovijedi čine srž vjerovanja i temeljna načela moralnog ponašanja. Kur'an, kao posljednja Božija objava sadrži Deset zapovijedi, sam Kur'an je svojim sadržajem svojevrsna konačna potvrda

⁶ Vidi: Isto, str. 134 - 135.

⁷ Engleski prevodilac Al-Gazalijeva tefsira arapsku sintagmu *al-wasaya al- ash*r prevodi riječima TEN DIRECTIVES OR "COMMANDMENTS" (str. 135.)

⁸ Muhammad 'Ali As-Sabuni, Safwatu t-Tafasir, sv. III, Rijad, 1981., str. 107.

i opečaćenje Deset zapovijedi.

Muhammed Hamidullah je, također, poznati islamski pisac koji se bavio pitanjem *Deset zapovijedi* u islamu. U djelu *Uvod u islam*⁹ ovaj autor pronalazi *Deset zapovijedi* u suri Al-'Isra, 23-28. ajet. Nakon navođenja ajeta Muhammed Hamidullah kaže:

"Ove zapovijedi, uporedive s onim što su date Musau, ali obuhvatnije od njih, objavljene su Poslaniku za vrijeme Mi'radža."¹⁰

Također, Hamidullah u svome dvotomnom djelu *Muhammed, alejhisselam* iznosi slične tvrdnje o ovim zapovijedima.

I mnogi drugi savremeni komentatori Kur'ana pišu o *Deset zapovijedi* kao okosnici svih nebeskih vjera, islama među njima posebno. U svojim komentarima oni ukazuju na veliku važnost činjenice da sure Al-An'am i Al-'Isra donose Deset zapovijedi.

III

Ima, međutim, muslimanskih autoriteta koji imaju čak svoju verziju "Deset zapovijedi"! Hasan al-Banna (ubijen 1949.), osnivač organizacije *Al-Ikhwanu l-Muslimun (Muslimanska braća)*, izdiktirao je svojih "Deset zapovijedi" (*Al-Wasaya al-'Ashru*), a o tome su njegovi sljedbenici napisali duge komentare, ponekada čak i knjige.¹¹

Nakon prvog čitanja ovih Al-Bannaovih Deset zapovijedi primjećuje se da je riječ o Deset pravila kojih se u svom svakodnevnom životu muslimani trebaju pridržavati. Također, imamo li u vidu

⁹ Vidi stranice 102-103. sarajevskog izdanja Uvoda u islam iz 1989. godine (prijevod Sabine Berberović). Naziv engleskog originala je Introduction to Islam, London, 1980.

¹⁰ M. Hamidullah, str. 103.

¹¹ Abd al-'Azim Ibrahim Al-Mat'ani autor je knjige Al-Wasaya al-'Ašru Lil-Imam Al-Šahid Hasan Al-Banna, izdanje Daru š-Šuruq, Kairo/Bejrut, 1976. Također, na zadnjoj korici knjige Al-Awlamatu Fi Mizani'l-Islam (Globalizacija na vagi islama), Kuvajt, 2001. donijeto je Deset zapovijedi Hasana Al-Banna-a.

činjenicu da je Hasan Al-Banna bio osnivač organizacije "Muslimanska braća" (osnovana u Kairu 1928. godine) njegovih Deset zapovijedi moguće je smatrati posebnim islamskim kodeksom njegovih pristalica.

Sve nama dostupne arapske verzije ovog kodeksa Hasana al-Benna-a donose sljedeće maksime:

- I) "Pođi da klanjaš namaz kad čuješ poziv (ezan), ma kakve bile okolnosti!"
- II) „Uči Kur'an, ili ga čitaj/istražuj ili slušaj kad ga dugi uči, ili spominji Boga! Nemoj tračiti beskorisno nijedan dio svoga vremena!"
- III) "Trudi se da govoriš književni arapski jezik, jer to spada u znakove islama!"
- IV) "Ne raspravljaj mnogo ni o čemu, ma šta bilo posrijedi, jer prepirka ne donosi dobro!"
- V) "Ne smiji se mnogo, jer srce, koje je doprlo do Boga, smireno je i staloženo!"
- VI) "Ne zbijaj šale, jer zajednica koja se bori i žrtvuje zna samo za ozbiljnost!"
- VII) "Ne podiži glas svoj iznad mjere potrebne da te čuje slušatelj, jer je to glupo, nepristojno i uznemirava!"
- VIII) "Kloni se ogovaranja pojedinaca i vrijeđanja zajednica (organizacija), i govori samo ono što je dobro!"
- IX) "Predstavi se onome koga sretnoš od svojih prijatelja, makar to on od tebe i ne tražio, jer temelj našeg poziva/misije jeste druželjublje i međusobno upoznavanje!"
- X) "Dužnosti je više negoli što imade vremena. Stoga, pomaži drugoga tako što ćeš mu savjetovati da se koristi svojim vremenom, a akoli imadeš neku dužnost onda u njenom vršenju budi sažet i koncizan!"

Hasan Al-Banna je, kao što vidimo, koncipirao svojih Deset zapovijedi shodno svome tumačenju islama i s ciljem izrade jednog islamskog kodeksa pripravljenog za potrebe pokreta "Muslimanska braća". Hasan Al-Banna ne vezuje koncept svojih "Deset zapovijedi" za

nekoji kur'anski ajet ili ajete. On, naprosto, manirom lidera Muslimanske braće posredstvom ovih pravila nastoji učiniti efikasnim operativni rad svojih aktivista i članstva.

Recimo na kraju da veliki broj komentatora Kur'ana poseže za sintagmom *Deset zapovijedi* ističući, prije svega, vječne aspekte vjere u Boga koji se ovim zapovijedima naglašavaju. Tako Mahmud Šeltut za ovih Deset zapovijedi ukratko kaže:

"Ova načela jesu Pravi Put. Muhammed je poslan da ovaj Put objašnjava i da njemu poziva, kao što su s tim ciljem poslani i svi prethodni Božiji poslanici!"¹²

¹² Šeltut, navedeni tefsir, str. 393.

IBRAHIM - BOŽIJI PRIJATELJ¹

IBRAHIM (Kur'an, 69 puta; vlastito ime u Kur'anu).

IBRAHIM je Božiji poslanik, jedna od dominantnih poslaničkih pojava u Kur'anu. U komentarima je poznat pod imenima "Božiji prijatelj, Allahov prijatelj" - što je uzeto iz Kur'ana, IV, 125.: "*Allah je uzeo IBRAHIMA za prijatelja*" - također poznat i po sintagmi "Prijatelj Svemilosnog" (Boga), kao i po imenu "Praotac/predak Božijih poslanika". (M. I. Ibrahim, 26).

GLAVNE IDEJE:

- IBRAHIMU u Kur'anu se veli da je dobio neke riječi (*kelimat*) od Gospodara svoga kao kušnju, pa je tim riječima udovoljio - (II, 124);
- IBRAHIM je bio NUHOVE vjere i roda - (XXXVII, 83);
- U II, 125., spominje se lokalitet MEKAMU IBRAHIM, radi se o mjestu njegovog stajanja/namazata u dvorištu Mekkanskoga Hrama.
- IBRAHIM i sin mu ISMA`IL dobili su Božiju naredbu da (od kumira, kipova, idola) očiste HRAM u Mekki za hodočasnike - II,125.
- IBRAHIM moli Boga za sigurnost Mekke, i za opskrbu njezinih stanovnika plodovima - II,126.
- Temelje Svetome Hramu, pri jednoj njegovoj obnovi, podigli su IBRAHIM i sin mu ISMA`IL - II, 127.
- K tome, navode se (XIV, 37) Ibrahimove riječi u kojima on, obraćajući se Bogu, veli da je nastanio "*neke potomke*

¹Tekst je objavljen u: *Takvim Rijaseta IZ-e za 1998. god.*, Sarajevo, 1998.

svoje u dolini jednoj u kojoj se ništa ne sije, kod Hrama Tvoga Svetoga..." (Komentari Kur'ana vele da je riječ o nastanjivanju njegove žene Hadžere i Isma'ila, njegovog sina, u Mekki, Hidžaz.

- Vjera IBRAHIMOVA, monoteizam spominje se (II, 130) kao MILLETU IBRAHIM.
- IBRAHIM se u XVI, 120., naziva UMMET-om, možda i zbog toga što je on sam tada bio jedini monoteista, tj. čovjek predvodnik, odan Bogu i HANIF, odnosno što je u svome vremenu bio najvrijedniji čovjek. Tu su vjeru on i JA`KUB oporučili, svaki svojim sinovima, (II, 132).
- U II, 133., spominju se IBRAHIM, ISMA`IL i ISHAK kao preci JA`KUBOVIH sinova, koji vele da će robovati *"Bogu JA`KUBOVU i Bogu njegovih predaka, IBRAHIMOVU, ISMA`ILOVU i ISHAKOVU"*.
- Riječ HANIF spominje se u Kur'anu u najvećem broju uz IBRAHIMA (kao npr. II,135), termin označava "čovjeka čiste monoteističke vjere", tj. *"nije bio od mnogobožaca, nije bio od onih koji Bogu pripisuju drugove, suparnike, takmace..."* (II, 135) - „u ono što mu je objavljeno treba vjerovati“ (II, 136);
- U II, 140., pobija se da su IBRAHIM, ISMA`IL, ISHAK i JA`KUB bili jevreji ili kršćani, dok se u II, 258., ukazuje na *"onoga koji je sa IBRAHIMOM o Gospodaru (Bogu) njegovu raspravljao"*, a u istom (II, 258) on opisuje svoga Gospodara (Boga) kao „*Onoga koji oživljava i usmrćuje*“.
- Također, raspravljajući sa osobom spomenutom u II, 258., IBRAHIM kaže *"da Allah daje da Sunce na Istoku grane; daj ti da grane sa zapadne strane"*.
- U (II 260.) IBRAHIM moli da *"mu Gospodar njegov (Bog) pokaže kako proživljuje mrtve"*.
- Bog je odabrao, izabrao između ostalih, i njegovu porodicu (III, 33.)
- U III, 67., veli se iznova da IBRAHIM *"nije bio jevrej ni kršćanin"*.

- U XXI, 51., riječ je o IBRAHIMOVOJ zrelosti koju mu je Bog podario.
- U XXII, 78., govori se *"o vjeri vašeg praoca IBRAHIMA"*, tj. praoca ljudi, praoca monoteističkog čovječanstva.
- U VI, 74., spominje mu se otac, možda ipak predak, AZER *"kad IBRAHIM reče svome ocu/pretku Azeru..."* (usp. mnogobrojna egzegetska objašnjenja/nagađanja da li je AZER bilo ime kipa kojemu je služio Ibrahimov tac TAREH, i sl.).
- K tome, IBRAHIMU je Bog pokazao carstvo Nebesa i Zemlje (VI, 75). Ta cjelina/opis IBRAHIMOVA duhovnog zrijenja glasi: *I tako Mi Ibrahimu pokazasmo Carstvo nebesa i Zemlje, da bi on među onima što čvrsto vjeruju bio. I kad mu večer pade, on zvijezdu vidje: "To je Gospodar moj!" - on reče. A kad zvijezda zade, Ibrahim reče: "Ja ne volim one koji zalaze!" I kad ugleda Mjesec kako izlazi, on uskliknu: "E, ovo Gospodar moj je!" A kad Mjesec zađe, Ibrahim reče: "Ako me Gospodar moj ne uputi, bit ću od onih koji su zalutali!" Pa kad vidje Sunce kako izlazi, Ibrahim uzviknu: "Evo Gospodara moga, evo najvećega!" A kad Sunce zađe, Ibrahim reče: "O narode moj! Ja nemam ništa s tim što Allahu vi druge smatrate ravnim! Lice svoje ja predano i čiste vjere okrećem Onome Koji nebesa i Zemlju stvorio je! Ja nisam od onih koji druge Allahu smatraju ravnim!" (VI, 75-79)*
- IBRAHIMOVI gosti su oni koji su mu navijestili rođenje sina ISHAKA (XV, 51);
- IBRAHIM, mladić monoteista, ruši kipove u hramu svoga naroda (XXI, 60);
- Mnogobošci ga bacaju u vatru (XXI, 69), ali Bog naređuje vatri da *"bude hladna i spas IBRAHIMU"*. Kur'an poručuje da *"u IBRAHIMU i u onima koji vjeruju "vi (ljudi) imate lijep primjer" (USVEH HASENEH).*
- IBRAHIMOVO žrtvovanje sina ISMA`ILA spominje se u XXXVII,102-107;

- IBRAHIMOVE i MUSAOVE "listine", tj. SUHUFU u kojima su poslanice Objave navode se u LXXXVII, 19.

KOMENTARI KUR'ANA u širokim potezima raspravljaju o mnogim aspektima IBRAHIMOVE, a.s., pojave u Objavi, u vjeri i u povijesti. Za njega se vezuju mnoge ideje, ustanove i obredi koje Kur'an spominje, ali komentari Kur'ana ističu i mnoga predanja i detalje o kojima Kur'an šuti.

O porijeklu IBRAHIMOVA imena komentator el-Kurtubi (II, 66) veli, pozivajući se na komentatora el-Maverdija, da je IBRAHIM sirijačka riječ i da na arapskom, prema komentatoru Ibn `Atijjetu, znači "otac milostivi"... Kurtubi, domalo zatim, dodaje da često imamo podudarnost značenja u sirijačkim i arapskim riječima. Kurtubi na istom mjestu ističe da je Ibrahim tako nazvan u sirijačkom zbog milosti koju je iskazivao prema djeci. Kurtubi, potom, za Ibrahima, a.s., vezuje milost spram djece ističući da su Ibrahim i njegova žena Sara zaduženi da se, sve do Dana Sudnjega, staraju o djeci vjernih koja umru u dobi djetinjstva.

Kurtubi podsjeća, potkrijepljujući ideju o Ibrahimu kao samilosnom skrbniku djece sve do Dana Sudnjega, da i sam El-Buhari navodi predanje u kojemu Muhammed, a.s., veli da je za vrijeme MI'RADŽA vidio Ibrahima, a.s., u DŽENNETSKOM PERIVOJU "sa mnogo djece od drugih ljudi".

Isticanje Sare kao skrbiteljice umrle djece jasno je i po tome jer je ona, sve dok nije u svojoj poodmakloj starosti rodila sina Ishaka, bila nerotkinja.

Dželaluddin es-Sujuti (*el-Itkan*, IV, 60) također odobrava ovakvu etimologiju riječi IBRAHIM u kojoj se ističe ideja milosti. On navodi jezikoslovca el-Džavalikija koji kaže da je riječ Ibrahim stara i da nije arapska". Arapi ovo ime "izgovaraju na nekoliko načina", najpoznatiji izgovor je IBRAHIM, ali ga izgovaraju i kao IBRAHAM zatim kratko IBRAHaM i IBReHeM.

Sujuti na istom mjestu kaže da je to "sirijačko ime koje znači otac milostivi". On u *Itkanu* (IV, 60) navodi, pozivajući se na autoritet

el-Kermanija, i drugu etimologiju za ime Ibrahim, od riječi EL-BERHEMEH što, opet, znači "snažna moć pronicanja". Ova etimološka mogućnost ukazuje na Ibrahimovo, a.s., posmatranje zvijezde, Mjeseca, Sunca i na njegovo brzo shvaćanje da je iza, u svemu, ispred i iznad svega Bog!

Komentatori Kur'ana navode IBRAHIMOVU LOZU, rodoslovno stablo, i uvijek ga povezuju s Božijim poslanikom NUHOM, a.s. Ibrahim je, po tom stablu, sin Azerov koji se još naziva i TAREH koji je opet sin NAHORA a ovaj je sin ŠARUHA koji je sin RAGUA, ovaj je sin FALEHA, a ovaj je, zatim, sin ABERA, a Aber je sin ŠALEHA, a taj je bio dijete ARFEHAŠDA, koji je sin SAMA, a Sam je sin Nuha, Božijeg Poslanika. (Ovakvu etimologiju navodi Sujuti, *Itkan*, IV, 60., mnogi je ponavljaju, manje ili više u ovakvom obliku; na temelju toga vidimo utjecaje arapskih prijevoda Biblije i tradicije 'ISRA'ILIJATA u ustanovljavanju genealogije mnogih Božijih poslanika, usp. arapski prijevod Biblije, (Cambridge, 1956., str. 17., gdje se navodi SAMOVO, odnosno SEMITSKO genealoško stablo.

Ibrahim, a.s., imao je četiri sina (Kurtubi, II, 67): ISMA'ILA, ISHAKA, MEDJENA i MEDA'INA.

I mnogi drugi ističu da je Ibrahim, a.s., porijeklom od Božijeg glasnika Nuha. Tako M.I. Ibrahim (*el-Elfaz ve l-E'lam el-Kur'anijje*, 27) veli da je Ibrahim, a.s., "rođen u Babilonu prije mnogo hiljada godina, porijeklo mu je od Nuhova sina Sama..."

M. I. Ibrahim na istom mjestu veli da je narod Babilona obožavao zvijezde i kipove, a obožavali su i svoga vladara Nemruda ibn Ken`ana. Azer, Ibrahimov otac, klesao je kipove za svoj narod i opsluživao ih...

Isti autor veli da je "Ibrahim, a.s., odrastao ispravna vjerovanja". Kao dijete bio je skrivan, jer je vladar Nemrud, čuvši da će se roditi muško dijete koje će dokrajčiti njegovu vladavinu, naredio da se te godine umore sva muška djeca... (Ibn Kesir, 11, 204). Stoga mu se majka, dok ga je nosila, sklonila u pećinu izvan grada i tamo ga rodila. Ovaj motiv komentatori Kur'ana dovode u vezu sa Musaovim, a.s.,

rođenjem i faraonovom naredbom o ubijanju muške djece.

Ibrahimovo odrastanje, osim pod budnim okom majke, bilo je praćeno i Božijim nadahnućem, jer je Ibrahim, već kao mladić, nakon što je ispred pećine posmatrao zvijezde, Mjesec i Sunce, dobio poslanstvo. Ibn Kesir (III, 246) veli u tom smislu da "Bog uvijek šalje vjerovjesnike kao mladiće, a i kad se kojemu znalcu podari znanje podari mu se još za mladosti..." Stoga se u Kur'anu (XXI, 60), na istom mjestu veli Ibn Kesir, Ibrahima a.s. naziva "mladićem". U razvoju viteških redova (FUTUVVET) u islamskoj kulturi i civilizaciji motiv Ibrahimove, a.s., mladosti imao je inspirativan utjecaj.

Ibrahimovom iseljenju (HIDŽRETU) iz Babilona (iz Harana, ili pak iz Ura) u zemlje Šama i u Mekku prethodilo je kažnjavanje vatrom, lomačom! Prema starim babilonskim zakonicima, čovjek koji ustaje protiv tadašnjeg mnogoboštva kažnjavao se spaljivanjem na vatri. "*Spalite ga!*" - *povikaše (sudije)* - "*i božanstva svoja osvetite, ako ćete nešto da činite!*" (XXI, 68)

Ibn Kesir (3, 247) veli da su Babilonci na lomaču sabrali dosta drva čak bi se poneke žene, koje su bolovale, zavjetovale, ako ozdrave, donijeti drva na lomaču... Ibrahim, a.s., bačen je na lomaču izgovarajući pritom riječi: "Bože, Ti si jedini na nebesima, a ja sam jedini koji Ti na Zemlji robujem!"

Džibril mu je bio poslan tada, pitao ga je: "Treba li ti štogod?" A Ibrahim a.s. mu je odgovorio: "Od tebe ne! Od Boga da!" Tada je uslijedila Božija intervencija: "*Vatro, budi hladna i spas za Ibrahima!*" (Kur'an, XXI, 69).

Na ovom, kao i na mnogim drugim mjestima, primjećujemo moćnu egzegetske dovitljivost komentatora. Pažnja se ovdje usredsređuje na riječi "hladna" i "spas(onosna)"! Komentatori kažu da je ovo čudo (MU'DŽIZA) bilo toliko intenzivno da mu je vatra sažgala samo "užad" kojim je bio vezan! Dakle, praktički, vatra ga je oslobodila!

K tome, veli Ševkani (3, 415), "da iza 'hladnoće' vatre nije uslijedila Božija naredba da vatra bude i 'spasonosna', Ibrahim bi umro

od njezine studii!"

Čudo prometanja vatrene toplote u hladnoću osjetile su i životinje i pomogle da vatra bude hladna. Ševkani (3, 415) bilježi da su sve životinje otpuhivale vatru od Ibrahima, osim guštera! On je vatru puhao na Ibrahima!

Kurtubi objašnjava "riječi" (KELIMAT), kojima je Ibrahim, a.s., bio od Boga na kušnju stavljen, kao naredbe o ustanovljenju važnih kulturnih konstanti. (Prisjetimo se da komentatori Kur'ana vele da je Božiji poslanik IDRIS ljude učio oranju, sadnji, žetvi, pripitomljavanju biljaka i životinja. Njegova se Objava sastojala u tome, dok Ibrahim, a.s., djeluje kao osoba koja uređuje zajednicu i koja je širitelj kulture. Kurtubi objašnjava da se za Ibrahima a.s., kao Božijeg poslanika koji djeluje na razdiobnoj crti čovječanstva, vezuju ideje vođstva i imameta, te obnavljanja Svetoga Hrama kao "susretišta ljudi".

Za same "riječi" (KELIMAT) veli da su to dužnosti koje su mu stavljene da ih izvršava. Šta, određenije, znače ove riječi? Kurtubi (2, 67) navodi niz mišljenja: da su to "islamski propisi/polozi/zakoni", da je "na kušnju stavljen islamom", "naredbama i zabranama", "klanjem svoga sina", "priopćavanjem poslanstva".

Ideja žrtve, KURBANA također se uz IBRAHIMA nerazdvojno razmatra.

Kurtubi (2, 67) navodi i druga mišljenja o riječima i za Ibrahima, a.s., vezuje mnoge konkretne ideje i ustanove kulture. Tako Kurtubi izdvaja ustanovu čišćenja: "Bog ga je iskušao čišćenjem", "pet čišćenja odredio mu je za glavu a pet za tijelo".

Kad je "čišćenje glave posrijedi" odredio mu je 1) "potkresivanje brkova" 2) "ispiranje usta", 3) "ispiranje nosa", 4) "čišćenje zuba četkicom/misvakom" i 5) "češljanje/razdjeljivanje kose" (Kurtubi, 2, 67).

KELIMAT o "čišćenju tijela" odnose se na 1) "podrezivanje nokata", 2) "brijanje malja iznad i oko spolovila", 3) "obrezivanje", 4) "odstranjivanje/čupanje dlaka ispod pazuha", 5) "pranje mjesta

izlučivanja izmeta i mokraće vodom".

Ideje OBREZIVANJA i iseljenja HIDŽRE radi vjere zauzimaju jedno od glavnih mjesta u tumačenju Ibrahimove poslaničke pojave. Tako se navodi (Kurtubi, 2, 68) da je komentator el-Hasan kazao da je Bog poslanika Ibrahima a.s. kušao sa šest iskušenja: 1) zvijezdom, 2) Mjesecom, 3) Suncem, 4) vatrom, 5) iseljenjem/hidžrom, i 6) obrezivanjem.

Ističući ga kao poslaničku pojavu koja utemeljuje kulturu, Ibrahim je, prema komentatorima Kur'ana, mnogo šta uradio prvi uopće među ljudima (npr. vidi Kurtubi, 2, 68, zatim Taberi, I, 524. i dalje; također u tom smislu i Ibn Kesir, I, 228-229., i Zamahšeri, I, 184-185.) Prema Kurtubiju, Ibrahim je "prvi koji se obrezao", prvi koji je "ugostio gosta", prvi koji je "brijao malje", prvi koji je "odrezao nokte", prvi koji je "potkresao brkove", prvi koji je "osijedio", (s ovim u vezi, Kurtubi 2, 73) navodi da je Muhammed, a.s., zabranio čupati sijede vlasi; naime, svaki musliman koji osijedi u islamu, sijede vlasi bit će mu svjetlo na Danu Sudnjem...

Nadalje, Ibrahim a.s. je bio prvi koji je "udario mačem", prvi koji je "oprao stražnjicu vodom", prvi koji je "obukao gaće", također i prvi "koji je jeo poparen kruh", "prvi koji je govorio sa minbera/govornica", itd.

Institucija obrezivanja (*el-khitan*) koja se vezuje za IBRAHIMA, a.s., u komentarima Kur'ana je, stoga, široko izložena. Kurtubi (2, 08) ističe da većina komentatora Kur'ana obrezivanje ubrajaju u tzv. "jače, naglašene sunnete, potvrđene sunnete" i nešto sto spada u samu "prirodu islama". Na kakvoj je časti ta institucija vidi se, veli Kurtubi, i po tome da je Muhammed, a.s., rođen obrezan, štaviše, također su (veli Kurtubi, 2, 69) i mnogi Božiji poslanici i vjerovjesnici (ADEM, ŠIT, IDRIS, NUH, SAM, LUT, JUSUF, MUSA, ŠUAJB, SULEJMAN, JAHJA, ISA, a.s.) rođeni obrezani.

(Predanja o samim imenima Božijih poslanika koji su rođeni obrezani neznatno se, od jednog do drugog klasičnog komentara Kur'ana, i od jednog do drugog predanja, razlikuju).

IBRAHIM je obrezao svoga sina ISMA`ILA u trinaestoj godini, a ISHAKA u sedmom danu. Kurtubi navodi, s ovim u vezi, mnoga predanja kojima želi specificirati najpogodnije vrijeme za obrezivanje muške djece. Navodi da je "Fatima (kćerka Božijeg poslanika Muhammeda, a.s.) obrezala svoga sina u sedmom danu, ali da autoritet Malik to nije odobravao (smatrajući da je preuranjeno) i da su tako postupali Jevreji."

Potom Kurtubi (2, 69) navodi da se muško dijete treba obrezati između sedme i desete godine, a zatim navodi predanje od Buharija u kojem se veli da je neko pitao Ibn 'Abbasa koliko je imao godina kad je umro Božiji poslanik Muhammed, a.s., a on je odgovorio da je tada već bio obrezan", (tj. imao je deset do trinaest godina). (Ovo govori da Ibn `Abbas pamti kad je bio obrezan i da je, za današnje prilike, njegovo obrezivanje obavljeno kasno).

Kurtubi još dodaje da raniji autoriteti nisu obrezivali mušku djecu sve dok ne dostignu doba puberteta/polucije ili dok mu se ne približe. (Danas, dakako, kad postoje dobri medicinski uvjeti, muško dijete treba obrezivati ranije i u skladu sa mišljenjem liječnika).

K tome, ulema smatra da je lijepo da se stari čovjek koji primi islam obreže, štaviše, komentator Kur'ana `Ata' veli da konvertitu u islam... "nije islam potpun dok se ne obreže, pa čak da ima i osamdeset godina!"

Kurtubi, stoga, navodi (2, 68) različita predanja kad se Ibrahim, a.s., obrezao, izdvajamo predanje Ebu Hurejre (iz Malikova djela *el-Muvetta'*) da je Ibrahimu, a.s., bilo stotinu i dvadeset godina kad se obrezao, i da je nakon obrezivanja poživio još osamdeset godina... Navode se još i predanja da se obrezao kad je imao osamdeset godina.

Komentatori Kur'ana, zbog toga jer je Ibrahimovo obrezivanje znak čvrstine zavjeta na koji se obavezao pred Bogom, povezuju institucije obrezivanja i TAVAFa, tj. ophodnju oko SVETOGA HRAMA i tvrde da, "nakon toga nije više niko od Ibrahimove vjere vršio hadž/hodočašćenje Svetoga Hrama neobrezan".

Ibrahimovo potomstvo, prema Ibn Kesiru (2/208), bilo je

mnogobrojno, štaviše svi Božiji poslanici koji su uslijedili nakon Ibrahima, a.s., bili su iz njegova potomstva. A Ibrahimovo duhovno potomstvo među monoteistima jeste brojem i utjecajem jedan od najznačajnijih segmenata čovječanstva u ovom nama poznatijem i razvidnijem dijelu povijesti. Tako, arapski prijevod Biblije donosi vijest o Božijem obećanju Ibrahimu a.s. "... Svoj ću blagoslov na te izliti i učiniti tvoje potomstvo brojnim poput zvijezda na nebu i pijeska na obali morskoj... (Postanak, 22/17)

Ali, IBRAHIMOVO, a.s., obnavljanje Svetoga Hrama u Mekki komentatori Kur'ana smatraju jednom od najznačajnijih činjenica u novijoj duhovnoj povijesti čovječanstva. Prvo, IBRAHIMOVA, a.s., HIDŽRA u izravnoj je vezi sa obnavljanjem HRAMA i ima dva pravca, jedan u zemlje ŠAMA (Palestina, Liban, dijelovi Sirije), a drugi u srce Arabije, samu MEKKU. Ševkani (3/412) veli:

"Istaknuto je već da je LUT, bratić IBRAHIMOV, pa VELIČANSTVENI ALLAH pripovijeda ovdje da je On spasio IBRAHIMA i LUTA u *"zemlju koju smo blagoslovili za svijetove"*. Komentatori kažu: "To je zemlja Šama, a njih su dvojica bili u Iraku..."

I Ibn Kesir (3/248-249) tvrdi da je Ibrahima, a.s., Bog spasio od neprijatelja i uputio ga kao MUHADŽIRA do zemalja Šama. Ibn Kesir još veli da je Ibrahim, a.s., na svom muhadžirskom putu upoznao Saru, ona je bila kćerka kralja (iz) Harana, i oženio se njome... To je jedno mišljenje o njezinom porijeklu; drugo je da je ona kćerka njegovog strica, te da je sa njom krenuo iz svoje zemlje kao muhadžir...

Dolaskom u Mekku Ibrahim i sin mu Ismail obnovili su Hram. Zamahšeri (1/187) tvrdi da je Hram "i prije Ibrahima bio utemeljen", naime, pred sam početak ljudstva na zemlji Hram je bio spušten s neba sav urešen draguljima iz dženneta... Hram je imao dvojna vrata od smaragda, istočna i zapadna. Bog je rekao Ademu, a.s.: "Spustio sam ti ovaj Hram što se oko njega obilazi, baš kao što se obilazi i oko Mojega Prijestolja!" Pa se Adem iz Indije zaputio Hramu pješice, a meleki su ga susretali i govorili mu: "Neka ti je blagoslovljeno hodočašće, o Ademe! Mi smo hodočastili ovaj Hram prije tebe na dvije hiljade godina!" Adem je učinio hadž četrdeset puta iz Indije do Mekke idući pješice...

Tako je bilo sve do vremena Potopa (ET-TUFAN) kad je Bog podigao Hram na Četvrto Nebo, a to je El-Bejtu-l-Ma`mur, a zatim je Bog Veličanstveni naredio Ibrahimu gradnju/obnovu Hrama, a Džibril mu je pokazao mjesto Hrama...

Zamahšeri, nadalje, tvrdi (1/187) da ima predanja da je Bog Veličanstveni odaslao sjene Hrama i da je Ibrahim, a.s., zovnut: "Gradi/obnovi Hram prema sjenama njegovim (tj. sjenama Ka`be), niti povećavaj, niti smanjui!". Hram je, veli jedno drugo predanje, građen od tvari sa pet gorja: Sinajskoga, Turzejskoga, Libanskoga, Džudijskoga/Araratskoga, a sami temelji su sa gorja Hirskoga... (Zamahšeri, 1,187). A sam Džibril donio je Crni Kamen (EL-HADŽERU L-ESVED) sa neba...

Komentatori Kur'ana, razumljivo, insistiraju na nebeskom porijeklu Ka`be, doista se ne može naći da neko tvrdi suprotno. Ismail Hakki u svome tefsiru (1, 230) tvrdi da je Ka`ba nebeskog porijekla, jer "Bog je sazdao na nebesima hram, to je el-Bejtu l-Ma`mur, naziva se DIRAH (dvorac/hram na četvrtom nebu), a naredio je melekima da na zemlji sagrade Ka`bu na pravcu toga dvorca, istih dimenzija i izgleda..."

Sintagma "obredi hodočašća/hadža" (MENASIKU L-HADŽDŽ) u izravnoj je vezi sa Ibrahimom a.s. Kur'anska Objava veli da je Ibrahim a.s. molio: "*Gospodaru naš!*) *Obrede naše nam pokaži!*", što se izravno odnosi na vjerezakone islama i obrede hodočašća. Zamahšeri (1, 188) ukazuje da se radi o "pokazivanju obreda hadža ili njihovom određivanju/definiranju".

U vrlo tijesnoj simboličkoj vezi je Ibrahimovo obnavljanje Hrama i Muhammedovo, a.s., posredovanje među kurejševičkim plemenskim prvacima, pri popravljanju Ka`be, kad je on kao poštenu, vjerni, čestiti mladić, tj. EL-EMIN postavio Crni Kamen na njegovo mjesto.

Ibn Hišam (1, 168. i dalje, poglavlje o restauriranju Ka`be u vrijeme Poslanikove mladosti) veli da bratstva plemena KUREJŠ nisu našla zajedničku riječ ko će postaviti Crni Kamen na njegovo mjesto. Predložili su da onaj ko prvi naiže ponudi rješenje spora; naišao je

Muhammed, a.s., i kao čestit i vjeran mladić odlučio slijedeće: Zatražio je jednu plahtu, položio na nju Crni Kamen, zatim je plemenskim prvacima kazao da svi uzmu krajeve plahte i tako podignu Crni Kamen. Potom ga je on svojom rukom stavio na odgovarajuće mjesto...

Ovim se snažno potcrtava veza Ibrahima, a.s., i Muhammeda, a.s., kao obnovitelja Svetoga Mekanskoga Hrama.

Institucija prinošenja žrtve, KURBANA poznata je bila i prije Ibrahima, a.s. Kur'anska Objava spominje dvojicu Ademovih sinova koji su prinosisli žrtve, a njihova tefsirska imena su HABIL i KABIL. *"I pripovjedi im pripovijest o dvojici sinova Ademovih, onako kako jest, kad su njih dvojica žrtvu prinijeli, i od jednoga primljena bi, a od drugoga ne bi primljena!"*

Komentatori Kur'ana u različitim kontekstima ističu da je upravo Ibrahim, a.s., obnovitelj obreda žrtve. Taberi (12, 79. i dalje) raspravlja, kroz desetine predanja, o tome ko je bio tzv. EZ-ZEBIH, tj. ko je, da li ISHAK ili ISMA`IL, trebalo da bude žrtvovan?

Napomenimo da se Taberi, prema predanjima, opredjeljuje za ISMA`ILA, koristeći pritom u svrhu argumentacije sam kur'anski tekst (XI, 71) koji veli: *„A žena Ibrahimova bijaše tu stajala i bijaše se osmjehnula i Mi je obradovasmo Ishakom, a poslije Ishaka Jakubom!“*

Dakle, Sari, ženi Ibrahimovoj, meleki blagoviješću saopćavaju da će ona roditi sina Ishaka, a da će Ishak imati sina Jakuba (njevina unuka). Taberi veli da upravo ovo proročanstvo, dato Sari, osporava da je Ishak bio namjeravani žrtvovani sin, jer je u Ishaku bilo Božije obećanje dato Ibrahimu i Sari da će imati Ishaka, a potom od njega, Ishaka, dobit će unuka koji se zove Jakub! A kako da bude žrtvovan kad se već, na temelju proročanstva, znade da će imati sina Jakuba?! Taberi, posredstvom predanja, ističe da je zapravo Isma`il taj koji je bio namjeren kao žrtva. (Vidi odrednicu o KURBANU).

Komentari Kur'ana naglašavaju da je Ibrahimova Hidžra dovela do nastanka dva naroda, Jevreja i Arapa, Jevreji su od ISHAKA, a Arapi od ISMA`ILA. Komentatori, također, povezuju motiv Ibrahimove Hidžre sa Hidžrom Muhammeda, a.s.

Ibrahim, a.s., je omiljena tema mističkih komentara Kur'ana. Posebna pažnja posvećena je ajetu 11, 260: *"I kada Ibrahim upita: "Moj Gospodaru! Pokaži mi kako proživljuješ mrtve?" A Allah mu reče: "Zar ne vjeruješ?!" "Vjerujem, ali hoću da mi se srce smiri! - Ibrahim odgovori. "Uzmi četiri ptice!" - Allah mu naredi - "i isijeci ih, a zatim na svaku planinu njihove dijelove stavi! Pa ih potom pozovi, one će ti žureći doći! Znaj da je Allah silan i mudar!"*

Ismail Hakki (1, 416-417) veli da je Ibrahim, a.s., doista zaklao pauna, pijetla, vranu i goluba, a neki vele da je mjesto goluba zaklao orla... Ove su ptice odabrane jer su najbliže (po življenju) čovjeku i sabiru sve osobine životinja. Zaklao ih je, sve ih u dijelove sasjekao, i potom sve (perje, kosti, krv, crijeva...) izmiješao i na nekoliko planina razasuo... Potom je ptice redosljedom zvao i posmatrao kako se svaka strvina u djelićima spaja sa glavom ptice kojoj i pripada, te vraća u svoje obličje. Ibrahim je posmatrao i čudio se...

No, ove četiri ptice jesu, također, i četiri svojstva (koja čovjek u sebi treba "zaklati"). Ta su se četiri svojstva, veli Ismail Hakki, derivirala iz četiri praelementa koji su iskvasali glinu iz koje je stvoren čovjek, a to su zemlja, voda, vatra i zrak...

Svaki element sa svojim drugom/parom sačinjava dva svojstva... Zemlji je par voda, a svojstva koja nastaju jesu pohlepa i tvrđičluk, gdje god se nađe jedno takvo svojstvo nađe se i drugo...

Vatri je par zrak, iz tog para nastaje srdžba i požuda/strast, a ta se dva svojstva nahode zajedno...

Ibrahimu je naređeno da zakolje i ova četiri svojstva... pauna tvrđičluka, jer paun simbolizira tvrđičluk; naime, da se imetak ne čini lijepim tvrđici kao što se čini lijepim i paun sa svojim bojama, ne bi tvrđica njime ni tvrđičio...

Zaklao je i vranu pohlepe, ona iz svoje pohlepe mnogo traga/zgrće...

Zaklao je i pijetla strasti/požude, on je po požudi poznat.

Napokon, zaklao je i orla srdžbe, a srdžba se pripisuje orlu zbog

njegova ponašanja pri letenju iznad drugih ptica...

Ismail Hakki veli da je ove ptice/svojtva Ibrahim zaklao i u sebi nožem istine.

Ljude koji u sebi unište tvrdičluk, pohlepu, požudu/strast i srdžbu, neće sažiti vatra džehennema. Stoga ni Ibrahima, a.s., vatra nije pržila, jer nije bilo nikojeg puta da mu ona pristupi kad je bio silom iz katapulte bačen na lomaču. Naprotiv, vatra mu je bila "hladna i spas(onosna)"!

TEFSIR I PROBLEM ISLAMSKOG MIŠLJENJA¹

I

Riječ *tefsir* spominje se jedanput u Kur'anu (sura el-Furkan, 33. ajet) u značenju objašnjenje:

"I nijedan primjer ti oni neće donijeti, a da ti Mi s Istinom nećemo doći, i objašnjenjem najljepšim!"

Inače, korijen f-s-r nigdje se više u Kur'anu ne spominje. Šta znači riječ *tefsir* na ovom mjestu u Kur'anu, i, potom, šta ona znači u kasnijoj povijesti tumačenja Kur'ana.

Rječnici klasične arapske leksikografije, na primjer Ibn Manzur u rječniku Lisanu l-'Areb, daju ovakva objašnjenja trilitera F-S-R: *El-fesru el-bejanu*, što veli da *el-fesru* znači objašnjenje, razjašnjenje, tumačenje. Ibn Manzur navodi da je oblik vokalizacije ovog trilitera F-S-R u prošlom vremenu aktiva a u imperfektu aktiv. K tome, Ibn Manzur veli da riječi *fesserehu* znače iznio je na vidjelo, pojasnio je i protumačio je.

Domalo iza toga Ibn Manzur navodi vrlo važno mišljenje da *el-fesru* znači otkrivanje prekrivenoga/skrovitog a, a zatim veli da sama riječ *tefsir* znači raskrivanje namjeravanoga značenja (koje se namjeravalo kazati) u zakučastoj, nerazumljivoj, nejasnoj riječi/izrazu/sklopu Kur'ana.

¹ Predgovor hrestomatiji tekstova o Kur'anu „Kur'an u savremenom dobu“, priređivač: dr. Enes Karić, Izdavač: Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997. god.

Te'vil znači prihvatanje jednog od dva moguća značenja koje je sukladno vanjskom značenju riječi. Dakako, ovo je tek jezička definicija riječi *te'vil*. *Te'vila* ima mnogo vrsta, zavisno u kojem području i u kojoj disciplini zatičemo tu riječ. U sufizmu *te'vil* je složena disciplina duhovnog zrijenja, "vraćanja" Izvoru pa time i "izvornim", "pravim" značenjima Kur'ana.

Kod mu'tezilija, pak, *te'vil* je otkrivanje svih oblika prenesenih značenja u Kur'anu, otkrivanje metafore, alegorije, i drugih stilskih figura u svetim tekstovima, itd. U šiizmu, pak, autoriteti u *te'vilu* su imami, oni vode "pravom" značenju Knjige (a to znači "pravom značenju" cjelokupne stvarnosti).

Rječnici moderne arapske leksikografije daju sljedeća objašnjenja korijena *fesere*: *fesere šej'en*: *veddahahu*, dakle, prema ovom ulomku, sintagma: *fesere šej'en* znači *veddahahu* tj. on je protumačio nešto, razjasnio nešto, itd. Autori rječnika *El-Mu'džemu l-Vesit* vele još da sintagma *feseret-tabib*, dosl. pregledao je ljekar znači pogledao je u bolesnikovu/pacijentovu mokraću/urin da bi utvrdio simptome njegove bolesti... Posebno je Sujuti (umro 911. H) insistirao na ovakvoj etimologiji riječi tefsir. Druga glagolska forma glagola f-s-r (dakle *fessere*) u istom rječniku objašnjena je ovako:

"Protumačio je nešto (znači): objasnio je to. A objasnio je ajete Kur'ana Časnoga, znači: protumačio ih je i objasnio značenja, tajne i propise koje Kur'an obuhvata/sadrži."

Ogromna islamska tefsirska literatura riječ tefsir tumačila je, između ostalog i na sljedeće načine. Tefsir je povezan sa riječju "fesr" koja je u obliku infinitiva, a u značenju objasniti nešto, otkriti pokriveno. Glagol te riječi dolazi na oblik kao i *darebe* ili *nesare*. Jezikoslovac Halil ibn Ahmed el-Farahidi (umro 175. po H) smatra da je riječ "*tefsir*" od korijena "*fesr*" u značenju "objašnjenje". Ragib Isfahani (umro 502. H) smatra da su riječi "*fesr*" i "*sefr*" međuse značenjski slične. *Fesr* se upotrebljava kada se želi istaći neko racionalno značenje, a *sefr* kada se hoće istaći čulno, fizičko značenje. Tako prva riječ odslikava umni čin, a druga čulno predočavanje. On, služeći se zakonima arapske etimologijske nauke permutiranja

(naročito) trilitera, veli da su riječi "*fesr*" i "*sefr*" bliskih značenja, baš kao što su i one same međusobno slične. "*Fesr*" se uzima da bi se iskazalo neko racionalno značenje, a "*sefr*" da bi se nešto predočilo (fizičkom) pogledu. U arapskom se jeziku veli: ("Žena otkri svoje lice") i ("Svanu zora!").

Dakle, tefsir se "otkrivaju" značenja Kur'ana, ona nam se pomaljšaju kao što se zora zabijeli i biva sve jasnija na obzorju!

I jezikoslovac Emin el-Huli razmišlja na tragu ovakvog etimološkog izvođenja riječi tefsir. Naime, tefsir je bez ikakve sumnje izveden iz jezgra (FSR-SFR) a u mnogolikim varijacijama ukazuje na otkrivanje. "*Sefr*" je materijalno, fizičko otkrivanje, a "*fesr*" apstraktno, unutrašnje otkrivanje (nekog smisla, značenja, itd).

Tefsir je vremenom, međutim, postao strogi termin nauke. Mnogi tvrde da tefsir kao "nauka tumačenja Kur'ana" obuhvata sve tzv. kur'anske discipline. Naravno, ima i onih koji područje tefsira sužavaju, tvrdeći da se tefsir kao nauka bavi samo tzv. stvarnim, realnim (a ne prenesenim) značenjem kur'anskih riječi, te propisa koji se iz njih deriviraju. Prema ovom mišljenju, tefsir se ne bi smio baviti razmatranjem mnogih tema (politike, ekonomije, filozofije, društva i povijesti općenito) u odnosu na Kur'an, tj. ne bi se smio baviti prevođenjem Kur'ana u vrijeme. Gornje redukcionističko mišljenje hoće kazati da se tefsir bavi samostalnim kur'anskim riječima i riječima Kur'ana kad su u sklopovima, u "strukтури", kako bi kazali danas strukturalisti. Dakle, tefsiru se ovdje doznačuje zaposlenje samo na razini jezika! (Naravno, takvo što nikad se nije prihvatilo, već se tefsir smatrao i smatra živom znanostu koja se bavi, na kraju krajeva, temom prisutnosti Kur'ana u životu, u svijetu, u povijesti. Islamski modernizam je naročito insistirao na tome da se život muslimanskih društava ima ocjenjivati po standardima Kur'ana. Te standarde, jasno, otkriva Kur'an).

Treći pak misle da je, terminološki gledano, tefsir stroga nauka tumačenja Kur'ana općenito, a ne samo njegovog jezika. Tako smatraju ez-Zerkeši (umro 794. H) i es-Sujuti. Prema Zerkešiju (*el-Burhan*, 2/148), tefsir znači znanje o objavlivanju ajeta, poglavlja Kur'ana,

njihovih sadržaja, povoda njihove objave, mekanskog i medinskog redoslijeda i tematike, jasnih ajeta, ajeta sa dvosmislenim značenjima, derogirajućih i derogiranih ajeta, općih i posebnih ajeta i kur'anskih iskaza, sažetih i detaljnih ajeta. Zerkeši tvrdi da su ovome neki pridodali i poznavanje ajeta koja se odnose na dozvoljeno (*halal*) i zabranjeno (*haram*) koji se iz ajeta razumiju, zatim na obećanje nagrade koja se navještava u nekim ajetima, i na navještenje kazne. K tome, mnogi govore o ajetima naredbe, zabrane i pouke. Sam Sujuti veli da je tefsir znanost pomoću koje se postiže razumijevanje Allahove Knjige objavljene Njegovom Poslaniku Muhammedu a.s., to je znanost koja objašnjava značenja Kur'ana, koja ustanovljava standarde izvođenja propisa i odredaba, sve to uz pomoć nauka o jeziku, gramatike, sintakse, morfologije, semantike, retorike..., kao i uz pomoć metodologije islamskog prava, nauke o povodima/okolnostima Objave, nauke o derogirajućim i derogiranim ajetima, itd.

II

Ovakve ćemo analize riječi tefsir naći kad god se taj termin tretira unutar klasičnih obrazaca tumačenja Kur'ana.

Šta, međutim, znači tumačenje Kur'ana u savremenom dobu?

Šta ta Knjiga znači za savremeno doba i šta je savremeno doba u ovom kontekstu otkrilo i šta otkriva u Kur'anu?

Da li postoji efikasan i djelotvoran savremeni i pritom islamski tefsir Kur'ana?

Da li komentator Kur'ana danas mora gledati u simptome slabosti muslimanskih društava današnjice da bi Kur'anom pomogao da ta društva prevladaju krizu sa rješenjima s kojima je i islam zadovoljan?

U čemu je, zapravo, pretežni zadatak tefsira današnjice? U proučavanju kur'anske gramatike, stilistike, semantike, ili u proučavanju tzv. dekadence muslimanskih društava na tragu metodologija i zakonitosti izvedenih iz Kur'ana?

Na stranicama koje slijede dat ćemo naše viđenje ovih pitanja, a brojne studije koje čitateljstvo ima priliku čitati u ovim knjigama podastiru mnogobrojne odgovore na ova pitanja.

Da bi se odgovorilo na pitanje šta je to "tumačenje Kur'ana u savremenom dobu", moramo objasniti šta se u ovom kontekstu misli kad se izgovori sintagma "savremeno doba", odnosno šta je "savremeno doba"?

U novijoj islamskoj literaturi kritičke provenijencije pod "savremenim dobom" misli se na vrijeme kad su zaostalost i nazadovanje islamskog i muslimanskog svijeta dostigli svoju najvišu tačku. Muhammed Abduhu (umro 1905. po Isa a.s.) veli:

"Možemo kazati da je džahilijet (neznanje, zaostalost, slabo stanje vjere...) danas veći od džahilijeta i zabludjelih ljudi u vrijeme Vjerovjesnika, Allah ga blagoslovio i podario mu mir..." (el-Menar, I dio, Kairo, 1346. H, str. 27).

Muhammed `Abduhu, dakle, alarmirajući ovim riječima na jedno stanje muslimanskog svijeta, požuruje da se tom svijetu pritekne upomoć novim tumačenjem, rekli bismo "savremenom i djelotvornim tumačenjem" Kur'ana. Time on misli da je upravo njegovo vrijeme vrhunac krize muslimanskog svijeta ne samo u današnjem razdoblju, već unutar islamske povijesti općenito!

To ujedno znači da se vrhunac muslimanske nemoći poklapa sa vrhuncem moći Zapada! Prema mišljenju mnogih, vrhunac krize islamskog svijeta započeo je intenzivnije svoje trajanje dolaskom Napoleonove vojske i Francuza u Egipat 1798. Samo središte muslimanskog svijeta, između ostalog i univerzitet el-Azhar, bili su osvojeni.

Muslimanski historičar i hroničar el-Džeberti, koji je bio savremenik događaja iz 1798., veli u svome djelu, *Adžaiibu l-asari fit-teradžumi vel-ahbari* da je izgovor za Napoleonovu ekspediciju bio spašavanje "poniženih kršćana" misleći ovim na navodnu poniženost Kopta i drugih kršćanskih sljedbi u Egiptu. El-Džeberti, ovdje ga navodimo po citatima iz djela Muhammeda `Ammare ("*Da li je islam*

rješenje? Kako i Zašto?" - Kairo, 1995.) veli da su Francuzi tada obrazovali i jednu jedinicu sastavljenu od Kopta, ratovala je protiv zemljaka, muslimanskih Egipćana - boreći se rame uz rame sa Napoleonovom okupacionom vojskom. Bonaparta je obrazovao savjetodavno vijeće (tzv. *divan*) koga el-Džeberti naziva *divanu lil-muševvereti* kojem je kršćanskim manjinama pripalo polovina mjesta. Ukratko, u ovaj su divan ušli peterica azharske uleme, dvojica predstavnika muslimanskih trgovaca, sedmerica predstavnika koptskih i drugih egipatskih kršćana i četrnaesterica Francuza! Koptskoj manjini, tj. njezinom predstavniku Jakubu je, prema riječima tadašnjeg hroničara el-Džebertija, "bilo dozvoljeno činiti sa muslimanima šta mu je volja" (cit. naveden prema 'Ammari, str.17).

Francuske su okupacione vlasti, naravno, propagandno djelovale, i širile vijesti da je "došao kraj muslimanskoj vjeri i vremenima monoteista/muslimana", što na arapskom el-Džeberti bilježi ovim riječima (po 'Ammari, str. 17). Bilo je to vrijeme neizrecivog šoka za muslimane. Na samom elAzharu bilo je mišljenja da je nemoguće da se "nevjernička vojska" šeta ulicama i sokacima Kaira a da to ne bude samo predvečerje Smaka Svijeta i blisko nastupanje Sudnjeg Dana! Ovakvo je raspoloženje bilo prije svega posljedica jednog drugog, dugotrajnog trijumfnog muslimanskog raspoloženja koje dr. Fikret Karčić opisuje ovako: "Tokom vremena muslimani su izgradili uvjerenje o tome da je politički uspjeh potvrda ispravnosti vjere. To uvjerenje je bilo temeljeno na okolnosti da je islam u prvom vijeku svog postojanja doživio ostvarenje u obliku vlastite političke organizacije - države - i da je u daljim vijekovima bilježio stalne uspjehe. I pored povremenih padova, muslimani su na viziji pobjedonosne prošlosti oblikovali osjećanje samopouzdanja i nadmoći.

Veliki politički gubici tokom XIX vijeka uzdrmali su to osjećanje. U muslimanskim zemljama, među misliocima, državnici i narodom javio se osjećaj da s njihovom historijom nešto nije u redu.

Psihološki efekat kolonijalnih osvajanja je bio veliki - uzdrmla se vjera u tradicionalne ustanove i poredak stvari za koji se smatralo da je najbolji od svih mogućih poredaka. Započelo je duboko

preispitivanje." (dr. Fikret Karčić, *"Društveno pravni aspekt islamskog modernizma"*, Sarajevo, 1990., str. 30).

III

Doista, od Napoleonova iskrcavanja u Egiptu ubrzanije teče vrijeme kad je islam mnogostrano izazvan. Muslimani su još i prije na različitim stranama islamskog svijeta počeli promišljati narav i dimenzije tih izazova. I danas se o tome pojavljuju brojna djela, naročito od arapskih, turskih, pakistanskih i evropskih muslimana. Knjiga Munira Šefika, *"Islam i izazovi savremene dekadencije"* (na arapskom: London, 1983.), tipičan je primjer literature koja za dekadencu muslimana i islamske kulture i civilizacije primarno okrivljuje Zapad, ili pozapadnjačene "elemente" unutar muslimanskih društava, što je istovjetno dodatnoj optužbi Zapada. Munir Šefik, kao i desetine drugih apologetski obrazovanih i usmjerenih muslimanskih autora, smatra da je središnji problem zbog koga su muslimani u nepovoljnom položaju tzv. fenomen pozapadnjačenja. Pozapadnjačenje, odnosno vesterniziranje muslimanskog svijeta odvija se totalno, na mnogim poljima. On izdvaja sljedeća područja (ovdje ih donosimo tek u rezimiranoj formi):

1) Rušenje države muslimana. Zapadnjaci/kolonijalisti počeli su s rušenjem države muslimanske zajednice/ummeta, ujedinjene oko zastave islama, kako bi na njezinome mjestu ustanovili pocijepani i iskomadani prostor koji će sadržavati države po zapadnom modelu.

2) Eliminiranje šerijata iz građanskog zakona, potom reduciranje šerijata na porodično pravo i osobni status čovjeka, a potom njegovo eliminiranje čak i odatle.

3) Poništavanje/anuliranje islamskog programa iz škola i prosvjete, a potom rušenje velikih islamskih univerzitetskih centara.

4) Omalovažavanje vrijednosti uleme i obrazovanog sloja muslimana (...) a što se najčešće odvijalo udaljavanjem takvih ljudi iz

javnih središta.

5) Namjerno iskrivljavanje islamske povijesti naglašavanjem njezinih negativnih elemenata.

6) Lišavanje islamskog ummeta njegovog temeljnog, islamskog identiteta, kroz vraćanje muslimanskih naroda predislamskoj povijesti a posredstvom naglašavanja paganskog i etničkog identiteta, te shvaćanjem islama kao osvajačke i okupacione sile...

7) Borba protiv islama eliminiranjem i udaljavanjem islamskih kriterija iz opticaja pri proučavanju idejnih, društvenih, ekonomskih, političkih i prosvjetnih pitanja i problema.

8) Protiv onoga ko, pridržavajući se islama, odbija pozapadnjačenje, koji odbacuje zavisnost i podređenost prozapadni slojevi poduzimaju napade.

9) Suprotstavljanje arapskom jeziku, ponekada uklanjanjem čistog, književnog jezika iz upotrebe i uvođenjem dijalekata, kako regionalnih tako i lokalnih, a ponekada zamjenjivanjem arapskih slova za latinička.

10) Protivnici islama ne ustručavaju se boriti protiv islama iznutra, naročito kad se suočavaju sa globalnim islamskim preporodom...

Autor ovih teza o poljima napada Zapada na islamski svijet, Munir Šefik, svemu još priključuje širenje pozapadnjačenja i evropeizacije, kako ideološki tako i civilizacijski. Zapravo, u knjizi ovog Palestinca to je središnja tačka koja se posmatra unutar četiri područja:

- a) Pocijepanost islamskog svijeta
- b) Cionizam,
- c) Pozapadnjačenje i evropeiziranje, i
- d) Ovisnost o Zapadu.

Nedostatak literature kojoj pripada djelo Munira Šefika jeste

prvenstveno u tome što ne razmatra na koji je način islam prevladao prethodne izazove (grčko i perzijsko kulturno i intelektualno nasljeđe, zatim Mongoli, križari, građanski, međumuslimanski, ratovi itd.).

Ta se literatura ne usuđuje prepoznati dinamičnost i otvorenost islama u klasičnom dobu, islama koji je preuzimao na islamski način mnoge "tuđe" sadržaje, ali koji su unutar islamske "sinkretičke" i "sintetičke" preobrazbe postajali islamske institucije.

Ne znamo da li ima igdje i da li je ikada postojao islam kako ga vidi apologetska muslimanska literatura. Ona posmatra islam kao supstancu u epruveti, kao zaštićenu stvarnost pod staklenim zvonom, kao monadu, zatvorenu u sebe, a ne kao dinamičnu, životnu realnost koja, dakako, mora trpjeti izazove. K tome, kad se islam reducira na realitet na dnu epruvete onda i sam Zapad izgleda mnogo opasniji i mnogo veća nepoznanica negoli što stvarno jeste i što bi stvarno trebalo da bude!

Otuda se pomalja potreba da se barem za pola preokrenu ova pitanja. Tj. nije li kolonijalizam posljedica, a ne uzrok, nije li nedostatak zajedničkog ekonomskog tržišta muslimanskih zemalja posljedica a ne uzrok, nije li nepostojanje jednoga zajedničkog informativnog sistema muslimanskih zemalja, (koji bi mogao ponuditi makar zajednički crtani film islamskog duhovnog tonaliteta za muslimansku djecu!!!) posljedica dugotrajne dekadence muslimana, a ne njezin današnji uzrok.

Ukratko, treba raspravljati i o davnašnjim uzrocima muslimanske superiornosti, a ne samo o današnjim uzrocima muslimanske inferiornosti!

Muslimani moraju (u)vidjeti i svoj dio krivice, i od Zapada hrabro preuzimati ono što je po muslimane dobro u ovom vremenu. Danas prvenstveno preuzimaju od Zapada ubitačna oružja, rjeđe preuzimaju korisne obrasce učenosti, znanosti i tehnologije, napose one tehnologije koja nije ekološki opasna!

K tome, apologetska literatura mora (za)imati na pameti da postoje institucije i obrasci koji su nekada bili dobri, ali sada, ma koliko su nekada mogli biti doista islamski, ne odgovaraju muslimanskom

svijetu. Nekad je nešto bilo islamsko i funkcioniralo je dobro! Ne znači da će i danas to funkcionirati dobro, ma koliko u knjigama čitamo da je to prije osam stoljeća bilo islamsko!

Također, imaju institucije i obrasci koje muslimani nisu uopće proizveli niti izumili, ali ti obrasci mogu, muslimanskim dinamičnim prisvajanjem i preobrazbom, postati funkcionalno islamski i muslimanski.

IV

Jedna druga knjiga, koju je napisao dr. Muhammed `Ammara (ili, kako se negdje potpisuje ovaj profesor Kairskog univerziteta, `Immara) a koju smo već spomenuli ("*Da li je islam rješenje? Zašto i kako?*") stoji na sredini puta između apologetske literature koja hvali slavnu islamsku prošlost i kritičke muslimanske literature koju ćemo u ovom predgovoru kasnije navesti. Naime, zašto se radi o sredini puta? Odgovor ćemo ponuditi nakon što navedemo Muhammeda `Ammaru na bosanskom jeziku.

Ammara na početku ove svoje knjige postavlja pitanja u kojima ne spominje samo krivicu Zapada, iz čega se imade razumjeti da, ma koliko Zapad mogao biti veliki kum tih problema, oni su sada domaći i upravo sada ih muslimani moraju rješavati kao svoje, rekli bismo, i to bez uobičajene protuzapadne kuknjave i protuevropske dreke.

Dr. `Ammara nabraja deset područja koja muslimane čine danas posebnim okeanom vjernika:

1) Muslimani imaju jedinstvenu i ispravnu Objavu i Knjigu među nebeskim knjigama. `Ammara ovim želi kazati da bi i stanje muslimana trebalo biti danas dobro i valjano, ali, podrazumijeva se, nije takav slučaj.

2) Jedinstveno vjerovanje je druga karakteristika muslimana današnjice. To je vjerovanje ujedinilo muslimansku zajednicu, unatoč dugim stoljećima njezine povijesti, različitim domovinama njezinih

naroda, brojnim jezicima njezinih nacionalnosti, raznolikosti onih koji su ušli u islam...

3) Ammara nadalje smatra da muslimani imaju jedinstven Božiji zakon, *šerijat*. Njega je ustanovio sam Bog, njegove su odredbe kao putokazi za islamski način življenja, putokazi koji čuvaju muslimana na pravom putu, e da bi dostigao ciljeve i svrhe ispravnog prakticiranja vjere...

4) Na četvrtom mjestu važan faktor muslimanskog jedinstva za `Ammaru jeste islamska civilizacija koja je jedna i jedinstvena. Ona je obojena tonalitetom islama i razlikuje se od drugih civilizacija po središnjem i uravnoteženom putu/načinu življenja...

5) Vjera u angažiranu duhovnu i materijalnu borbu (tj. *džihad*) na Božijem putu. To vjerovanje pridodaje slavu muslimanima iz same slave Božije! Ovo angažirano vjerovanje podstiče muslimana, veli `Ammara, da vodi svijet i predvodi čovječanstvo...

6) Naša baština je bogata, veli dalje dr. Ammara. Od nje su učile druge civilizacije svijeta. Ove riječi ne znače ništa drugo doli, da danas od ovovremene muslimanske baštine niko ništa ne uči!

7) Sedmo mjesto `Ammara rezervira za "prostranu muslimansku domovinu". On ističe da je prostor koji muslimani nastanjuju i obilježavaju ogroman i da zaprema 35 miliona kvadratnih kilometara, od Gane na zapadu do Fergane na istoku, od korita rijeke Volge na sjeveru do ispod polutara na jugu...

U ovim Ammarinim riječima učitana je rezignacija zbog toga jer muslimani nisu djelotvorno povezali ovaj prostor, nisu ga danas komunikacijski, ekonomski, privredno unaprijedili.

8) Povezano sa sedmom postavkom o ogromnosti prostora koji muslimani nastanjuju jeste osma `Ammarina tvrdnja da "muslimanska domovina" kako veli on, raspolaže sa najobilnijim i najskupljim bogatstvima svijeta. Muslimanski je svijet, u usporedbi sa ostatkom svijeta, prvi u nafti, manganezu, kromu, kalaju, boksitu, prirodnome plinu... drugi u bakru i fosfatu, treći u željezu..., peti u olovu..., sedmi u

uglju...

Ammara ovim želi kazati da su muslimani u onome što im je dao Bog posredstvom prirodne izdašnosti u mnogo čemu u svjetskome vrhu, ali su na dnu kad je posrijedi djelotvoran i efikasan odnos prema tom bogatstvu. On na ovoj osmoj skalini konstatira da najduže rijeke teku krajevima koje nastanjuju muslimani, da je u tim dolinama ponikao prvi zemljoradnik koji je čovječanstvo naučio vještini zemljoradnje, nabraja ogromna plodna tla, itd., ali u Ammarinim riječima jeste kontekst jadanja i rezignacije koji izdaleka aludira na to da je najviše gladnih i izbjegličkih usta među muslimanima.

9) Na devetom mjestu Ammara spominje onu mnogo puta spominjanu činjenicu, broj muslimana u svijetu. On veli da ima preko milijardu i dvjesto i pedeset miliona muslimana danas, njih ujedinjuje jedno vjerovanje, civilizacija, vrijednosti i moralna načela. Oni sačinjavaju 23 posto svjetskoga stanovništva. Očekuje se da će uskoro sačinjavati 27 procenata svjetske populacije, što je četvrtina čovječanstva... Dakako Ammara i ovdje u kontekstu sugerira pitanja koja će na drugim stranicama svoje knjige i spomenuti, tj. da li kvantitet znači i kvalitet, šta se od ovolikog muslimanskog broja i mase može očekivati. Drugim riječima, hoće li to stanovništvo biti puko gorivo za historiju...

10) Na samom kraju, na desetom mjestu, Ammara veli da među pripadnicima ove zajednice ima bogatih ljudi koji posjeduju najveće novčane svote. Odmah iza toga Ammara iznosi i jedan svoj lijepi san - ti bogati muslimani bi mogli svojim novcem iskupiti muslimanske narode iz ropstva dugova!!! To bi bogatstvo bilo dostatno da zajamči i učini muslimansku domovinu područjem rasta, razvoja, bogaćenja!!!

Djelo Muhammeda Ammare opservira na oko dvije stotine stranica ovih deset predloženih teza. Pritom odmah veli da, unatoč svim mogućnostima koje pruža ovo bogatstvo, muslimanska zajednica danas živi problem, živi, doslovno prevedeno s arapskog, škripac!

Taj problem, taj škripac potrebuje *rješenje* i *sistem*. Razumije se samo po sebi da muslimanski pisci s ovom riječju sistem ne misle i

nemaju namjeru kazati išta što bi bilo zajedničko sa filozofskim sistemima npr. njemačke filozofije Kanta, Fihtea (Fichte), Šelunga (Schelling), Hegela... Kad muslimani alarmiraju na to da im nedostaje sistem danas, onda treba znati da u njihovim razmišljanjima nije riječ o sistemima evropske filozofske provenijencije, sistemima koji su i samoga Boga "uveli" u sistem i "uhapsili" ga njime! Muslimanski pisci, kad danas koriste riječ sistem, misle prije svega o potrebi ustanovljavanja efikasnog života muslimanskih društava, pritom misleći da će se ta efikasnost postići ukoliko se rješenja budu inspirirala na islamskim vrelima i obrascima, i, dakako, na efikasnom tumačenju tih vrela u današnjem dobu.

Zanimljivo je da ovdje Ammara spominje riječ red, poredak, sistem. Ima već četiri stoljeća otkako muslimanski reformatorski pisci spominju riječ sistem (*en-nizam*), misleći pritom da upravo sistem, organizacija, ustrojstvo nedostaju muslimanskim narodima. Sve drugo posjeduju, ali ne i sistem! I onda kao da nemaju ništa!

Prisjetimo se ovdje tek nakratko našeg Bošnjaka, Hasana Kafija Pruščaka (1547-1616.) koji piše u ovom smislu znakovito djelo koje, na svoj način, elaborira nadolazeću krizu glavne imperije tadašnjeg muslimanskog svijeta, "*Temelji mudrosti u uređenju svijeta*" - *Usulu l-Hikem fi Nizami l-Alem*, i jednog drugog sličnog djela iz pera Ibrahima Muteferrike (štampano u Istanbulu 1731. godine) pod vrlo sličnim naslovom "*Temelji mudrosti u uređenju naroda*" - *Usulu l-Hikem fi Nizami l-Umem*. I jedno i drugo djelu među svojim glavnim temama sadrže problematiziranje sistema, odnosno njegovog slabljenja a mjestimice i iščezavanja u muslimanskim društvima.

I dr. Muhammed Ammara se dotiče političke efikasnosti muslimanskih društava, neobično je važno da govori o slobodama, jedno poglavlje nosi naslov "*o općim, građanskim slobodama*" (*fi l-hurrijjati l-ammeti*)

Dr. Ammara je, inače, poznat u islamskom svijetu kao autor brojnih studija o ljudskim pravima (*huququ l-insan*).

No, on smatra da su za istok važne varijacije jedne te iste

maksime o vladavini. Jer, "Kakvi ste, onako će se nad vama vladati" može da važi i sasvim obratno - "Kako se nad vama vlada, takvi ste!" Ovim Ammara očito želi da podstakne svoje kolege, univerzitetske profesore, ali i muslimane općenito da fenomen vladavine posmatraju u dinamici.

Knjiga Muhammeda Ammare, po tipu obrade problema muslimanske krize, stoji na sredini između literature "vapaja i plača" i literature koja pokušava trijeznim muslimanskim umom i kritikom, prije svega nas muslimana samih i naše lijenosti, doći do valjanih praktičnih odgovora koji nagovješćuju horizonte muslimanskog izlaska iz svoje globalne krize.

Pa ipak, i kod njega ima i prokrade mu se mnogo očiglednih apologetskih mjesta. Jeka slavne prošlosti i bijedne sadašnjosti islama prisutna je gotovo na svakoj stranici, ali nigdje on odlučno i odsječno ne veli zašto su muslimani imali slavnu klasičnu prošlost.

Primjeri gdje dr. Muhammed Ammara iz nezavidne muslimanske današnjice uznosi i slavi veličanstvenu muslimansku prošlost jesu mnogobrojni. Ovdje ćemo izdvojiti samo neke.

On smatra da muslimani u prošlosti nisu imali problem dihotomije države i onog što nije bila država, naprosto zbog toga jer je, kako on smatra, "*ummet*" bio izuzetno snažan. Zapravo, on govori o ravnomjerju koje je postojalo između države i ummeta. Država nije postala mehanizam iznad kojeg nije bilo nikoga, kao što danas iznad države nema nikoje ljudske instance, već je u klasičnom dobu najopćenitiji okvir u kojem se sve islamsko na povijesnoj ravni izražavalo bio okvir ummeta.

Strogo su se razlikovale funkcije države i funkcije ummeta. Dr. Ammara smatra, spomenimo to tek usputno, da je i važna klasična institucija zadužbina ili vakufa (*ewqaf*) bila institucija ummeta, a ne države. Zanimljivo je ovdje nabrojati doista impozantan broj oblasti najkonkretnijeg života koje je pratio vakuf, a što je, prema Ammari, bilo omogućeno snažnim ummetom! Vakufima su se održavale: 1) džamije, 2) škole, 3) biblioteke, 4) omogućavalo prepisivanje rukopisa,

5) čuvanje rukopisa 6) očuvanje rijetkih i skupocjenih stvari, očuvanje običaja i tradicije 7) podizanje hanikaha za učitelje i učenike tesavvufa, 8) osnivanje škola za učenje Kur'ana napamet, 9) gradnju bolnica 10) uređivanje i popločavanje puteva, k tome sredstva iz vakufa koristila su se za 11) oslobađanje zarobljenika 12) opskrbu putnika dok se ne vrate kući, 13) ispomoć za obavljanje hadža, 14) osiguravanje zlatnoga nakita i kozmetičkih sredstava udadbenicama/mladama koje su siromašne, 15) opskrbu žena koje nemaju porodice..., 16) izgradnju prihvatilišta za borce ili njihove porodice, ...17) pomoć slijepim i invalidnim osoba, 18) liječenje domaćih životinja, ptica, 19) čuvanje pripitomljenih životinja, 20) osnivanje ustanova za mlijeko, "mljekarnica" iz kojih su mlijeko dobivale žene dojilje, 21) priređivanje iftara i sehura za sirotinju, 22) osiguravanje sredstava za bašče i vrtove s plodovima i hladovinom posebno namijenjenim za putnike, 23) nabavljanje posuda i zdjela za one koji ih ne mogu nabaviti, 24) opremanje džezaza siromašnih ljudi i samaca, 25) izgradnja sadaka-mezarja za umrlu sirotinju i samce, vakufi su, nadalje, služili i u svrhu 26) osiguranja opskrbe za Mekkanski i Medinski Hram, za džamiju el-Aksa, i sl., posebno za ulemu, studente, i sl., 27) za goste, dok je posebna vrsta vakufa bila namijenjena ekonomiji, kao npr. 28) za ustanovljenje trgovišta za zanatske i obrtne organizacije zatim su tu i vakufi za 29) hanove, 30) za pekarske peći, 31) kupatila, 32) sebilje, 33) prijevozna sredstva preko rijeka i sl., 34) za fondacije iz kojih se pomažu sakate osobe, 35) vakufi za pomoć siročadima, 36) za brigu o zatvoreniciima i njihovim porodicama, 37) davanje zajmova potrebitima i bez kamate, 38) vakufi iz kojih su se pomagale ženidbe/ udaje onih koji su siromašni, 39) izgradnja javnih mlinova za besplatno mljevenje, 40) podizanje prijelaza i mostova preko rijeka, klisura, klanaca... Itd., itd. ...

Nema sumnje da je ovim dr. Ammara želio pokazati kako je u vrijeme slavne muslimanske prošlosti područje npr. vakufskih djelatnosti bilo sasvim u sklopu ummeta, a ne države. Ummet je zasnovan na vjeri, moralu, ćudoredu, a država na interesu, prinudi, itd.

No, motivi dr. Ammare su, svakako, dublji. Oni su sadržani u pitanju zašto muslimani danas ne mogu imati efikasne vakufe?!

I danas, kao i prije, ima bolesnika, putnika namjernika, siromašnih mlada i udadbenica, zatvorenika, bolnica, pitomih životinja i ptica, postoje i dalje potrebe za javnim mlinovima...

Zašto nema ovom vremenu i dobu primjerenih i efikasnih vakufa?!

Na ovo će nam pitanje odgovoriti mnogi drugi muslimanski intelektualci i njihov je odgovor uglavnom tačan:

U muslimana je danas na djelu opća kriza institucija!

Muslimani ne znaju organizirati efikasne institucije, međusobno koordinirane ustanove, a ko ne zna organizirati institucije on ne zna za efikasan i dostojanstven sistem. Ko ne zna za takav sistem ne može ni voditi bilo kakvu značajnu riječ u svjetskom sistemu današnjice! On je u tom svjetskom poretku sporedna strana.

Naime, muslimani su imali dostojanstveno življenje zbog mnogo stvari, od kojih je jedna i ta da su poznavali druge vjere, kulture, strane svijeta, da su, ukratko, poznavali drugoga. Njihovo poznavanje drugoga bilo je motivirano iznutra, iz reda i poretka kojeg su živjeli. Temeljito (u)poznajući druge, muslimani su prisvajali njihova dostignuća i baštinu i "islamizirali" ih. Muslimani su usred svoga moćnog klasičnog doba bili veliki "sinkretici" u svoju korist, "sinkretici" ne u vjeri jer vjera kod muslimana nije dolazila u pitanje, već su bili "sinkretički opredijeljeni" pri usvajanju izazovnih nazora, filozofija, tehnologija, zanata i umijeća, itd., iz drugih kultura i civilizacija. Baština drugih dinamično je "primala islam", i to je bilo moguće onda kad su i sami muslimani imali dinamički islam. Muslimani klasičnog doba pokazali su se, k tome, i velikim sintetičarima!

Velike muslimanske sinteze moguće je pratiti posvuda u djelima klasičnog doba: arhitekturi, književnosti, filozofiji, misticizmu... U tome bi, a ne samo u moćnim muslimanskim armijama, trebalo tražiti razloge dostojanstvenog muslimanskog življenja, na koje mnogi gledaju samo s nostalgijom i, nažalost, ni sa čim više!

U treću vrstu literature koja se obaveznije i odgovornije bavi teorijom krize muslimanskih naroda današnjice ubrajamo knjige koje njeđre mišljenja o pristupu muslimanskoj prošlosti na dinamičan način. Ta literatura ne predviđa ulazak muslimana u budućnost natraške!

Ovdje ćemo takvoj vrsti literature dati, razumije se, najviše prostora. Spomenimo odmah djelo Abdulhamida Ahmeda Ebu Sulejmana pod naslovom "*Kriza muslimanskog uma*". Djelo je izašlo u Sjedinjenim Američkim Državama na arapskom jeziku (Herndon, Virginia, 1991.).

Prva vrijednost ove knjige jeste u činjenici da se ona ne udvara muslimanima. To vidimo i iz samog njezinog naslova. Muslimanima se kaže da su u dubokoj krizi jer je njihov um u krizi! K tome, naslov knjige određuje ne samo mjesto krize, njezino težište, već i poruku da muslimanski um, baš on i ničiji drugi, mora tražiti muslimanima izlaske iz krize!

Pritom se razumije da se bez poznavanja Zapada i bez islamski djelotvornog prerađivanja Zapada neće moći danas iz te krize izaći.

K tome, uz često spominjanje uma (*aql*), Ebu Sulejman spominje i slobodu (*hurrijetun*). Muslimanski narodi i muslimanska društva današnjice pretežno su neslobodni narodi i neslobodna društva. Dvije su osnovne vrste njihove neslobode: ona koja je unutarnja, koja je u biti njihova i oni je sami spram sebe i u sebi proizvode, i druga je vanjska, nju (pro)uzrokuje njihov prezren položaj u odnosu na moćni Zapad.

Kako su muslimani zapali u ovakvu vrstu dvostruke neslobode?

Ebu Sulejman odgovara da su muslimani već više od nekoliko stoljeća pogrešno shvatili opseg i dimenzije područja na kojima muslimanska misao treba biti djelatna. Postoji problem područja djelovanja muslimanskog mišljenja. Šta time misli ovaj profesor Međunarodnog islamskog univerziteta u Kuala Lumpuru, Malezija,

jeste zapravo sljedeće:

Islamski je metod mišljenja obuhvatan, obuhvata sve, ali i sredstva, metode toga mišljenja, jesu obuhvatne. Klasični islam poznao je metodologiju tzv. sveobuhvatnog zahvatanja stvarnosti. Vidi se to po klasičnoj muslimanskoj književnosti, teološkim sistemima, vojnim vještinama, filozofiji, kulinarstvu, arhitekturi, itd. No, sa dekadencijom i sa njezinim utjecajem, te sa osamljivanjem i izoliranjem mislećeg vodstva, zatim sa shvaćanjem vjere u sklopu zapadnih obrazaca, muslimansko se mišljenje gotovo svelo na duhovna pitanja i na osobni status čovjeka.

Prof. Ahmed Ebu Sulejman, naravno, smatra da područje muslimanskog djelovanja proističe iz samog pologa islama u univerzumu, jer, naime, cijeli je život, sa svim svojim bićima i sastojinama, polje muslimanova pregalaštva i djelovanja i stoga je musliman vjerom zadužen zadobiti znanje, prema svojoj mogućnosti i svim islamski legitimnim sredstvima nauke i spoznanja (dakle *`ilmom* i *ma`rifom*, kako vele klasici) o stvarima života i bića.

Ove riječi profesora Ahmeda Ebu Sulejmana treba shvatiti, kako je napomenuto, i kao kritiku redukcije područja djelovanja uma koju su muslimani sami sebi nametnuli tokom nekoliko potonjih stoljeća.

Probleme koje danas muslimani imaju na tom polju čini se da je valjano dvovrsno i dvostrano protumačiti. Prvo, muslimanima nedostaje kontinuitet znanosti, jer svoje moćne tradicionalne obrasce znanosti nisu u stanju brzo i za život efikasno oživjeti (ukoliko ih je uopće moguće oživjeti!) zato što tu nedostaje kontinuitet. Drugo, sa znanostima koje nastaju po obrascima moćnog Zapada muslimani imaju problema, jer uočavaju, kako je to pokazao profesor Seyyed Hossein Nasr u svojim brojnim djelima, da su ti obrasci nastali ne u okrilju pobožnog i tradicionalnog kršćanskog Zapada, već upravo obratno, u okrilju bezbožnog, titanskog i prometejskog Zapada!

Stoga su muslimani pred teškim problemima, njihov je um u velikoj krizi zato jer vlastitim tradicionalnim znanostima, usljed nedostatka efikasnog kontinuiteta, ne mogu zahvatiti stvarnost života

pojedina i društva danas Ahmed Ebu Sulejman se stoga zalaže za promoviranje "*obuhvatnosti islamskog mišljenja*" obuhvatnosti koja se neće ogledati samo u proučavanju svojih tradicionalnih znanosti, nego i u odvažnom proučavanju naučne baštine Zapada. K tome, mora se imati, odmah pri polasku na ovaj teški put, ispravna spoznaja o potrebama muslimanskog ummeta i čovječanstva općenito, spoznaja o današnjim dometima ummeta, njegovim mogućnostima, odnosima, izazovima...

Središnja riječ u ovom djelu Ahmeda Ebu Sulejmana jeste, po našem mišljenju, *obuhvatnost*. Kad današnji muslimani prilaze stvarima, bile one političke, ekonomske, socijalne, teološke, itd., oni im prilaze *redukcionistički*, bez uvida u cjelinu. To je stoga jer se dogodila, sugerira tako Ahmed Ebu Sulejman, duhovna promjena u tumačenju Svetih Tekstova, promjena u muslimanskoj metodologiji tumačenja, hermeneutike i egzegeze.. U klasičnom su dobu sveti tekstovi (Kur'an i Sunnet) imali tretman cjeline, sve drugo je bilo u cjelini njih i spram te cjeline saobražavano, stoga su tada nauke bile životne.

Danas su nauke koje se bave Svetim Tekstovima udaljene od života, sterilne su, i stoga, ukoliko se te svetoknjiške nauke ne budu povezale sa društvenim naukama, ostat će islamska učenost i islamske univerze ograničene samo na tumačenje tekstova, odvojene od polja društvenih znanosti, problema kojim se one bave, i sl.

VI

Vidimo, dakle, da je Ahmed Ebu Sulejman dosljedan naslovu svoje knjige "*Kriza muslimanskog uma*". Obrazovni sistem muslimanskog svijeta je izložen posebno oštroj kritici, ne samo njegovoj, već i mnogih drugih muslimanskih angažiranih intelektualaca današnjice. To se vidi i po nekim studijama u našoj hrestomatiji "*Kur'an u savremenom dobu*".

Po ovim mišljenjima, podjednaka se opasnost po muslimanske

obrazovne sisteme krije kako u nekritičkom vesterniziranju programa, tako i u slijepom tradicionalizmu. To znači da se mora ići ka "sinkretizmu" u obrazovanju, ka "sintetiziranju" najboljih dijelova. A ko će odrediti šta su "najbolji dijelovi" zapadnog i islamskog obrazovanja? Odredit će muslimanski pregaoci kod kojih je odluka, koji su posjednici "odluke", zapravo, oni će to permanentno određivati, jer se radi o procesu, ne o statičnim i zgotovljenim rješenjima.

Muslimani danas iskazuju na polju obrazovanja nemoć spram upoznavanja onog što im je bitno činiti, k tome, muslimani se hvataju za nebitne i sporedne stvari. Moraju shvatiti, veli Ahmed Ebu Sulejman, da važnost poslova na reformi obrazovanja nije ravna važnosti dresiranja snažnih naroda, niti se u tome dresiranju sastoji, već pregaoci na polju obrazovne reforme moraju shvatiti da se važnost obrazovanja sastoji u liječenju ummeta, koji je obolio i oslabio...

Ahmed Ebu Sulejman stiže do konačnog ključnog termina svoje knjige - *islamizma (el-islamijetu)*. Naravno, ovdje nije moguće iznijeti sva značenja koja on tim terminom podrazumijeva, ali je značajno da se u sintagmi "obuhvatni islamizam" (*el-islamijetu š-šamiletu*) podrazumijeva dinamični islam, obnoviteljski islam, moćni islam, dostojanstveni islam, ekonomski efikasan islam, islam koji se hvata ukoštac svojim ovovremenim rješenjima sa savremenom stvarnošću i njezinim izazovima, koji je korespondentan sa savremenošću i njezinim izazovima.

Zaključujemo to na temelju činjenice da Ahmed Ebu Sulejman insistira na spoznaji da muslimani moraju hrabro shvatiti da su dva područja podjednako pripadna istom redu stvari: a) neprimjerena rješenja (u politici, ekonomiji, obrazovanju, itd.) koja pridolaze iz ekstremnih oblika islamske prošlosti i slijepog oponašanja nekadašnje, ali sada zastarjele, prakse i tradicije, i b) rješenja arogantnog i posvuda nadirućeg juriša vesternizirajućih rješenja.

Ono što traži, na kraju, Ahmed Ebu Sulejman jeste savremeni islamizam! To znači da se muslimani moraju odvažiti na jedan hrabar korak temeljitog preispitivanja šta je to doista živo u njihovoj dugoj i bogatoj tradiciji, i onda nužno napraviti sintezu opstanka kroz

podsticaje što dolaze iz tri najvažnija i temeljna područja islamskog puta do preobražaja:

- a) Objave (*el-wahj*)
- b) Razuma (*el-aql*) i
- c) Svemira (*el-kewn*)

Muslimani danas, u usporedbi sa svojim istovjericima iz klasičnog muslimanskog razdoblja, nisu dobri ni u tumačenju Objave, niti su efikasni u upotrebi razuma, a o svemiru da i ne govorimo! Takva je, ukratko, poruka knjige "*Kriza muslimanskog uma*".

VII

No, slabost današnje reformatorske muslimanske literature počiva u njezinoj općenitosti, u mnoštvu općih konstatacija i mjesta. Vidi to čitatelj i iz ovdje navedenih arapskih sintagmi.

Rješenja ponuđena u tzv. "širokim potezima" još uvijek nisu i ona kratkotrajna, djelotvorna, konkretna rješenja, rješenja koja su uvijek izmjenjiva u skladu sa dinamikom bujanja života, u skladu sa rađanjem sunca svaki dan!

Tu i jeste glavni problem današnjeg islamskog mišljenja, sadržanog s jedne strane u mediju parola i parolaškom animiranju miliona muslimana, i, s druge strane, u parolaštvu muslimanske pobožnosti bez (političkog, vojnog, ekonomskog) pokrića!

Na kraju, recimo da su ove prve dvije knjige "*Kur'ana u savemenom dobu*" koncipirane u skladu sa priređivačevom željom da se kroz mozaik različitih tekstova osjete ponekad gotovo sve intelektualne, moralne, političke, ideološke, socijalne... napetosti koje vladaju današnjim islamskim svijetom. Hrestomatija će, ako Bog da, i u svescima III, IV i V, na kojima radimo, slijediti takvu koncepciju.

U Sarajevu, ramazana 1417. /januara 1997.

TUMAČENJE KUR'ANA I SUDBINA ISLAMSKOG SVIJETA¹

I.

Potkraj XIX. stoljeća Muhammed `Abduhu (Muhammad `Abduhu) napisao je jednu značajnu maksimu novijeg tumačenja Kur'ana, koja je kasnije od mnogih njegovih sljedbenika prihvaćena kao poklič: "Bog veličanstveni nas neće na Danu Sudnjem pitati o mišljenjima ljudi i tome kako su oni razumjeli Kur'an, nego će nas pitati o Svojoj Knjizi koju je objavio zarad našeg naputka i naše Prave Staze!"² Kako cilj ovog teksta nije onaj koji na pameti imaju reformisti ili modernisti u savremenim islamskim tokovima mišljenja, to ćemo ovoj `Abduhuovoj misli prići na vlastiti način i u njezinom svjetlu razmotriti pitanja odnosa tumačenja Kur'ana i današnje sudbine islamskog svijeta.

Muhammed `Abduhu izgovorio je ovu rečenicu u vremenima bolnog shvatanja da komentari Kur'ana napisani od muslimana XVII., XVIII. i XIX. stoljeća evropske ere, ne prate niti propitivaju sudbinu islamskog svijeta. Ti se komentari ne bave ovosvjetovnom i ovovremenom sudbinom muslimana. Štaviše, javilo se tu i tamo poneko vrlo glasno mišljenje, da zapravo, muslimanima tih stoljeća i ne trebaju novi komentari Kur'ana. Sam `Abduhu imao je neprilika kad je

¹ Poglavlje iz knjige "UVOD U TEFSIR" Izdavač: Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995. god.

² Tefsiru l-Menar, I, Kairo, 1346. (H), str. 26. (Ova rečenica navedena je prema zabilješkama `Abduhuova učenika i vjernog sljedbenika Rašida Rida'a koju je on, kao i cijeli predgovor al-Menaru zapisao po čuvenju.

obznanio prve dijelove svoga komentara Kur'ana el-Menara (al-Manār)³. I kako je samo (bilo) bolno saznanje da je došlo vrijeme kad većina islamskih znalaca ulamā' smatra da im više nije potreban novi komentar Kur'ana! Ta činjenica pokazuje barem nekoliko nespornih stvari:

- u duhovnom raspoloženju muslimanskog osjećanja vremena dogodila se jedna krupna promjena: u neimanju želje niti podsticaja da se pišu "novi komentari Kur'ana" dokaz je bijednog i prezrenog stanja muslimanskog svijeta tokom nekoliko potonjih stoljeća;
- prvih deset stoljeća islamske kulture i civilizacije obilježeno je ne samo novim "komentarima Kur'ana" već i permanentnim proučavanjem i "tumačenjem svijeta". Sasvim se jasno razaznao princip tzv "pisanog Kur'ana" (al-Kur'ānu t-tadwīnī) i "kosmičkog Kur'ana" (al-Kur'ānu t-takwīnī); jer, naime, pisati komentar Kur'ana kako valja može samo ono vrijeme koje muslimanski moćno zahvaća svijet u njegovoj punini.
- Također, samo ono vrijeme unutar muslimanske kulture koje je poniralo u kur'anske dubine i širine moglo je osigurati suvereno stanje muslimana u svijetu i islamsko tumačenje svijeta!

II.

Nema sumnje da je duhovno raspoloženje muslimanskih komentatora Kur'ana u prvim velikim komentarima Kur'ana bilo obilježeno moćnim zahvatanjem u kur'ansku cjelinu. Kur'an je vrelo vjerske, političke, ekonomske, pravne, mističke... inspiracije. Iz tadašnjih komentara islamske svete knjige pomalja se moćna i, što je još

³ "Reći će, možda, neki savremenici naši da ne postoji nikakve potrebe za Menārom (Abduhuovim tumačenjem) i za razmatranjem o Kur'anu, jer su, eto, prethodni vjerski autoriteti promislili i Kur'an i Sunnet i derivirali propise! Nama preostaje samo da gledamo u njihove knjige..."

važnije, višestruka snaga i erudicija. Ta nam moć govori o muslimanskom oduševljenju kako Kur'anom tako i svijetom: planine Hindukuša npr. sagledavane su, baš kao i kur'anske sure, i vjerski, i politički, i mistički... Prostor muslimanske vladavine bio je u istoj srazmjeri sa obimnošću i opsežnošću komentara Kur'ana. Vrijedio je princip uporednog tumačenja Kur'ana i svijeta,⁴ naprosto zbog toga što je i jedno i drugo riječ Božija i iz istog izvora. Ukratko, i jedno i drugo je znak Božiji ili beskrajni skup znakova Božijih na njegovim mnogobrojnim horizontima.

Ne možeš biti "islamski moćan" u svijetu a nemati uvijek "novo, a zapravo duboko tradicionalno" i na Tradiciji islama utemeljeno tumačenje Kur'ana. To jest, i svijet i Kur'an pritiču nam i dotiču do nas poput brizgajućeg izvora neke rijeke, ili poput moćnih valova mora - uvijek su to vode i valovi koji su "isti, ali nam se pomaljšaju kao različiti". Također, u različitim vremenima nužno je uvijek novo i na tradicionalnim metodama utemeljeno tumačenje i Kur'ana i svijeta.⁵

Ovdje se moramo prisjetiti, iako nakratko, da su muslimani imali najveće mistike baš onda kad su bili politički, ekonomski i vojno naj snažniji! Mistički komentari Kur'ana, npr. jednog Ibn 'Arabija (Ibn Arabi) isto tako odražavaju snagu tadašnjeg muslimanskog bivstvovanja u svijetu kao i pravni komentari el-Kurtubija (al-Kurtubī). Ili pak, što se toga tiče, jezički komentari Kur'ana od Zamahšerija (az-Zamahšarī) pokazuju nam Kur'an kao mnogomislenu knjigu, kao knjigu sa dubinama čak i vanjskih, jezičkih smislova, na isti način kao što nam se i Ibn Sinaovo djelo Šifa (aš-Šifā) pomaljša kao izvanredan komentar dubina Prirode.

⁴ Islamski klasici su često ponavljali: "Kuran je kosmos koji zbori, kosmos je Kur'an koji šuti!" Potrebno je naporedno slušati i govor Kur'ana i tišinu kosmosa, istovremeno i komplementarno tumačiti i jedno i drugo.

⁵ O islamskom pogledu na tradiciju vidi Seyyed Hossein Nasr, *Traditional islam in the Modern World*, London, 1990. Također, vidi Nasrovu studiju *What is Tradition?* objavljenu u njegovom djelu *Knowledge and the Sacred*, Lahore, 1988.

Kao što Zamahšeri ne dozvoljava da se smisao Kur'ana zatvori u standarde isključivih dogmatskih čitanja Teksta,⁶ tako ni Ibn Sinā ne dozvoljava jednostrani niti ogoljeni pogled na Prirodu. U njegovom Šifau raspoznajemo imperijalni muslimanski duh, muslimansku dušu i muslimansko srce koje se oduševljava i Bogom i Njegovim stvorenjima. Nažalost, gotovo da je nemoguće naći današnjeg muslimanskog znanstvenika koji se na takav način, tradicionalno utemeljen, bavi Prirodom. Kao da je Ibn Sinā imao drugačije oči i drugačije uši za viđenje i slušanje dubina svijeta. Ne možemo a da ne navedemo jedan fragment gdje ovaj komentator Prirode, Ibn Sinā (ne zaboravimo da je on pisao i visokovrijedne komentare kraćih kur'anskih sura), govori o ribama koje slušaju muziku:

"Tvrdimo: čak sam vidio ribe koje poronjavaju za mjehurićima u koje su ubačeni mliječni proizvodi, pa se onda one s lahkocom love. A vidio sam i ribe koje su upravljaju ka pjesmi, svirki lutnje i cimbalu. Pa kad bi se primakle mjestu gdje se sjedi i svira, zauzele bi položaj slušatelja i ne bi odlazile. A kad bi prestao zvuk muzike, ribe bi se razilazile. Ako bi se iznova zaszviralo, vraćale bi se.

(...) Delfini i neke vrste riba bivaju zbunjene zvukom posuđa i tutnjavom grmljavine, i bježe na dno, pa se onda love kao da su pijane. K tome, ribe mirišu, pa se neke pecaju na smrdljivi zadržak, a neke opet kiselkastim smradom, neke slankastim a neke ljutim mirisom..."⁷

Ovaj fragment je jedan od hiljada Ibn Sināovih tumačenja, tačnije tefsira (tafsīr) Prirode. RIBE se ne posmatraju samo kao ekonomski resurs, gdje je posmatrač lišen bilo kakvog "čuđenja" o ribi kao znaku! K tome, Ibn Sinā je pripadao stoljećima muslimanske svestranosti: u njegovim djelima i djelima mnogih njegovih savremenika od Maroka do krajnjih graničja Perzije, a kasnije i dalje na

⁶ Kur'an ima svoja lica, on je s mnogo dubina i inogostran. Termin (zu vudžuh) za Zamahšerija znači, na vanjskom planu Kur'ana, isto što i unutarnje dubine (al-bawātin) Kur'ana u islamskom misticizmu. Treba znati da se i za istamske jezikoslovce i za islamske mistike termini (zu vudžuh) i (bevatīn) odnose podjednako i na Kur'an i na svijet.

⁷ Ibn Sina, aš-Šifa' (at-Tabi'iyāt), (al-Hayawān), 1-8, Kairo, 1970, str. 61.

Istok, kuša se odnos umjetnosti i životinja (muzika i riba u navedenom fragmentu). To je bilo moguće ne samo kad su životinje u pitanju, već i minerali, metali i druge tvari.

Bilo je to moguće stoga što je islam baš kao islam pobudio najveće oduševljenje Bogom koje se ikada dotada pojavilo na Zemlji! Međutim, to "oduševljenje Bogom" rezultiralo je i "oduševljenjem svijetom", Prirodom, širokim zemaljskim prostranstvima. Široko i duboko zahvatanje kur'anske riječi rezultiralo je, isto tako, širokim i dubokim zahvatanjem svijeta.

Ovdje često spominjemo riječ "tumačenje" u vezi sa tumačenjem svijeta i tumačenjem Kur'ana. Može se sa sigurnošću kazati da je jedna važna pozicija, koju je musliman imao u svijetu, i koju bi danas u svojim genetskim pamćenjima morao probuditi s najvećom razinom hitnosti, "pozicija tumačenja". Ma šta da čitamo iz klasičnog doba islama - mi susrećemo tu poziciju.

Uzmimo za primjer putopis Ibn Battūte (Ibn Battūtah). Taj možda najznačajniji putnik islama putuje s pozicijom tumačenja. On tumači svijet, on ga ne kritikuje. Njemu je svijet raznolik u Jedinstvu, i sam svijet islama mu je dražesno raznolik u takvom Jedinstvu. Oko Ibn Battūte se raduje svijetu biljaka, životinja, ljudi. K tome, Ibn Battūta putuje s "imperijalnom" sviješću širokim stranama islamskog svijeta koji je u sebi islamski, kažemo islamski, apsorbirao cjelokupno preživjelo naslijeđe starih civilizacija Bliskog i Srednjeg istoka koje su islamu prethodile.

Prisjetimo se samo kako Ibn Buttūta tuguje zbog ruševnog i jasnog stanja onog drevnog aleksandrijskog svjetionika koji se nekoliko desetljeća iza Ibn Battūtine smrti doista i srušio.

Danas, nažalost, ne samo da muslimanski svijet ne posjeduje "imperijalno" raspoloženje duha, već ne posjeduje ni puko duhovno raspoloženje koje bi kvalitativno usporedilo Ibn Battūtina "putovanja" i Odisejeva "lutanja"!

III.

Ibn Sinā je mogao sasvim dobro islamski tumačiti prirodu⁸ zbog postojanja dobrog intelektualnog zaleđa u tumačenju Kur'ana. U to vrijeme diljem islamskog svijeta putnik bi naišao na mnoge škole tumačenja Kur'ana koje djeluju sasvim komplementarno. Muslimanski intelektualni centri i njihovi krugovi radovali su se raznolikim tumačenjima Kur'ana. Sam Zamahšeri (p.n.a. 1144. po Isā a.s.) bio je Perzijanac i mu'tezila, ali to nije smetalo kur'anolozima u Meki da ga pozovu kako bi im izložio svoja jezička tumačenja Kur'ana. Štaviše, prozvan je počasnim nadimkom "Božiji susjed" - džāru'llāh (gārullāh)! Danas ne možemo ni zamisliti situaciju u kojoj bi ne samo mekanski univerzitet, već ni bilo koji drugi na tom području, pa ni sam al-Azhar, pozvao jednog šiitskog autoriteta iz Koma ili, što se toga tiče, mufesira iz Sarajeva, da im drži predavanja iz tumačenja Kur'ana ili neke druge islamske discipline. Isto vrijedi i obratno. Bolje reći, i sami muslimanski intelektualci različitih zemalja današnjeg islamskog svijeta imaju najčešće priliku sastati se na nekom simpozijumu priređenom na Zapadu!

To je samo jedna od mnogih posijedica "islamskog povlačenja u orijentalni mir"⁹ tokom nekoliko posljednjih stoljeća. To se povlačenje dosta i dogodilo i to raspoznamo i po samim komentarima Kur'ana. Komentari Kur'ana nastali u doba "povlačenja islama u orijentalni mir" prestali su biti bujni i višedimenzionalni, izuzimajući, naravno, rijetke gdje se moćna tradicija klasičnog tumačenja Kur'ana ipak sačuvala. To je izravna posljedica muslimanskog gubitka moći u ovome svijetu, ali i gubitka moći u djelotvornom tumačenju Knjige. Tumačenje Kur'ana mora imati vezu sa aktualnim stanjem muslimana, tj. samo aktualno stanje muslimana mora biti, i dosta i jeste uvijek bilo, stvarni komentar Kur'ana.

⁸ Vidi S.H. Nasrovo djelo *An Introduction to Islamic cosmological Doctrines*, London, 1978. Ova knjiga na najbolji način govori o islamskom tumačenju Prirode u djelima Ihwānu s-Safā', Birunija i Ibn Sināa. Sigurno je da su ova djela imala svoje pandane u moćnim komentarima Kur'ana iz tog doba.

⁹ Ovu Hegelovu rečenicu nalazimo u njegovoj Filozofiji povijesti. Također, ona je nagoviještena i u njegovoj "Povijesti filozofije".

Muhammed `Abduhu zapaža da je stanje muslimana u potonjih nekoliko stoljeća takvo da se čak može govoriti o tome kako je "doba neznanja vjere u Jednoga Boga danas intenzivnije negoli u doba Poslanika Muhammeda a.s."¹⁰

`Abduhu misli na sam islamski svijet, bez obzira na to što se milioni primjeraka Kur'ana nalaze na policama njihovih kuća i biblioteka! Ne može se, naime, biti prezrenog položaja u svijetu i pritom imati snažnu i moćnu vjeru, odnosno, ne možeš imati Onaj svijet bez valjane i djelotvorne uloge na Ovom svijetu.

IV.

Ovdje smo nekoliko puta izrekli sintagme "islamski tumačiti prirodu", biti "islamski moćan u svijetu", "islamsko apsorpiranje naslijeđa starih civilizacija", itd. Nužno je, naravno, svratiti pozornost na šta se ovdje pod tim sintagmama misli.

Prvih deset stoljeća islamske kulture i civilizacije posjedovalo je "islamsku" nauku, "islamsko" pjesništvo, "islamsku" književnost, "islamsko" tumačenje Kur'ana, "islamsku" filozofiju, "islamsku" hereziografiju, itd. Sve to islam je imao naporedo i komplementarno. U mišljenju i duhu muslimani su imali ono što su imali u samom svijetu povijesti i svijetu prirode - svestranost i svestrano zahvatanje svih dimenzija svijeta. Praktički, glavni damari cijeloga čovječanstva otkucavali su ondje gdje je bio moćni islam.

Mislimo da je tako bilo zahvaljujući višeslojnom i komplementarnom tumačenju Kur'ana. Svaki stavak (āyah) bio je tumačen svestranim ljudskim potencijalima, štaviše, svaka je riječ u Kur'anu bila tumačena u zadivljujućem spektru različitih mogućnosti. Uzmimo ovdje za primjer kako su klasični komentatori Kur'ana tumačili riječ ar-raqim (sura al-Kahf, 9). Čuveni al-Māwardi (umro 450.

¹⁰ al-Manār, 1, str.27

po Hidžri) u svome komentaru Kur'ana navodi sljedeća mišljenja:
"Imade sedam mišljenja što znači ar-raqim:

- prvo: Označava ime sela odakle su Spavači Pećinski (mišljenje Ibn 'Abbasa);
- drugo: Ime brda, to mišljenje zastupa el-Hasan (al-Hasan);
- treće: To ime označava ime doline (gdje se nalazi Pećina), i to je mišljenje komentatora ad-Dahkāa;
- četvrto: To je ime njihova psa, misli Sa'id b. Džubajr;
- peto: Raqim je knjiga koja piše o Spavačima Pećina....
- šesto: raqim je jedan narod..."¹¹

Osnovno što se kod Mawardija zapaža jeste transparentno tumačenje, "otvaranje već sadržanih mogućnosti u Božijoj Riječi", kretanje koje nije pravolinijsko već mnogolinijsko.

Al-Māwardi s Kur'anom postupa onako kako Ibn Sinā postupa s Prirodom, sagledava je višeslojno, po dubinama, uspoređuje različite slojeve međusobno. Otvara joj se prijateljski i svim srcem. Njihovo je vrijeme bilo vrijeme "moćnoga islama", vrijeme kad nije bio tefsir islamski a fizika zapadna. Upravo, kad fizika u islamskom svijetu prestaje biti islamska i sam tefsir postaje ili puka kompilacija ili puki kompendijum mnoštva jednosmjernih mišljenja i nekomunikativnih sadržaja.

U "tefsirima" klasičnog doba vidi se sasvim jasno otvorenost islamske civilizacije i kulture, otvorenost na način "islamskog pretumačenja" svih tradicija koje su ka islamskom kulturnom imperiju nadirale. Sjetimo se da u djelima islamskih filozofa "Aristotel postaje musliman"¹², on dobija takvo pretumačenje koje je u suglasju sa

¹¹ Al-Mawardi, Tafsir II, Kuwait, 1982, str. 467-468.

¹² Mnogi muslimanski filozofi, među kojima spominjemo al-Farābija i udruženje Ihwānu s-Safā, navode kako je Aristotel sanjao Božijeg poslanika Muhammeda i kako mu Poslanik veli da bi on bio postao musliman da je živio u vrijeme islama. Premda ovaj podatak trebamo shvatiti metaforički, on ipak govori o otvorenosti, a ne uskrudosti i tjeskobi, muslimanskog duha.

islamskim svjetonazorom, koje je funkcionalno, i njegova djela, u takvom kontekstu stvari, nisu mogla djelovati rušilački na muslimansku dušu. Takvo moćno domaće zaleđe bilo je u stanju provesti pretumačenje grčke, perzijske, indijske i drugih kulturnih baština naprosto i zbog toga što su tadašnji komentari Kur'ana osiguravali moćno svjetonazorno zaleđe.

Druga važna činjenica koja se ne smije gubiti iz vida jeste muslimanska superiornost u domenu svjetovne moći. Iza Aristotelovih djela, kad su ih muslimani prevodili, nisu stajale grčke armije. Muslimani klasičnog doba nisu znali šta je duhovno raspoloženje inferiornosti. Islam klasičnog doba, islam i kao vjera, i kao civilizacija, i kao kultura, i kao zaleđe višem pjesništvu, veličanstvenoj arhitekturi, itd. bio je jedan široki islam, moćni tradicionalni islam,¹³ u kome nije participirala jedna uskogruda i inferiorna duša. Štaviše, čak se i Hiljadu i jedna noć može sasvim pouzdano, u jednom širem smislu uzeti kao svojevrsni komentar Kur'ana, odnosno kao štivo koje govori o psihologiji, vjerovanju, standardu, eminentnosti jednog društva čija je matrica bio Kur'an!

Hiljadu i jedna noć, zapravo, govori o društvu gdje je islam totalno, ali ne i totalitaristički, prisutan; u muslimanskom društvu Hiljadu i jedne noći meleki (malā'ikah) i šejtani se, kao uostalom i džini, pojavljuju u okviru islamskog pogleda na svijet, islamskog Weltanschauunga, koji nije pomjeren iz svog ležišta ni babilonskom astronomijom i matematikom, ni perzijskim zoroastrizmom, ni bilo kojim uticajima Indije, niti grčkom filozofijom. Naime, sve je to prisutno u tadašnjem muslimanskom društvu, ali je prisutno na način koji je saglasan sa glavnim koordinatama islamskog pogleda na svijet. Ukratko kazano, sami su muslimani doprinijeli da svi spoljni uticaji na izvjestan način "prime islam"!

Samo ona vremena kad je islam imao islamsku književnost, islamsku fiziku i kozmologiju, islamsko pjesništvo, itd., mogao se

¹³Vidi o ovom važnom problemu Nasrova djela *Traditional islam in the Modern World*, zatim *Islamic Studies*, Bejrut, 1967, *The Encounter of Man and Nature*, London, 1968. Inače, sva njegova djela bave se i ovim pitanjima.

moćno suočiti (i, naravno, plodotvorno susresti) sa spoljnim uticajima. To se moglo zbog širokog i otvorenog tumačenja Kur'ana koje je priskrbljivalo, kako smo više puta ovdje istakli, moćno zalede koje je oboružalo muslimane duhom moći i superiornosti.

Dakle, iako je islam kao kultura apsorbirao grčku peripatetičku i platonističku tradiciju, islam nije postao "grčki islam"! Nadalje, iako su muslimani prevodili indijska djela, nisu postali duhovno Hindusi! Isto vrijedi i za primanje staroperzijskog naslijeda; muslimani su, naime, ostali muslimanima unatoč kulturnoj superiornosti stare Perzije i suočenja s njezinom baštinom. To znači samo jedno: muslimani su bili ovosvjetski moćni na "islamski način". Ne može se biti ovosvjetski inferiorno, a duhovno superiorno, odnosno, ne može se posredstvom grčke filozofije ostati "islamski moćan" i djelotvoran u svijetu! Niti pak biti islamski moćan a podleći grčkom duhu!

Osnovni problemi današnjeg islamskog svijeta pomalaju se upravo otuda što muslimani hoće biti moćni uz tuđu tehnologiju, uz tuđu fiziku, uz tuđu vojnu industriju. Umjesto moći zadobili su inferiornost, umjesto moćne i čiste industrije sve više imaju problema ekološke naravi, umjesto više svijeta i participiranja u njemu, muslimani savremenog doba često gube i ovaj, a u velikoj mjeri, i Onaj svijet! No, na ove probleme vratit ćemo se domalo kasnije.

V.

Ovdje smo, isto tako, više puta spomenuli sintagmu "klasično tumačenje Kur'ana". To je potrebno i objasniti, prije svega zbog toga što mi pod sintagmom "klasično tumačenje Kur'ana" ne mislimo samo na klasične tefsire, komentare Kur'ana obično višetomne i opsežne, već mislimo, prije svega, "na duh tumačenja Kur'ana iz doba civilizacijski moćnoga islama".

Ibn Battūtin Putopis pisan je kao izvanredni živi komentar Kur'ana, tačnije, komentar onih njegovih stavaka o putovanjima sa

znamenjima i poukom i stavaka o drugom, drugim vjerama, kršćanima, Sabejcima, politeistima... Ibn Haldunova Mukaddima (al-Muqaddimah) je, također, svojevrsni komentar Kur'ana o propadanju i nastajanju društvenih organizama, o tome kako "Bog zamjenjuje jedne narode drugim narodima" na Zemlji. Ibn Hazmova Golubičina ogrlica jeste, pouzdano, suptilni komentar Kur'ana i Poslanikovih hadisa o odnosima između supružnika, o zagledanju, ašikluku i čednoj ljubavi. Ibn Manzurov rječnik *Lisānu l-`arab* jeste, također, široki jezički komentar Kur'ana, pisan dijahronijskom i sinhronijskom metodom, komentar iz koga vidimo kakva značenja poprimaju riječi u širokim vremenskim rasponima... Sve ove i druge knjige pisane su s erudicijom "moćnoga islama" koji je u cjelokupnoj duhovnoj sferi, koju danas imamo zabilježenu u knjigama, bio - komentar Kur'ana, prevođenje i privođenje Kur'ana u vrijeme i za vrijeme.

Ali, naravno, moramo se prisjetiti da je i arhitektura tadašnjeg doba, i kultura stanovanja, ishrane, itd., da je sve to bilo, na izvjestan način, komentar Kur'ana. I sve to i jeste u islamu komentar Kur'ana. Izlišno je ovdje navoditi da je i hortikultura bila komentar kur'anskih stavaka o džennetskim perivojima. K tome, islamska minijatura izravni je komentar Kur'ana, njegovih stavaka o stvaranju, povezanosti svijeta, prostora i vremena. Ništa djelotvornije ne prevodi kur'ansku ideju lijepog od same islamske civilizacije, njezine muzike, šadrvana, zelenila, džamijskih svodova u Isfahanu...

U ovom smjeru moglo bi se još mnogo toga kazati, ali nema potrebe dalje pojašnjavati našu već sasvim jasnu nakanu: komentar Kur'ana nije samo ono što se napisano stavi između dviju korica, islamski komentar Kur'ana je i ono što muslimani privedu na islamski način civilizaciji, kulturi, naprosto sve ono što vidimo od kur'anskih ajeta "ostvareno" ili "protumačeno" u sferama ovog svijeta, ili pak u područjima imaginacije, iluminacije, kontemplacije. To vidimo po izreci Hafiza: "Sve što sam postigao zahvaljujem Kur'anu"; kao što je poznato, Hafiz je bio, između ostalog, sjajan pjesnik a ne komentator Kur'ana u užem značenju te riječi. Također, Mimar Sinan je bio veličanstveni graditelj, pa ipak, u njegovim lukovima i svodovima što ih je podario građevinama, koje je, zapravo, uklesao u kamen i zemne

tvari, mi vidimo komentar kur'anskih ajeta u svijetu, odnosno u svijetu moćnoga islama.

Očito je da je svemu tome prethodilo jedno duhovno zaleđe, ono zaleđe koje je sve prožimalo, sve pokrivalo na totalan, ne i totalitarističan, način! Kad to kažemo, mislimo prije svega na opstojanje tradicionalni razlika među tradicionalnim islamskim školama mišljenja, njihov međusobni najčešće tolerantni odnos. K tome, i drugi su u islamskoj civilizaciji i kulturi našli svoje mjesto, nisu bili poništeni, pobrisani. Nije potrebno naglašavati da je Jevrejima najbolje bilo živjeti s muslimanima, da su u tim dugim periodima imali procvat svoje kulture i judaizma općenito. To su bili periodi "Jevreja islama", da se poslužimo riječima Bernarda Lewisa.¹⁴ Također, kršćanske patrijaršije ostale su tu gdje jesu, dolazak islama u krajeve njihove jurisdikcije nije potrao kršćanski istok! No, to je tema za drugo mjesto.

Sada se postavlja pitanje koji je to bio kod koji je davao jedan jedinstveni duhovni tonaliteta svim područjima života u doba civilizacijski moćnoga islama. Prije svega, odgovor na to pitanje mora se tražiti u "dinamičkom tumačenju Kur'ana". U isto vrijeme Kur'an je tumačen i pravno, i politički, i estetski, i mistički... K tome, Kur'an je uvijek tumačen, neprestance je tumačen, svaki dan! Nadalje, Kur'an je u različitim vremenima i mjestima "različito tumačen".

Ovdje je, mislimo, potrebno ukazati da je glavni problem u tumačenju Kur'ana danas neprecizno razumijevanje ove tvrdnje koja kaže "da se Kur'an u različitim vremenima ne recipira na isti način", naime, ta tvrdnja nije nikakva blasfemija naprosto zbog toga što svaka generacija muslimana mora imati svoje tumačenje Kur'ana utemeljeno na Tradiciji, mora imati svoj prijevod Kur'ana utemeljen na Tradiciji! Sve to mora, naprosto mora, ukoliko želi imati svoje primanje islama, ukoliko ne želi biti puki parazit na bivšim tumačenjima Kur'ana!

Danas je to glavni problem muslimana, problem njihovih institucija, njihova racija, njihova razmišljanja. Oni nisu, globalno gledano, ostvarili svoje vlastito zahvatanje na kur'anskom vrelu, nisu

¹⁴ Bernard Lewis, *The jews of islam*, Princeton, 1984.

time osigurali duhovno zaleđe koje je u klasičnom dobu bilo osigurano na uvijek svjež način.¹⁵

K tome, i bogatstvo koje imaju neki muslimanski krugovi nije bogatstvo kao proizvod rada, već naprosto posljedica Božije milosti zvane nafta. Naravno, i sam Bog ima milosti koje su trajne, ali i one milosti koje ograničeno traju. Nafta će, naime, kad-tad nestati a islama neće nikada! I muslimani bi se nad tom činjenicom trebali duboko zamisliti!¹⁶ Ali, i to je tema koja zahtijeva posebnu elaboraciju.

VI.

Sudbina islamskih naroda izravno je povezana sa tumačenjem Kur'ana, onim tumačenjem Kur'ana na koje smo ovdje svratili pozornost. Poslužimo se sada primjerima, dijahronijski i sinhronijski, koji pokazuju zašto je klasično tumačenje Kur'ana bilo dinamičko i zašto je mnogo toga u savremenom tumačenju Kur'ana karikaturalno i, u najmanju ruku, nefunkcionalno za potrebe današnjih muslimana. Pođimo, prije svega od nekoliko teza:

- a) Klasični islam imao je vlastitu islamsku znanost o društvu i prirodi. Sljedstveno tome, mogao je imati intelektualne potencijale koji su komentarima Kur'ana osigurali prostor primjene, tačnije društvo sa standardom. (Vjera islam podrazumijeva i standarde življenja. Sam Kur'an njedri sliku dostojanstvenih ljudi, koji piju napitke iz pehara, koji sjede u lijepo urednim prostorima itd.). I premda na zemlji ne može biti raja, može barem biti blijedih prijevoda rajskih slika kojih je Kur'an prepun.

¹⁵ Vidi djelo: 'Abu l-Hamid Ahmad Abu Sulayman, Azmatu l-aqli l-muslimi, Herndon, Virginia, 1981. Vidi posebno poglavlje o krizi muslimanskih institucija danas.

¹⁶ Ovu rečenicu Fazlur Rahman ponavlja u nekoliko svojih djela, kao npr. u Duhu Islama (na Engleskom Islam), Chicago, 1987.

- b) Muslimani savremenog doba ne posjeduju svoju vlastitu znanost niti svoju vlastitu tehnologiju. Posjeduju ono što je tehnološki otpadak ili trećerazredni izum Zapada. Na temelju takvih sredstava oni ne mogu priskrbiti društvene, a ni duhovne, pretpostavke u kojima će imati šansu, barem šansu za svoje na Tradiciji utemeljeno tumačenje Kur'ana.

Ovdje je ove dvije teze, koje se međuse dopunjuju, nužno konkretizirati u samim klasičnim i novijim komentarima Kur'ana. Uzmimo za primjer Gazalijevo djelo Znamenje u Božijim stvorenjima¹⁷ i tefsir Tantavija Dževherija (Tantawi Gawhari)¹⁸ I jedno i drugo djelo mogu se okarakterizirati kao tumačenja Kur'ana vanjskim fenomenima, dakle fenomenima koji, prije svega, interesiraju znanost.

U Gazalijevom slučaju način na koji se govori o tim fenomenima sasvim je islamski, u okvirima prostranog islamskog univerzuma. Čuđenje koje otčitavamo iz Gazalijeva pera jeste čuđenje na svoj vlastiti način. Gazāli je "kod kuće" i kad govori o anatomiji oka ali i kad govori o ajetima koji zbore o ljudskom viđenju, o oku naprosto! Ovdje se ne postavlja pitanje tačnosti; ljudske spoznaje, naročito one znanstvene, evoluiraju, mijenjajuse i smjenjuju. Što je važnije, postavlja se pitanje funkcionalnosti i shvatljivosti. I funkcionalnost i shvatljivost Gazali je osiguravao unutar prostranog okeana Tradicije, tradicionalnog, tj. svoga, tumačenja i svijeta i Kur'ana.

Navedimo ovdje jedan Gazalijevfragment koji potvrđuje posjedovanje tradicionalnog islamskog okrilja u tumačenju Kur'ana: Od (oplodne) tekućine veličanstveni Allah stvara muško i žensko, i to nakon njezine preinake u zgusnutu kaplju, pa potom preinake te kaplje u zametak, pa potom zametka u meso, pa zatim mesa u kosti, a onda kosti oblaže mesom i ojačava ga živcima i žilama i povezuje ga sa

¹⁷ Na arapskom: Al-Hikmatu fi mahluqātillāhi, izd. Bejrut, 1986.

¹⁸ Umjesto tafsira Tantāwija Gawharija mogli smo navesti i neki svježiji primjer takve vrste. Produkcija jeftinog znanstvenog tumačenja Kurana naročito je popularna u Egiptu. Zaboravlja se da se "znanstvenim tumačenjem" Kur'ana ne mogu nipošto zaliječiti psihološke posljedice Napoleonovog osvojenja Egipta!

venama. Onda stvara organe i udove, i sklapa ih, zatim On, veličanstveni, zaokružuje glavu, na njoj prorezuje i stvara otvore za sluh, vid, nos i usta, te stvara i druge otvore. Oko je dao za vid, u čuda oka spada tajna njegove biti, naime da ono vidi stvari - a to je stvar čija se tajna ne može ni objasniti. Oko je, naime, Bog veličanstveni sastavio iz sedam slojeva, svaki sloj imade karakteristiku i obličje svojstveno samo njemu. Pa, ako se izgubi jedan sloj oka ili iščezne, oko tada ne može da gleda! Posmotri samo oblik trepavica koje obujmljuju oko, te kako je Bog veličanstveni stvorio trepavice i očne kapke brza pokreta e da bi zaštitili oko od nečeg što u nj može upasti i što ga može uznemiriti, kao npr. prašina ili što drugo. Tako su očni kapci i trepavice poput vrata koja se otvaraju u vrijeme kad je to potrebno i zatvaraju u vrijeme kad nema potrebe za gledanjem. A kako je bio cilj Stvoritelja da očnim kopcima uljepša i oko i lice, On je stvorio trepavice baš po mjeri, da ne prekoračuju duljinu koja bi štetila oku, a također, nije ih stvorio kratke pa da i tako ne bi naštetile oku. Također je u vlažnosti i tekućini oka stvorio nešto što briše i odstranjuje sve ono što u njega upadne. K tome, posmotri kako je krajeve očnih kapaka stvorio malo niže i spuštene u odnosu na središte oka e da bi ono što upadne u njega izašlo na jednu od dvije strane. Također je On učinio da dvije obrve budu ures i ukras lica a i pokrivka očima... »¹⁹

Vidimo, dakle, da je u Gazalijevom mišljenju prisutno i čuđenje i divljenje u isti mah, oduševljenje ljepotom kao koprenom iza koje se krije Božija Ljepota. Iz svake rečenice šiklja islamska superiornost i ukotvljenost.

S druge strane, za Dževherijev su tefsir kazali da sadrži svega više negoli komentara Kur'ana.²⁰ Ovaj "komentar Kur'ana" odaje poraženi muslimanski duh, iščašenost, prekid sa vlastitom pupčanom vrpcom (Tradicijom). Gotovo na svakoj stranici autor neislamski i netradicionalno "tumači" kur'anske stavke. Sasvim se vidi tendencija

¹⁹ Al-Hikmatu fi mahluqātillāhi..., str. 26

²⁰ Vidi prikaz Tantāwijeve tefsira Al-Gawāhiru fi tafsiri l-Kurāni l-Karim, u djelu dr. Muhammada Husayna Dahabija, At-tafsir wa l-mufasssirun, Kairo. 1976, II. str. 505. i dalje.

trpanja tradicionalnih islamskih termina i pojmova kao što su meleki (malā'ikah), džini, itd. u sklop jednog tuđeg univerzuma, zapadnog neba koga Dževheri nije u stanju shvatiti. I u njegovo vrijeme izgledale su karikaturalno sve one rasprave o telegrafu, električnoj struji, parobrodima.., koje su ušle kao "komentar" Kur'ana. Jer, električna energija nije tradicionalni islamski džin! Naime, ako jeste, kako to da islamski svijet sve do Tantawija Dževherija nije znao pouzdano šta jeste džin! Istom logikom mogu se osporiti i svi njegovi drugi "egzegetski" napori.

I ovdje, opet, dolazimo do one tvrdnje da se tuđom znanošću, ma kako da se ona prenijela i poznavala - autentično ili površno, kao u Dževherijevom slučaju - ne može tumačiti Kur'an, odnosno, tim se tumačenjem ne može donijeti ni ekonomski, ni vjerski, ni politički.., boljitak muslimanskom svijetu. Kao što je poznato, Dževherijev komentar Kur'ana nije podstaknuo nastanak nijedne društvene snage u islamskom svijetu koja bi makar pokušala promijeniti jedno stanje letargije u njegovom vremenu.

Kao što se ni svaka biljka ne može nakalemiti na svaku drugu, tako se ni duhovna naslijeđa ne daju presađivati na druga duhovna naslijeđa, usprkos plemenitim namjerama i ciljevima.

Izlaz je, prije svega, u razvijanju vlastite znanosti, a da bi se to postiglo mora se poznavati i zapadna znanost - ne stoga što je ona superiorna danas, već radi toga da se spoznaju njezini praktični učinci. Mora se poznavati naprosto na isti način kao što i Gazali tvrdi u Munkizu (al-Manqid) da imaju ljudi koji su oboružani znanjem, koji su ukrotitelji zmija i za njih zmije nisu ni najmanja opasnost. Ukrotitelji i opčinitelji zmija ne mogu biti svi ljudi!

I upravo na tom polju danas u islamskom svijetu vlada poprilična zbrka. U Kairu već godinama jedan ljekar tumači Kur'an,²¹ a opet, mnogi komentatori Kur'ana pišu o medicini.²² Klasični islam

²¹ Mislimo na brojne pamflete Mustafe Mahmuda (Mustafa Mahmūd).

²² Brojna su djela o tome, pisana na brzu ruku, kao npr. knjiga Al-l'gāz at-Tibbi fi l-Kur'āni l-Karim, od dr Sayyida al-Gamīlīja, Bejrut, 1975.

poznavao je u strogoj praksi podjelu rada. Postojala je svijest o Cjelini, i u klasičnom islamskom periodu toj je Cjelini svaki umnik po nekom dobrom "automatizmu" doprinosio.

VII.

Islamski svijet danas je politički opkoljen, upravo poput grada Sarajeva na mikro planu. To je, k tome, dodatni razlog dubokoj rezignaciji koja se vidi u današnjem tumačenju Kur'ana, ih je pak razlog emocionalnoj, eruptivnoj vrsti tumačenja Kur'ana. O tome će sada, u završnom dijelu ovog eseja, biti riječi.

Kao što je iza one moćne klasične islamske mistike postojala jaka politička moć, i obrnuto, iza jake političke moći islama postojao je, eto, između ostalog i moćan misticizam, na sličan način i danas iza muslimanskih misaonih ostvarenja moralo bi postojati neko svjetovno, sasvim svjetovno pokriće u snažnoj i moćnoj organizaciji koja bi bila respektirana kako od drugih, tako - što je još važnije - i od samih muslimana.

Nije potrebno poimenice navoditi, ali ima komentara Kur'ana koji su pisani iz rezignacije, pa se, sljedstveno tome, uopće ne bave savremenim problemima muslimana. Štaviše, primjećuje se i strah da se o tim problemima progovori primjereno mjestu i vremenu, a to opet ima za posljedicu eruptivne izljeve emocija ili pak pokušaj da se na zastarjeli i preživjeli način rješavaju sasvim urgentni problemi današnjice.

Odmah treba kazati da se rješenja savremenoh muslimanskih problema ne mogu naći zgotovljena u klasičnim komentarima Kur'ana, ali se u njima može naći trag jedne moćne erudicije koja je nastojala protumačiti cijeli ljudski život u sjenama Kur'ana. Iz klasičnih komentara Kur'ana treba uzimati egzegetske i hermeneutičke principe, ne i njihova konkretna rješenja! To je naprosto tako zbog toga što svaka generacija muslimana treba da ima odgovoran odnos spram Kur'ana i svoga vremena.

Rješenja problema muslimana savremenog doba moraju poticati od samih muslimana, od njihova tumačenja Kur'ana i njihova tumačenja svijeta u kome žive.

K tome, muslimani su i danas jako pobožan svijet. Ali nikada kao danas muslimani nisu imali pobožnost bez pokrića, bez moćnog udjela u ovosvjetskoj moći. Diljem islamskog svijeta zamjećuje se i pobožnost iz rezignacije, ali i manifestiranje erupcija i golorukog mahanja pred moćnim Zapadom. Valjalo bi što prije spojiti energiju pobožnosti i energiju takve erupcije u jednu snagu koja će se služiti lukavstvom uma i prefinjenošću duha. Lukavstvo uma trebalo bi pridonijeti jednom islamskom konceptu znanosti zasnovanom na još uvijek živoj islamskoj Tradiciji. Prefinjenost duha trebala bi pridonijeti novim komentarima Kur'ana čija će "osnova" biti Tradicija, a "potka" rješenja muslimanskih problema u savremenom dobu.

Džihad muslimana savremenog doba nije u obaranju zapadnih džambo-džetova, istinski džihad današnjih muslimana trebao bi biti pravljenje i proizvodjenje takvih i drugačijih moćnih aviona u muslimanskim fabrikama. K tome, bolje je da muslimani imaju pokriće svoje iskrene pobožnosti u vlastitoj moći, a ne u kritici tuđe moći. I sam Muhammed a.s. veli da su Bogu draži jači muslimani od onih slabijih!

ISLAM I ZAPAD: KA DIJALOGU

KAKO DOĆI DO JUDEO-KRŠĆANSKO-ISLAMSKE KULTURE I CIVILIZACIJE?¹

Predavanje održano uoči Ramazanskog bajrama 1428. godine, (11. oktobra 2007.) u Sarajevu na Osmom saboru provincijala franjevačkog reda u evropskim zemljama - UFME - Union of Friars Minor in Europe – Unija Male braće u Evropi.

Drago mi je što sam pozvan da ovom besjedom sudjelujem u radu ovog skupa, iako nisam dobro upućen u mnoge teme o kojima se ovdje raspravlja.

Organizator ovih vaših sarajevskih susreta naslovio je moje predavanje riječima Kršćanstvo i islam: islamsko viđenje tog odnosa. Moram priznati da je to za mene teška tema. Kao da se nalazim u podnožju planinskih masiva čiji se visovi gube sad u izmaglicama oblaka, sad u plavome nebu. Osim toga, šta je islam danas ako ne ono što čine muslimani danas?! Šta je kršćanstvo danas ako ne ono što čine kršćani danas?!

A ko to može sveobuhvatnim pogledom vidjeti njihova današnja djela i predvidjeti moguće posljedice?

Ima i jedan posve drugi red činjenica koji je mene ohrabrio da vam se i ja obratim. Prvo, to je grad Sarajevo u kojem se održava ovaj skup. Sarajevo je grad o čijoj je mnogoreligijskoj povijesti napisano dosta istine, ali možda jednako tako i slatkorječivih zabluda i neistina iz pera historičara svih ovdašnjih konfesija.

¹ Objavljeno u „Preporod - islamske informativne novine“, br. 21/863, 15. novembar 2007. god., Sarajevo.

Sarajevo je i korisna metafora, neću kazati paradigma, sretnih i nesretnih razgovora, dijaloga i debata između kršćanstva, islama i judaizma. A mislim da ne treba posebno ponavljati da je povijest Sarajeva integralni dio evropske povijesti, ali i dio povijesti muslimana, pa, u širem kontekstu, i povijesti islama. Najnovija povijest Sarajeva, napose teški dani u opsadi u godinama 1992-1995., nisu nikome bile dobar vjesnik, pogotovo ne muslimanima u Evropi.

Ali, ponekad pomislim da pripadam optimistima koji na tu dugotrajnu opsadu Sarajeva od srpskih snaga pogledaju kao na nepredviđeno i neplanirano iščašenje na općem toku savremene evropske demokratije, kao na nekakav nepredviđeni odron na širokom putu, koga umni, marljivi i dobronamjerni ljudi brzo uklone i otvore put na obje strane.

Iako ne možemo izbrisati naša sjećanja na opkoljene gradove, bolje je da naše nade temeljimo na konceptima otvorenih gradova. Snage Osmanske imperije su 1683. opsjedale Beč, ali ta činjenica ne treba da određuje naš današnji stav prema modernoj Republici Turskoj, baš kao što ni građani Sarajeva ne treba da gledaju na savremenu Republiku Austriju kroz boli koje je ovom gradu nanio austrijski vojskovođa Princ Eugen Savojski, koji je spalio Sarajevo 1697. godine.

Mogli bismo se do prekosutra prisjećati tužne povijesti opkoljenih gradova i nepredvidivih kolopleta sudbine s kojima se suočio čovjek, ali vjerujem da vječnim lamentiranjem nad opkoljenim gradovima nećemo otvoriti puteve nadi u pomirenje. Uostalom, ovaj vaš eminentni skup u Sarajevu nije ni namjeren da se bavi poviješću, iako je dobro, radi mira i uzimanja pouke, podsjetiti se na užasni i krvavi protubosanski rat 1992-1995. godine, za koga nismo vjerovali da se uopće može desiti, a kad je izbio i potom dugo potrajao, često smo mi mnogi, u stanju potpune duhovne shrvanosti i opkoljenosti, pomišljali da je zapravo svijet uvijek u ratu, a da su stanja mira među ljudima puka iznimka!

Danas, kad smo od godina 1992-1995. odmakli već više od desetljeće, zahvaljujući kakvom-takvom bosanskom miru (a njega još uvijek ponajviše sponzoriraju Evropa i Sjedinjene Američke Države),

sve više smo skloni tvrditi da u Bosni nije bio nikakav vjerski sukob! Pa ipak, bez uzimanja uobzir religijske dimenzije taj se rat ne može posve dobro objasniti.

Druga činjenica koja me ohrabrila da pred vama govorim vezuje se za Bosnu i Hercegovinu. Uvjeren sam da bi se to što sam kazao za Sarajevo moglo kazati i za Bosnu i Hercegovinu, kao i za susret kršćanstva, judaizma i islama u ovoj zemlji. Razumije se da je taj susret često bio miroljubiv i, poput mnogih miroljubivih stvari, iskren na svestranu ljudsku sreću. Dakako, susret islama, kršćanstva i judaizma u Bosni i Hercegovini je često prestajao biti susret u sreći. Prelazio je i prerastao u natjecanje u onom što nije bilo natjecanje u dobru, pa i u natjecanje u sukobima, mržnji, neprijateljstvu. Nešto slično vidimo s vremena na vrijeme u današnjoj Evropi: uznemirujuće provokacije, medijsko žigosanje, političku diskriminaciju, neprihvatanje sekularnog sistema od nekih muslimanskih grupa, itd...

Ali, u općem miroljubivom trendu koji Evropa danas promovira na svome tlu, te incidentalne pojave brzo zaboravljamo. Naravno, ne može se kazati da sve evropske zemlje podjednako žele mir kod svoje kuće, na evropskom tlu, i izvan evropskog kontinenta. Dobro je pogledati šta čine njihove vojske dok ratuju u Iraku, Afganistanu...

Kako povijest svjetskih religija čitati pogledom kontinuiteta?

Pretpostavljam da vas je Balkan i do sada privlačio kao evropski region koji već jedan milenij posvjedočuje intenzivnije susrete kršćanstva, judaizma i islama. Imajući na pameti ovaj vaš boravak u Sarajevu držim da je balkansko iskustvo suživota različitih vjernika, ili pak iskustvo sukoba među njima sa svim tragičnim posljedicama, neobično važno za današnju Evropu, ili za onu Evropu kakva se kao megadržavni demokratski projekat promovira i profilira od 1945. godine, odnosno od kraja Drugog svjetskog rata naovamo.

Znam da vam je poznato da su Balkan mnogi evropski krugovi iz prošlosti definirali kao područje ,koje tek treba postati Evropa', ili

kao ‚bure baruta‘, ili pak kao ‚zemlju u kojoj je sve naopako‘, itd. Ni danas nisu rijetka takva određenja Balkana iz nekih zapadnoevropskih krugova.

Da li se jedan od uzroka takvih negativnih karakterizacija Balkana nahodi u činjenici što se autohtoni islam u Evropi tako osebujno zakorjenio i iskazao upravo na Balkanu?

Da li bi Balkan bio na takav način teorijski ocrnjivan da u njemu ne žive muslimani, koji su ovdje i u prošlosti i danas intenzivno primjetni u demografiji, geografiji, povijesti, kulturi i civilizaciji?

To su pitanja na koja ne moramo sada davati odgovore, ali dok budemo tragali za odgovorima pratiće nas sumnje i zebnje.

Pa ipak, s obzirom na to što će se vjerovatno događati tokom XXI stoljeća na Mediteranu i Evropi, Balkan je iznimno važan region, on je jedna žila evropske zemlje koja će posigurno u godinama evropskog mira uroditi dobrim plodovima. Ovdje se sve od Istanbula do Zagreba vide panorame mnogih gradova koje su nalik Damasku, Bejrutu, Kairu, Jerusalemu. Naime, te panorame u velikom broju pokazuju svoje crkve i džamije, uz pokoju sinagogu kao vjernu pratilju. Drugdje u svijetu takve standarde visoke komunalne kulture tek treba postići. Ako nas ideolozi globalizacije ne obmanjuju, sama globalizacija bi trebala (pri)pomoći širenju svih tradicionalnih vjera svim stranama na zemlji.

Baš kao ni Mediteran, ni Balkan nije područje obilježeno prevalentno jednom vjerom. K tome, područje Balkana je prostrani zavičaj domaćih i stoljećima autohtonih pravoslavnih, katoličkih, islamskih i, mjestimice, jevrejskih mikrokultura. Uz gorka iskustva sukoba i rata, ne treba zaboraviti ni duga razdoblja mira na Balkanu.

Posebno je zanimljivo analizirati postojanje međuvjerskog mira, saradnje i tolerancije u onim periodima kad su Balkanom vladale velike imperije. Do nemira među različitim vjerama i vjernicima na Balkanu je dolazilo onda kad su imperije slabile, ili kad su – povremeno – imale segregacijski odnos i tretman prema onoj religiji koja nije bila religija njihova dvora, krune, kralja, sultana, imperatora...

Mislim da je u današnjoj državnoj usitnjenosti Balkana dio odgovora zašto najveći broj naroda i zemalja Balkana danas želi integriranje u Evropsku Uniju, jer u njoj vide jednu savremenu imperiju (iako je ona, srećom ili nesrećom, bez krune, cara, kralja, imperatora, sultana). Posvuda se na Balkanu nadamo da će Evropska Unija svojom širinom i prostranstvom donijeti šanse za mir ne samo kršćanima već i muslimanima, šanse za pravno i zakonito stanje za sve ljude i narode Balkana, za sve vjere, za sve vjernike i nevjernike.

Naravno, ovaj moj optimistički pogled na Balkan vrijedi samo ukoliko na region Balkana gledamo rukovođeni filozofijom kontinuiteta.

Ako li, pak, na religije Balkana i Mediterana pogledamo rukovođeni čitanjem i(li) viđenjem njihovih povijesti u diskontinuitetu, nema toga ko će nas spriječiti da, kao najgori ksenofobi, počnemo jedne vjere ovdje u Bosni (i ne samo ovdje) proglašavati ‚došlim‘, a druge ‚domaćim‘, jedne kulture neevropskim a druge evropskim, itd.

Balkanski, ali i svaki drugi prostor na kojem su se susretale tradicionalne svjetske religije, judaizam, kršćanstvo i islam, nije gubio već je intenzivno dobijao na bogastvu svoga duhovnog kontinuiteta. Ti su se kontinuiteti (judaistički, kršćanski, islamski...), po prirodi stvari, međuse nastavljali, među sobom su stvarali prelazne akulturacijske prostore i sinkretizme, te potom nadopunjavali.

Govoreći posve metaforički, prostor koji je judaizam obilježio prekjučer, još više je dobio na svom duhovnom kontinuitetu sa jučerašnjim dolaskom kršćanstva, i sa današnjim dolaskom islama. Ali jednako tako, ko god na na Balkan, Mediteran i Evropu gleda očima kontinuiteta nikada neće tvrditi da je jevrejsko prekjučer prestalo, niti će tvrditi da su prestali postojati i trajati kršćansko jučer i islamsko danas! Naime, zadaća je miroljubivih ljudi da promoviraju koegzistenciju različitih vremena na jednom prostoru, te različitih prostora ili strana svijeta u jednom vremenu. Povijesno se pokazalo da nastanak kršćanskog istoka nije značio iskorjenjivanje jevrejskog istoka, kao što ni muslimanski istok nije iskorijenio jevrejski ili kršćanski istok.

Također, isto bismo mogli ili trebali kazati i za jevrejski, kršćanski i islamski zapad.

Tradicija islama na Balkanu i u Bosni nije činjenica diskontinuiteta, već kontinuiteta, baš kao što i tradicija kršćanstva u Egiptu, Siriji, Iraku, Libanu, itd. nije činjenica diskontinuiteta, već kontinuiteta. Taj je kontinuitet ugrađen u velikom broju stoljeća, baš kao što su i brojna stoljeća ugrađena u taj svekoliki i osebujni kontinuitet.

Uvažena gospodo, ono što definitivno razara tradicionalne i religijske prostore i kontinuitete one neprolazne Evrope i Mediterana (pa i svijeta općenito) jesu ustanci i pobune protiv granica koje su Biblija i Kur'an priznali čovjeku i čovječanstvu. Neke od tih granica su: Muško je muško, a žensko je žensko! Porodica i brak su nužni za harmonično potomstvo! Svi imaju pravo na prirodno rađanje, na oca i majku! Svi imaju pravo na integritet svoga lica i sopstva (a ne da im kloniranjem sopstvo bude kopirano i ukradeno)! Svi imaju pravo na dostojanstvenu smrt, itd. Na dostojanstvenoj odbrani ovih načela mogu biti saveznici svi tradicionalni muslimanski i kršćanski vjernici. To njihovo savezništvo biće na dobro i svih drugih vjernika, pa i svih nevjernika.

Dok smo pod opsadom strašnih oružja, koja su najveći diskontinuitet čovječanstva i koja mogu planetu Zemlju uništiti kao jednu nebitnu sitnicu, imamo li mi danas ikakve šanse da osiguramo pravo glasa ovim biblijskim i kur'anskim granicama darovanim čovjeku?!

Mislim da je danas daleko značajnije da se, u dobu mašine i ozonskih rupa, u dobu pobune same prirode protiv čovjekovih djela iz industrijske revolucije, počnemo zanimati takvim vrstama diskontinuiteta.

Povijest kao zamka za međureligijski dijalog

Neću se ovom prilikom baviti poviješću, ni dalekim kao ni proteklim prostranstvima vremena, gdje svi, i kršćani i muslimani,

mogu s podjednakim pravom i validnim dokazima pronaći svoja dobra i loša stoljeća, svoja dobra i zla lica.

Ko stalno boravi i stanuje u prošlosti izložen je opasnosti da se ophodi sa svojom poviješću kao slavnim dobom, iako često nije ni svjestan da ga je koncipirao proricanjem unatrag, u prošlost.

Selektivno čitanje povijesti česta je stupica u razgovoru među različitim ljudima, ta je stupica možda i najopasnija po današnje razumijevanje među religijama i različitim vjernicima, posebno u Evropi i na Zapadu, zato što su Evropa i Zapad današnja vojna, ekonomska, kulturna, civilizacijska... žila kucavica svijeta. Baš iz razloga svoje ogromne svjetovne moći Evropa i Zapad danas su najodgovorniji za mir u svijetu.

U današnjoj eri globalizacije, za koju se tvrdi da otvara sve strane svijeta svim ljudima i svim religijama, posebno je opasno neodgovorno posezanje za poviješću i povijesnim pravima. Ako se svi žele otvoriti spram svih drugih, da li će im u toj nakani zasmetati njihove posebne, zasebne (mikro)povijesti koje često nisu bile globalne, već su se zbivale na malom prostoru?

Kad je posrijedi religijska geografija našeg evropskog kontinenta, reći ću samo to da svojim porijeklom kršćanstvo i islam ne dolaze u Evropu iz Evrope. Njihova je pradomovina i njihov korijen u semitskom blisko-istočnom trokutu između Crvenog Mora, Jeruzalema i Meke. Odatle su oni došli u Evropu na manje ili više slične načine: širile su ih domaće ili osvajačke imperije, širili su ih njihovi misionari, također su ih širile i njihove kulture, civilizacije, filozofije. Zašto ne kazati da su ih širila i njihova ovosvjetovna bogatstva, moć, utjecaj, itd.

Kad je posrijedi naš evropski kontinent, podsjećam vas da je Bizantska imperija (pri)pomogla širenju pravoslavlja, Osmanska imperija je (pri)pomogla širenju islama, ali i demografskom širenju pravoslavnih naroda, kao i jevrejskih kolonija. Uzimajući npr. uobzir samo nama najbliža stoljeća, Austrijsko carstvo, te kasnije Austro-ugarska pripomogli su širenju i stabilnosti katoličanstva, itd.

Nikoji vjernici u Evropi (a što se toga tiče ni drugdje u svijetu), ni jevreji, ni kršćani, ni muslimani, nisu mogli širiti svoje poglede na Onaj svijet bez blagodati i sredstava Ovoga svijeta, ma koliko Ovaj svijet bio prolazan, a Onaj vječan! Svako ima svoje periode kad nije mogao odoljeti dražima zlatnog teleta, bez obzira koliko nas naše svete knjige svjetovale da je zlatno tele proketo i pogano!

Sve ovo govorim iz mnogih razloga, ali jedan razlog izdvajam, i držim ga posebnim: mi muslimani osjećamo zebnju kad god čujemo pokliče da se Evropa kao megadržava treba definirati kao isključivo i ekskluzivno kršćanski kontinent!

Ispravno je kazati: Evropa je i kršćanski kontinent, ali ne samo to. Jer, Evropa je i jevrejski kontinent, i muslimanski kontinent! Evropa je i sekularni kontinent, itd. Maloprije sam govorio o zajedničkoj egzistenciji jevrejskog, kršćanskog i islamskog istoka. Jednako tako stvari stoje i kad je posrijedi zapadna strana svijeta.

Danas svi trebamo uložiti napore da sintagma judeo-kršćansko nasljeđe dobije i svoju treću sastavnicu: judeo-kršćansko-islamsko nasljeđe! Samo tako ćemo biti pravedni prema našoj zajedničkoj budućnosti. I samo tako ćemo priznati ono što je doista bilo stoljećima s obje strane Mediterana.

Kršćanstvo i islam danas – opasnost monizma identiteta

Vi ste ugledni prvaci franjevačkog reda koji već mnogo stoljeća djeluju i pronose poruku i glas kršćanstva diljem svijeta, Evrope i, naravno, Bosne i Hercegovine. Upravo stoga što ste vi imali sluha i osjećaja za domaće, zavičajne, regionalne posebnosti, vas koji ste ovdje danas u Sarajevu dobro je podsjetiti na mnoštvo čovjekovih identiteta ne samo u nama bližoj sadašnjosti, već i u prošlosti.

Također, vi ste unutar katoličanstva promovirali dijalog. Red poput vašega promovirao je unutarnji pluralizam ili pluralizam iznutra katoličanstva. Pokazalo se da su snage koje su podupirale dijalog unutar svojih vjera također opredijeljene i za dijalog među različitim vjerama.

Mnogo toga u vašoj franjevačkoj tradiciji podsjeća nas muslimane na tradiciju sufijskih redova u islamu.

Ovim dolazimo do važnog pitanja, pitanja o identitetu ili identitetima. Dopustite mi malo ležernosti kako bih objasnio svoje poglede o tome.

Vi ste u bosansko-hercegovačkim medijima ovih dana označeni kao franjevci u Evropi, evropski franjevci, i slično. Manje se ističe, ili se uopće ne spominje, da među vama ima, recimo, Španjolaca, Francuza, Nijemaca, Austrijanaca... Ovdašnji mediji nisu istakli ni vaš regionalni identitet, recimo da li je neko od vas Katalonac, Bavarac, Provansalac... Nadalje, iz suhoparnih vijesti o vama ne znamo ni vaše daljnje, osobne, identitete, npr. da li je neko od vas vegetarijanac, da li se sportski identificira sa Bajernom, Realom ili Ajaksom...

Moguće je, naravno, da je nekima od vas franjevački ili katolički identitet najdraži, ali je posve moguće da su vam srcu bliski i drugi vaši identiteti.

Razmišljanje o mnoštvu identiteta važno je u kontekstu susreta, dodira i sukoba povijesnog kršćanstva i islama.

Označavanje ili reduciranje nekoje grupe ili nekog naroda na samo jedan identitet jeste nešto najgore što može pohoditi tu grupu ili taj narod. Jedan isključivi identitet često jeste nečije žigosanje! Ovo velim zarad istine koja kaže da nema čovjeka koji ima samo jedan identitet.

Muslimani u Evropi, evropski muslimani, baš kao i kršćani na afričkoj i azijskoj strani Mediterana, imaju nekoliko međuse dopunjavajućih identiteta. Kao što tamo nije dobro gledati kršćane samo kao isključivo kršćane, tako nije dobro gledati ni muslimane u Evropi samo kao muslimane!

Zadržimo li se na muslimanskom pitanju danas u Evropi, ima mnogo toga što se može zamjeriti i samim muslimanima. Naime, mnoštvo je muslimanskih udruženja, foruma i institucija koja u svojim djelovanjima sebe identitetno afirmiraju jedino kao muslimane. To nije

samo po sebi loše ako se afirmira univerzalizirani islam, ili ako se u krugu zavičajnih društava na prijemčiv način pokazuje bogatstvo zavičajnih, narodnih, pa čak i tribalnih mikrokulturna koje su prožete islamom.

Međutim, kao što ne stoji tvrdnja Evropa jednako je kršćanstvo, zato što kršćanstvo svojim univerzalizmom nadmaša Evropu, ali i zbog činjenice da ima i postoji građanska Evropa, sekularna Evropa, Evropa regija, itd. na isti način nije dobro da muslimani u Evropi ističu samo svoj islamski identitet, a da ne razvijaju i druge identitete.

Politički gledano, postoji demokršćanska Evropa, liberalna Evropa, socijaldemokratska Evropa, ponegdje nažalost ima i pritajenih segmenata fašističke Evrope, itd. Za muslimansku manjinu zapadna Evropa, kao njihova ne samo migracijska šansa, jeste prostor gdje muslimani mogu razviti svoje autohtone evropske političke identitete, kulturne identitete, svjetonazorske identitete, i slično. Te identitete mogu razvijati i dijeliti u saradnji sa Evropljanima drugih vjera, svjetonazora, itd.

Za muslimane u Evropi dopunski identiteti nisu mimikrija, ti identiteti ne znače uvođenje glavnog identiteta na mala vrata! Demokratska i građanska Evropa nije opasnost po muslimanske identitete sve dok sami muslimani prihvataju takvu Evropu kao svoju domovinu, sve dok prihvataju njene države kao svoje države, dok prihvataju njena građanska prava i slobode kao svoja vlastita građanska prava i slobode, itd.

Mnogi identiteti muslimana i kršćana ne poklapaju se sa vjerskim i religijskim identitetima, ali ih ne skrnave i ne negiraju. Mnoštvo identiteta su šansa za zajedničko sudjelovanje ljudi različitih vjera, kršćana i muslimana, na primjer.

Na kraju, rekao bih da će dijalog islama i kršćanstva u XXI stoljeću biti možda najvažnije svjetsko pitanje. Te dvije svjetske religije planetarno sačinjavaju jednu cjelinu, njihovi su vjernici izmiješani, često žive u zajedničkim društvima.

Pokazalo se da se društveni obrasci za miroljubivu koegzistenciju različitih ljudi i naroda, i različitih vjernika i nevjernika, ne mogu uzimati iz davne prošlosti. Prošlo vrijeme je kao izmuženo mlijeko, ne može se više vratiti u vime. Danas je potrebno raditi na domišljanju novih obrazaca suživota. Evropski demokratski razvoj nakon 1945. godine može biti dobar uzor društvima i državama na Bliskom istoku koja imaju muslimansku većinu.

S druge strane, čovječanstvo se danas u velikom broju odaziva porukama islama i kršćanstva. Ni u dobu tehnike Boga ne može odmijeniti ništa, ni moćno nuklearno oružje, ni sveopća medijska planetarizacija, ni obećanje o resursima koji se mogu dobiti kloniranjem.

Svjetski mir danas svoje resurse mora potražiti i u porukama islama i kršćanstva. Otuda teška i plemenita zadaća tumača islama i tumača kršćanstva da temeljne poruke svojih vjera ponude miroljubivo, da u njima afirmiraju princip mira i ljudskog dostojanstva.

MUSLIMANSKO ISKAZIVANJE VJERE U EVROPI DANAS¹

Različita shvatanja "euro-islama"

Vjerujem da pretpostavljate zašto moram, na samom početku, objasniti, bolje reći, opravdati naslov ove besjede. A moram to učiniti jer i ovaj naslov i njegovo objašnjenje pokazuju usud današnjeg muslimanskog življenja u Evropi, tim prije što katolički i protestantski teolozi danas nemaju potrebu objašnjavati "katoličko iskazivanje vjere" ili "protestantsko iskazivanje vjere" u Evropi i na Zapadu. Gotovo da se u katoličkoj i protestantskoj literaturi ne mogu naći naslovi tipa "euro-katoličanstvo" ili "euro-protestantizam", ili su sasvim rijetki, ali smo svi svjedoci sve češćih naslova i napisa, od Londona do Uralskog gorja, koji sadrže sintagmu "euro-islam".

Tom kovanicom, tim "euro-islamom", želi se mnogo toga kazati, već prema tome ko i s kakvim ciljem govori o "euro-islam". Ponekada je i sama ta sintagma svojevrsan primjer nekakvog semantičkog geta, jednog usiljenog, vještačkog mirenja kontinenta Evrope i vjere islama.

Kada muslimani danas u Evropi kažu islam u Evropi ili "euro-islam", kao da je na djelu i pravdanje i opravdavanje, čak i izvinjavanje, da islam nije rijetkost na evropskom tlu, da je on, zaboga, normalna stvar, "evropski fenomen", itd. Kad, s druge strane, evropski vladini službenici i intelektualci, koji daju ton evropskoj politici spram vjera i vjerskih zajednica, izgovore sintagmu "euro-islam", to je najčešće učinjeno s neskrivenim ciljem svoga vlastitog konceptualiziranja islama

¹ Tekst objavljen u: ZNAKOVI VREMENA, časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, Sarajevo, jesen 2003. Vol. 6, broj 21

u skladu sa postavkama, kako kažu, liberalnih demokratija Zapada.

Kao što se može i pretpostaviti, "euro-islam" je za današnju evropsku scenu i mnoge njene sudionike "trojanski konj".

Doista, mnogi muslimani danas tvrde da jesu za "euro-islam", onaj kojeg će oni, muslimanski Evropljani, definirati. No, tada se kod evropskih vlada i njihovih servisa javlja bojazan od navodnog muslimanskog osvajanja Evrope i posvojenja ovoga kontinenta mirnim putem. S druge strane, pak, pokušaji definiranja "euro-islama" u skladu sa konceptima evropskih liberalnih demokratija od vladinih servisa, u očima i srcima muslimanskih Evropljana često izazivaju zebnju i veliki strah od reduciranja islama na jednu formu neželjene revizije, na nešto što je već viđeno sa britanskim kolonijalnim eksperimentom zvanim "kadijanije" i "ahmedije".

Islam kao "izbjeglica u Evropi"

Znamo, dakako, činjenicu, koja nije samo psihološka, u onom što počiva iza današnje muslimanske upotrebe i insistiranja na sklopu zvanom "euro-islam" ili "islam u Evropi". Kada neko uz ime svoje vjere dodaje još i ime kontinenta, to jest kada dodaje komponentu tla i zemlje, onda je posrijedi mnogo toga i mnogo svega na šta se hoće ukazati u sferi politike, kulture, prosvjete, medija, ljudskih prava, itd. Naime, dokazuje, pravda se i opravdava onaj ko osjeća da ga ne priznaju ili da ga napola priznaju, koga hoće prisiliti da se osjeća izgnanikom ili stanovnikom enklave, ili koji je, svojom krivnjom, zapao i samoreducirao se na položaj kulturne, vjerske, političke... enklave!

Tako se mi, evropski muslimani, muslimanski Evropljani, muslimani u Evropi, Evropljani u islamu, (označimo nas kako nam je volja),² moramo iznova dokazivati, opet definirati, još jednom (i po ko

² Čini mi se da je pogodno na ovom mjestu spomenuti kako odavno naši muslimanski autori u Bosni u imenovanju ovdašnjih muslimana koriste pridjev bosanski. Nije to bez dubljih razloga. To je prije svega insistiranje na čvrstom tlu za nesigurne stope. Prisjećam se, ovom prilikom, jednog sastanka u "Preporodu" iz 1992. godine i riječi

zna koji put) potražiti pouzdano uporište i čvrsto tlo za nesigurne stope. Pogotovu to moramo u ovim godinama širenja Evropske Unije i pisanja Evropskog ustava, kada se čuju i kad ima, promuklih, evropskim srednjovjekovljem ubuđalih i križarskom memlom uščulih, glasova koji zagovaraju uspostavljanje Evropske Unije na kršćanskim temeljima. Bez obzira na činjenicu što se susret islama i Evrope na zapadnim, sjevernim i nekim istočnim obalama Mediterana dogodio prije četrnaest stoljeća, otkad traje, kako je to kazao Gibbon, doba "velike debate" između islama i Evrope, odnosno od kada su islam i Evropa jedno u drugom, ipak se sa padom vanjskih obruča kolonijalizma tokom druge polovine XX stoljeća, te useljavanjem arapske, turske, kurdske i balkanske radničke i izbjegličke sirotinje u zemlje Zapadne Evrope, aktueliziralo pitanje definiranja islama u Evropi općenito i Evropskoj uniji posebno.

Pritom je daleko manje pokušaja da se muslimani u Evropi prihvate definiranja Evrope, one Evrope kakvu oni žele ili kakvu bi poželjeli. Nažalost, još je posrijedi to jednostrano evropsko definiranje islama i muslimana, a vrlo je malo pokušaja da se i evropski muslimani odvaže na svoje definiranje Evrope.

Kako univerzalizirati naše evropsko iskazivanje islama?

Ne bih ovdje govorio o četrnaest stoljeća dugoj povijesti islama u Evropi,³ premda je, naravno, od velike koristi poznavanje povijesti i

rahmetli prof. dr. Muhsina Rizvića da je naziv "Bosanski Muslimani" vrlo pogodan kao naše nacionalno ime. Ukazivao je da se pridjevom "Bosanski" ukazuje na zemlju, na ono što ovdašnje muslimane zemljom i domovinom određuje.

Kad je posrijedi nacionalna nomenklatura, zanimljivo je primijetiti da nije davno bilo kad je u Bosni bilo normalno kazati Bosanski Muslimani, Bosanski Hrvati, Bosanski Srbi. Ali, nakon agresije 1992-1995. godine, mnogi ovdašnji muslimanski autori i dalje koriste sintagmu "Bosanski muslimani", dok hrvatski autori sve manje koriste sintagmu "Bosanski Hrvati", dok je sintagma "Bosanski Srbin" u današnjih srpskih autora gotovo kužna riječ!

³ O povijesti susreta islama i Zapada vidjeti barem ova dva djela: Norman Daniel, Islam and the West, The Making of an Image, Oxford, 1993., također: Zafar Ishaq

bivših kulturnih i civilizacijskih obrazaca islama kojima se islam nekada u prošlosti afirmirao i iskazivao na Zapadu i kao jedna evropska vjera, uz evropsko kršćanstvo i judaizam.

Prošlost, dakako, treba pametno pamtiti i to činiti trijezne glave, jer ima posezanja za prošlošću koja donose nesreću. Abdulah Šarčević u jednoj od svojih knjiga govori o "neodgovornom posezanju za prošlošću". Napose muslimani danas, rekao bih diljem svijeta, posežu za prošlim stoljećima i autoritetima čijem je mišljenju istekao rok trajanja i danas ni u čemu ne mogu biti djelotvorni.

Vratimo se govoru o sadašnjosti, nama valja živjeti upravo ovu sadašnjost i iz nje prigrotovljavati budućnost.

Sve ovo ističem s ciljem svraćanja pozornosti na činjenicu da iskazivanje nijedne vjere u Evropi i svijetu nije pod tako velikom prismotrom kao iskazivanje islama. Danas nije lahko biti musliman ni u Parizu ni u Mekki, ni u Sarajevu ni u Los Angelesu. Ali, ponadajmo se, to je prolazno stanje duha ovog našeg doba u kojem moćni Zapad traži jednog dugoročnog strateškog neprijatelja.

Kao vjera, islam nije "dogmatski" kompliciran. Samo Bog jeste Bog, ma šta da je On! Nema božanstva ispred ili uz Boga. Eto, to je, u najkraćem, islam. Ali, unatoč tome, posvuda su danas u svijetu debate o pitanju "koji i kakav islam" želimo. Jasno nam je da se time ne misli na ona temeljna vjerska načela islama, na "dogme" i "aksiome" te vjere. Misli se, prije svega, na utjecaj islama u društvu, na društvene aspekte te vjere. To jest, kakav Islam i kakve muslimane želimo na ulicama Berlina, Londona, Pariza, Milana... U našem kontekstu bismo kazali: Kakvi to muslimani želimo biti, a da budemo i Evropljani? Možemo li biti Evropljani a da ne ucvilimo islam? I tako dalje.

Doista, u evropskoj literaturi o islamu danas, u raspravama koje su pisali i muslimani i nemuslimani, posvuda nalazimo to pitanje: "koji i kakav islam živjeti?" Posebno su muslimanske zajednice u Evropi i na

Ansari i John L. Esposito (ed.), *Muslims and the West, Encounter and Dialogue*, Islamabad i Washington, 2001.

Zapadu suočene sa svim konzekvencama tog pitanja.

Općenito uzev, u Evropi postoje tri vrste muslimana:

- a) Tradicionalne, autohtone muslimanske zajednice i narodi kao što su Bošnjaci, Torbeši, Albanci, itd.
- b) Muslimanski useljenici i gastarbajteri kojih ima najviše iz Turske, Sjeverne Afrike, te Indije, Pakistana i Bangladeša.
- c) Evropski konvertiti u islam kao i muslimanska djeca rođena u Zapadnoj Evropi iz treće generacije, čiji je maternji jezik engleski, francuski, njemački, španski...

(S tim u vezi kažimo da Bošnjaci moraju imati živ i budan interes za proučavanje današnjih muslimanskih zajednica u Evropi i njihovo iskazivanje islama. To je gotovo u istoj mjeri važno koliko i profiliranje našeg muslimanskog iskazivanja vjere u Bosni i na Balkanu, u onom što je Evropa na naš način!)

Nažalost, naša znanja o današnjim muslimanskim zajednicama u Evropi su skromna, nemamo niti jednog instituta koji bi imao barem dva ili tri specijalista za ova pitanja. Po najnovijim statističkim podacima, objavljenim u Evropi, danas na ovom kontinentu živi blizu četrdeset miliona muslimana iz sve tri naprijed navedene grupacije. Malo o njima znademo, čak ih ne pratimo ni na razini obične novinske informacije.

Ali ono što se iz te literature zna o muslimanskim društvima i zajednicama u Evropi karakteriziraju sljedeće značajke:

- nedostatak efikasne integracije muslimana u evropska i zapadna društva,
- sporo uključivanje muslimana u javnu sferu života,
- mlitavo participiranje muslimana u političkom radu,
- tromo sudjelovanje u lokalnoj i nacionalnoj administraciji (ovdje smo već kod neugodnog pitanja predstavničke demokratije, tj. Koga će izabrani muslimani predstavljati, da li muslimane ili, općenito, građane, itd.),

- neravnopravno učešće u školstvu (kao profesori, studenti, itd.),
- neadekvatna i neautentična zastupljenost u medijima,
- slabo razvijanje škola i kulturnih ustanova, itd.

Insistiranje na univerzalnim kulturnim premisama islama u Evropi

Mislim da je danas najhitnija potreba muslimanskih naroda i muslimanskih zajednica na Zapadu da se potvrde i afirmiraju kao univerzalna zajednica koja će islam tumačiti i iskazivati univerzalno. Tako će Evropa za muslimane biti probavljivija.

Na ravni muslimanskog iseljništva u Zapadnoj Evropi, univerzalne kulturne premise islama znače, recimo, da bi "turske", "bangladeške", "bosanske", "marokanske" džamije trebalo da, kroz proces univerzaliziranja islama u Evropi, postanu džamije naprosto, ili evropske džamije, gdje se islam kulturološki iskazuje i očituje univerzalno. (Vidio sam, i to s radošću ističem, neke džamije na Zapadu gdje se hutba drži na dva ili tri jezika. To je dobar primjer univerzaliziranja jedne sekvence islamskog obreda). U civilizacijskom smislu to znači da univerzalniji obrasci islama na Zapadu imaju zadaću da vremenom istisnu lokalne i kulturološki neuspješno presađene obrasce koje sa sobom na Zapad donose muslimani iz zemalja svoga porijekla, iz Indije, Pakistana, srednje Azije, Turske, Sjeverne Afrike itd.

Mislim da je definiranje univerzalnih obrazaca islama na Zapadu danas jedna od najtežih zadatača čijem rješavanju i mi danas u Bosni moramo pripomoći. Jer, evropski muslimani nisu organizirani, niko ih efikasno ne predstavlja na ravni vjerskog reprezentiranja.

Dakako, kad god govorimo o univerzaliziranju naših kulturnih i civilizacijskih obrazaca islama, u cilju postizanja dobroćudnog sinkretizma islama i Evrope, ne treba zaboraviti ni pitanje očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta muslimana na Zapadu danas. Ovdje

se radi o razinama koje su jedna iznad druge, i ne bi ih trebalo posmatrati kao pomiješane.

Recimo, za drugu i treću generaciju muslimana Zapada univerzalni islam je daleko važniji od nacionalne i kulturalne posebnosti o kojoj još imaju sjećanje ili to sjećanje nose njihovi roditelji iz zemalja svoga porijekla. U Bosni, Albaniji, Kosovu, u regiji Balkana općenito, islam i nacionalno muslimanskih naroda nisu jedno protiv drugog. Islamom se pravi iskorak prema drugim muslimanima, nacijom se, pak, dijeli puko osjećanje zajedničke povijesne sudbine i prostora.

(Svjedoci smo danas kako mnogi na karikaturalan način brkaju nacionalno, vjersko i folklorno. Ima primjera da se u Bosni danas širi i promovira čisto arapska nošnja, prilagođena pustinjским klimatskim pojasevima. Oni koji je zagovaraju kažu da je "islamska". To je tipičan primjer neznanja granica između vjerskog i univerzalnog i kulturološkog i regionalnog!).

U Evropi slobodnih regija i religija kakva nam se obećava, univerzalno koncipiran islam, oslobođen nacionalno-vjerskih efemernosti, mogao bi pomoći procese našeg muslimanskog evropeiziranja.

Procese univerzaliziranja islama u Evropi, pa i na Balkanu (koji je Evropa na naš način), potrebno je ohrabriti. Vidljivo je da je univerzalnost islama to što danas odnosi prevagu nad nacionalnim i kulturalnim posebnostima muslimana na Zapadu. Ponovo ističem da se ovim ne želi kazati da je islam protiv nacionalnog identiteta, niti se hoće reći da je islam protiv kulturalnih razlika. Hoću samo reći da je islam kroz povijest oslobađao čovječanstvo od fetišiziranja nacionalne, kulturalne, jezičke ili rasne posebnosti.

Univerzalnost islama ide na prvom mjestu, to vidimo po muslimanskim studentima koji su rođeni u Velikoj Britaniji i koji imaju britansko državljanstvo, a čiji su roditelji Pakistanci ili Bangladešani. Postavlja se pitanje da li su ti mladići i djevojke Britanci ili su oni, pak, Pakistanci, Bangladešani, ili su, na kraju krajeva, ti mladići i djevojke, naprosto, muslimani, muslimanski Evropljani?

To su sve važne sastavnice pitanja o identitetu, a pitanje današnjeg traganja muslimanskih Evropljana za identitetom zaokružuje glavne konture u definiranju islama u Evropi na jedan univerzalan način. Nema mjesta strahovima od posebnog definiranja i konceptualiziranja islamske univerzalnosti na Zapadu niti ima mjesta strahovima od univerzalnosti evropskih muslimana ili muslimanskih Evropljana. Sve dok islam u Evropi budu definirali i za njime tragali muslimani u Evropi i na Zapadu, na takve definicije ne treba gledati kao na neku vrstu trojanskog konja.

Koncept islama u Evropi danas, onaj koga afirmiraju i artikuliraju obrazovani i kulturno stasali muslimanski Evropljani, insistira na univerzalnim aspektima islama. U svojim radovima oni ističu da zavičajne (bangladeške, pakistanske, afričke, turske, bosanske...) muslimanske crte treba da imaju samo sekundarnu ulogu i, kao takve, bile bi namijenjene za privatnu i kućnu sferu. Islam u Evropi treba biti univerzalno protumačeni islam, koji bi muslimanske Evropljane oslobodio od getoiziranja sebe i getoiziranja islama u Evropi i na Zapadu. Ali je vrlo važno i to da bi takav islam bio preprekom muslimanskog bezrezervnog ufanja u Evropu po svaku cijenu, ufanja u Evropu kao fetiš, u Evropu kao božanstvo!

Smatramo da je iznimno važno u procesima ponovnog univerzalnog potvrđivanja islama kao vjere u Bosni i na Zapadu koristiti se starijim i novijim djelima Evropljana koji su dokumentirano pisali o islamu iz različitih aspekata ili o njemu pjevali. Djela Getea, Annemarie Schimmel, Louisa Massignona, Henrya Corbina, Murada Hofmanna, Tima Wintera, Hustona Smitha, Karen Armstrong, itd. su iznimno inspirativna i važna u stvaranju klime za nastanak novih djela koja se bave različitim vjerskim, kulturološkim, civilizacijskim, umjetničkim i mnogim drugim aspektima islama na Zapadu.

Posebno važan zadatak koji moramo što hitnije riješiti jeste pitanje afirmiranja islamske tradicije kao tradicije koja se, u civilizacijskom smislu, nastavlja na judeo-kršćansku tradiciju. Mi muslimani na Zapadu trebamo djelovati sintetički i afirmirati civilizacijsku sintezu judaizma, kršćanstva i islama. Ja ovdje kažem

"civilizacijsku sintezu" i ne govorim o vjerskoj sintezi. Vjere su različite i tu se moraju poštovati razlike, ali se u civilizacijskom smislu islam danas može sasvim ravnopravno pridružiti judaizmu i kršćanstvu na Zapadu.

Ako kao muslimani afirmiramo judeo-kršćansko-islamsku civilizaciju na današnjem Zapadu, tada ćemo izbiti iz ruku argumente Bernardu Lewisu, Samuelu Huntingtonu i drugima koji na islam gledaju kao na jednu istočnjačku vjeru. Približit ćemo se jednoj djelotvornoj sintezi koju zagovara Edward Said.

A islam po sebi i jeste jedna takva moćna sinteza.

ANTIMUSLIMANSKA HISTERIJA MEDIJSKOG DEMIJURGA¹

Teroristički napadi na New York i Washington su izazvali nevjerovatno veliku, rekli bismo zastrašujuću antimuslimansku kampanju na Zapadu. I, kao što razborite ljude mora zabrinjavati terorizam, također ih, posve jednako, mora zabrinjavati i pripravnost javnosti Zapada da čin terorizma apriori označi islamskim i muslimanskim djelom! Sa CNN-a i BBC-a, da spomenemo samo televizijske stanice iz prvog medijskog reda, već hiljadama puta ovih dana se ponavljaju sintagme „islamski terorizam“, „islamski ekstremizam“, „islamski teroristi“, „islamski radikalisti“, „islamski fundamenta-listi...“

Moćni Zapad i lažna slika o islamskom svijetu

Nema toga razuma, ne postoji argument kojim biste medijskom demijurgu Zapada objasnili da stavljanje pridjeva „islamski“ uz riječ „terorizam“ ne samo da nije precizno niti istinito, već taj postupak, također, otežava položaj muslimana na Zapadu, ali i Zapada u muslimanskim osjećanjima i razumu barem za narednih stotinu godinu.

Šta, uostalom, znači medijska dreka zvana „islamski terorizam“? I ko je, što bi učiteljica kazala, subjekt radnje koji se tu podrazumijeva? Jesu li subjekt radnje milijarda i tri stotine miliona muslimana, koliko ih danas ima u svijetu? Je li to muslimansko čovječanstvo granitno snažni teroristički blok sastavljen od miliona terorističkih ešalona i odreda

¹ Tekst objavljen u časopisu „Novi Selam“, br. 1, septembar 2002. god. Izdavač: Islamska zajednica Bošnjaka u Njemačkoj.

smrti, koji samo što nisu progutali ne samo Zapad već i svu zemaljsku kuglu?! Zar moćnom Zapadu danas treba takva opća slika, lažna, dakako, o islamskom svijetu?!

Antropolog Richard W. Veekees je, u svojoj knjizi „Muslimanski narodi“ („Muslim Peoples“), zapisao da se opća muslimanska bijeda i siromaštvo proteže od obala Atlantskog do obala Tihog okeana. To siromaštvo živi pod različitim režimima i manje ili više ih podržava. Negdje su muslimani za kralja, negdje su za socijalizam i komunizam, negdje za vojnu hunt, negdje su, opet, za kapitalizam, a negdje za islamsku republiku... Dobar je dio onih koji žive u višepartizmu i podržavaju ga. Neki muslimani su samo po imenu muslimani, ali su sekularisti. Jedni su, opet, šije, drugi sunije, treći su sufije, četvrti selefije... Ima ih trista miliona crnih, ima ih šesto miliona bijelih, ima ih dvjesta miliona žutih... Kad profesori ovako raščlanjuju stvari, oni time, zapravo, hoće kazati da ne postoji nekakav an bloc islamski ili muslimanski svijet, već se mora patiti – kad izgovorimo pridjev „islamski“ u globalnim razmjerama – kakve imamo argumente za konkretiziranje i personaliziranje.

Postoji, dakako, islamski svijet, ali je on šarolik, raznolik, rastegljiv, kao, uostalom, i svaki drugi ljudski svijet.

Medijska dresura ima dalekosežne posljedice

Ali, medijski demijurg ne brine za učene analize, niti ih ikad misli uvažiti. „Islamski terorizam“, „islamski ekstremizam“, „islamski radikalizam“, itd., to treba po milion puta ponoviti, recimo sa CNN-a i BBCa, ne misleći na posljedice, ne misleći na budućnost, recimo miliona kršćanske djece na Istoku i miliona muslimanske djece na Zapadu!

Zašto ovdje sučeljavam kršćansku i muslimansku djecu?

Naprosto, radi gole činjenice što nikad ni na kojoj TV-stanici ni kršćansko, ni muslimansko, ni budističko... dijete neće čuti sintagme

„kršćanski ekstremizam”, „kršćanski radikalizam”, niti će čuti sintagme „jevrejski radikalizam”, „jevrejski ekstremizam”, itd.

Medijska dresura ima dalekosežne, vjerovatno ciljane, posljedice. Kad sjednu u školske klupe i kad se upoznaju mali katolik, mali jevrej, mali budist i ono jedno muslimanče, svi će na to siroto muslimanče uprijeti prstom: „Islamski ekstremist! Islamski terorist!”

Medijski demijurg koji tako ciljano žigoše islam i muslimane projektira sukobe i antimuslimansko raspoloženje za narednih stotinu godina. Kome to treba? I zar se taj može nadati „unosnoj žetvi”?

Mujezin sa džamije u High Streetu

Antiislamsko raspoloženje na Zapadu potpiruju mnogi mediji nakon što je splasnulo antijevrejstvo (poznatim fašističkim rješenjem jevrejskog pitanja kroz holokaust), a na hiljade je primjera antiislamskih i antimuslimanskih izraza koji su skorašnjeg datura. Zanimljiv je i fenomen golemog jevrejskog doprinosa antimuslimanskom medijskom raspoloženju danas na Zapadu, što je, uglavnom, posljedica izraelskopalestinskog sukoba.

Medijska slika muslimana na Zapadu je slika „najezde Mongola”. Nažalost, mnogo je dizajnera te slike. Tako, 1993. godine, član Britanskog parlamenta Winston Churchill (inače, unuk slavnog britanskog premijera W. Churchilla) izjavljuje za »The Guardian« (u broju od 29. maja 1993.) da će za pedeset godina »mujezin pozivati Allahove vjernike sa džamije u High Streetu«, aludirajući na «prekomjerno» useljavanje muslimana u Veliku Britaniju.

Također, Jean Marie le Pen, koji predvodi nacionalističku partiju zvanu «*Le Front National*» u Francuskoj, poziva da se «zaustavi islamizacija Francuske» («*Halt to Islamisation of France*»). Njegov kolega po antiislamskim uvjerenjima, Franz Schoenhuber, koji je lider desnog krila Republikanske partije (*Republikaner Partei*) u Njemačkoj, veli: «Nikad se zelena zastava islama neće vihoriti nad Njemačkom». Kao da je ikad iko tražio da se ta zastava zavihori nad Njemačkom. U

ovaj kontekst spada i izborni slogan danske Napredne partije, koji glasi: «Danska bez muslimana!»

Nažalost, stvaranje antimuslimanskih medijskih stereotipa je dugotrajna tradicija na Zapadu. Ove stereotipe proizvelo je stotine i hiljade publikacija i knjiga o islamu na Zapadu koje su imale, da tako kažemo, neposredne povode. Jedan od insceniranih povoda koji se zove „afera Selman Rušdi” proizveo je na deseti ne protuislamskih knjiga, a kad je grupa muslimanskih protestanata protiv Rušdija spalila njegovu knjigu u Bradfordu (što je, svakako, čin koji zaslužuje osudu), diljem Zapada je došlo do pogrdnog opisivanja muslimana, a često su pravljene i sasvim bespredmetne usporedbe muslimana i nacista.

Muslimani su tada u medijima opisivani kao necivilizirani, netolerantni, a često se, u prepoznatljivim medijskim manirima, govorilo da su muslimani takvi „po prirodi svoje vjere”.

Francuskinja sa šalom i muslimanka sa mahramom

Ako je englesko govorno područje bilo naročito zahvaćeno antimuslimanskom kampanjom u povodu „the Rushdie Affair”, onda je francusko govorno područje poravnalo stvari tako što je 1994. i 1995. godine medijski napuhalo tzv. aferu o mahramama, kad je na stotine škola u Francuskoj neblagonaklono gledalo na muslimanske učenice koje su nosile mahrame, a ponegdje su u toj zemlji čak i oati i pismeni dekreti o zabranama nošenja mahrame u školi!!!

Ziaudin Sardar je, izlažući sprdnji tzv. „mahrama-aferu” u Francuskoj (vidjeti djelo koje je Sardar priredio: „*Muslim Minorities in the West*”, London, 1995.), poluironično primijetio slijedeće: „Thus, a French woman with a scarf is chic, but a Muslim woman with a scarf is a threat to civilization!” (Dakle, Francuskinja sa šalom je šik, a žena muslimanka sa šalom je prijetnja civilizaciji!”

Henry Louis Gates je usputno, proučavajući ovakvu antimuslimansku i antiislamsku kampanju u Evropi, primijetio da same „riječi argumenta o ’muslimanskom faktoru’ podsjećaju na jezik kojim

se raspravljalo o 'jevrejskom pitanju' u Engleskoj prije stoljeće i po". A te su rasprave jednim dijelom anticipirale plinske komore holokausta!

Općenito je status islama u zapadnim medijima vrlo loš. Prisutna je ekspanzija negativnog imidža islama. Televizijska slika je puna silueta nalik teroristi Osami bin-Ladinu i silueta „islamskih ratnika” iza kojih se vide džamijske munare, dok oni gaze pustinjama i nastupaju preko sedam mora i preko sedam gora da progutaju Zapad!!!

Medijski demijurg na Zapadu je prikazivanje islama sveo na jednu dizajniranu značku, recimo turban. Značka je, naravno, strafailo, te, samim tim, turban znači prijetnju i simbolizira islamski terorizam! Ali, u nekim medijima značka može biti zakrbuljena žena, bradati muškarac, devina stražnjica ili komandos sa kalašnjikovom!

O medijskom „pokrivanju islama” palestinski kršćanin Edward Said je, ne tako davno, objavio zanimljivu knjigu pod naslovom „*Covering Islam*” („Medijsko pokrivanje islama”).

Ima nekoliko razloga koje je Edward Said potanko analizirao tumačeći medijsku proizvodnju negativnih stavova o islamu i muslimanima na Zapadu, ali je itekako važno napomenuti da on u ovome vidi samo jednu novu formu orijentalizma, a Said tumači orijentalizam kao „evropsku teoriju koja servisira i opravdava evropsku i zapadnu dominaciju nad Istokom”. Istok u politici i ideologiji orijentalizma je vještački, reducirani i, u evropske (kolonijalne i postkolonijalne) svrhe, proizvedeni Istok.

Primjerice, po klišeima te redukcije, žena na Istoku nije žena, ona je zakrbuljena mumija!

Suprotstavljanje antimuslimanskoj hajci

Zapadna medijska slika o islamu je, dakako, umnogome redukcionistička. Taj redukcionizam vidimo na mnogo strana. Recimo, dok kršćani Irske republikanske armije imaju privilegiju da mogu biti teroristi, ali da pritom ne proizvode „kršćanski” ili „katolički terorizam”, muslimani – za razliku od kršćana – ne mogu biti nikakvi

obični teroristi, oni mogu biti samo „islamski teroristi”. Osama bin Ladin nije samo terorist, on je „islamski terorist”!!! Ovakvih karikaturalnih primjera iz zapadnih medija imate koliko hoćete.

Naprimjer, atomske bombe danas imaju i kršćani, i jevreji, i hindusi, i budisti, i muslimani! Ali, samo je ona bomba koju imaju muslimani nazvana „islamskom”! I to se učinilo milion puta. Time se u jednom dijelu zapadnih medija hoće kazati da su u „tih poganih muslimana” i same bombe vjernici!

Ko se suprotstavi takvom redukcionističkom projektu medijskog demijurga, njega taj medijski demijurg proglasi islamskim teroristom; pogotovo ako nosi muslimansko ime.

Ima, dakako, dosta zapadnih novinara i univerzitetskih profesora koji su se suprotstavili i koji se suprotstavljaju antimuslimanskoj medijskoj hajci. Američki profesor John Esposito, u svojim mnogobrojnim knjigama je upozoravao zapadne vlade na svu štetu koju proizvode mnogi mediji, reducirajući islam na džihad, a potom redukcija ide putanjom „džihad jest jednako sveti rat”! Također, mnogo je američkih analitičara koji su upozorili na svu štetnost medijske upotrebe sklopova „islamski radikalizam”, „islamski ekstremizam”, „islamski terorizam”. Čak i kad se javljaju grupe koje se u svojim terorističkim aktima pozivaju na islam, ni tada nije uputno ni dobro koristiti sintagme „islamski ekstremizam”, „islamski terorizam” i slično, jer se radi o neodgovornom poopćavanju i uključivanju milijardu i više stotina miliona muslimana u nešto s čim oni nemaju nikakve veze!

Med

Ali, mediji idu svojim redukcionističkim putanjama, a u narednim mjesecima i godinama muslimani na Zapadu živjet će u zebnji i strahu. Na to upozoravaju neki zapadni mediji. Tako u britanskim novinama „*The Independent*” (od 19. juna 1993.) u uvodniku stoji da „nije lahko biti musliman u Evropi danas” („It is not

easy to be a Muslim in Europe today”), a ta je uvodnička rečenica izgovorena, kako vidimo, 1993. godine, kad su evropske novine bile preplavljene vijestima o „ćorsokaku u kome se nalaze bosanski muslimani”.

Ipak, medijski primjeri koji traže uravnoteženiju sliku o islamu i muslimanima su, nažalost, malobrojni. Prevladajuća je opća težnja da se o muslimanima i islamu piše kao o „glavnom neprijatelju liberalnih demokratija Zapada”. Ali, takav se neprijatelj mora medijski oblikovati, morate ga reducirati na značku, kliše ili zastavu na kojoj je turban, zakrabiljena žena, devina zadnjica ili „estremisti brada”.

„Ko tebe kamenom, ti njega kruhom!“, kaže se mudro u Evandjelju. Ali, kruh može pružiti i kruhom uzvratiti samo onaj čovjek koji nije prethodno slušao milione salvi ubitačnih zapadnjačkih kamenih riječi! A većina medija danas proizvodi samo kamene riječi!

UNUCI HOMO SAPIENSA NA POČETKU 3. MILENIJA¹

Umnici kažu da je prva skalina u razumijevanju bilo koje forme vremena meteorološko vrijeme.

Jedna zraka sjetnog spoznanja probudi se u nama kad kišne kaplje dobiju po prozorima i krovovima kuća, kad kiša lije po žednoj i usahloj zemlji, kad nakon oluje koračamo po opalom lišću... Zraka koja ne samo da u nama budi spoznaju o prolaznosti, već je ona brojčanik prolaznosti same.

Meteorološko vrijeme nije jedina, ali jeste čovjeku najuočljivija forma svetog vremena, ma koliko ona bila po sebi divlja, nepredvidiva, neobuzdana, često zloćudna.

Ali, gospodar svake forme vremena, pa i meteorološke, jeste dragi Bog. Za to nam ne treba mnogo dokaza: Još je uvijek na Zemlji najjači onaj zvuk od nebeske grmljavine, još je uvijek uz sunčev najjači onaj bljesak od munjine svjetlice! Dobro je što ni meteorološka, ni sveta, ni vektorska vremena nisu uvjetovana čovjekovom voljom.

Ono što je čovjeku dato od vremena jeste njegovo računanje. Sunce i Mjesec dvije su kazaljke na nebeskom svodu. Njihov hod po ustanovljenim stazama neba u čovjekovu svijetu proizvodi dane i godine, stoljeća i milenije.

¹ Esej je objavljen u "Glasniku Rijaseta IZ-e", br. 7-8, juli-avgust 1999. god. pod naslovom „SA ČIME TO UNUCI HOMO SAPIENSA IZLAZE 2000. PRED DRAGOGA BOGA“

Dakako, sretan je bio čovjek kad mu je meteorološko vrijeme bilo jedina forma vremena koju je kušao. No, da li je čovjek ikada u svijetu živio u samo jednoj formi vremena?! Ako, pak, jeste bilo takvog čovječanstva, homo sapiens je tada imao sjećanje o vremenu kao nekakovom kontinuitetu dana, mjeseci i godina, kao nekakovoj elipsi izlazaka i zalazaka Sunca koja ga je dijelila od zadnje najrazornije snježne lavine, ili zadnjeg plavljenja rijeke, od potonjeg povodnja, ili prošle suše, ili je, pak, računao vrijeme od naročito dobre žetve i otežalog plastja i klasja...

Pa ipak, ne bismo smjeli biti naivni i povjerovati da je čovjek ikada računao vrijeme samo od Potopa. I Biblija i Kur'an svjedoče da čovjek nije bio dovoljno pametan da se nečega takovoga pridržava.

Homo sapiens prionuo je računati vrijeme po ratovima, bitkama, osvajanjima, padovima gradova i zemalja... Većinu vremenskih era čovječanstvo je zatemeljilo nakon nekog većeg prolijevanja krvi, nakon sijanja kostiju po zemlji, nakor iseljenja, egzodusa... Nije stoga nimalo začudno da su predislamski Arapi čak i ratove poistovjetili s vremenom nazivali su ih svojim danima (*ayyam al-`arab*). U tome Arapi nisu sami. Pretkršćanski Grci imali su slične običaje brojanja vremena, s tim što su svoje mnogobrojne ratove imenovali po toponimima (npr. Herodot spominje Bitku kod Salamine, Bitku kod Artemizija, Bitke kod Mileta...). U klasičnim povijesnim djelima opažamo da vrijeme teče zemljom putevima na kojima su mu postaje bile mnogobrojne bitke, ratovi, bune...

Ali, Arapi i Grci, ti *slavni unuci* homo sapiensa, ti učitelji čovječanstva, znali su i za kratke periode mira! Kod jednih je u vrijeme hodočašća u Mekku, a kod drugih u vrijeme olimpijskih svetkovina i igara bilo ne samo zabranjeno, nego i sramota ratovati.

Žal za mačem

Ove minule dvije hiljade godina čovječanstva od Isaa, a.s.. naovamo najintenzivnije su obilježili kršćani i muslimani. I jedni i drugi imali su svoje epohe u svijetu. I doba svoga veta svijetu!

U ovih dvije hiljade godina smjestile su se dvije svete ere, kršćanska koja evo navršava dva milenija, i muslimanska koja je u prvim desetljećima svoga petnaestoga stoljeća!

U ove dvije minule hiljade godina trebalo je da kršćani, a od 622. godine i muslimani, šire Zemljom svetu povijest; prvi su trebali na stranicama svete povijesti na Zemlji otvoriti eru ljubavi a drugi eru pravde. Doista, često su to i uspijevali, ali i kršćani i muslimani stranice svete povijesti listali su, idući naovamo, sve više u opreci spram onog vremena koje se naziva profanom poviješću, ili pak jednostavnije, pukom historijom.

Dakako, ni ljubav niti pravda nisu se mogle širiti Zemljom bez mača. Izreku: „Nisam došao da donesem mir, nego mač!" - izgovorio je vjeronavjestitelj Isa, a.s.

Izreku: „Poslan sam pred Smak svijeta s mačem!" - izgovorio je vjeronavjestitelj Muhammed, a.s.

No, ako kršćanstvo i islam priznaju *mač*, ne znači da su kršćanstvo i islam izumili *rat*!

Budući da je rat duboko u zakonu čovjekove sudbine, te su dvije vjere htjele rat privesti barem nekojim zakonima ljubavi, pravde, načina, protokola...

Mač je, stoga, ustanovljen kao granica, kao razumna mjera, kao svetopovijesni znak!

Koliko bi samo čovječanstvo bilo sretnije da je ostalo pri Isusovu i Muhammedovu maču!

Jer, mač je najselektivnije oružje koje je homo sapiens dosad u ruci držao. I jedno od najpoštenijih oružja, jer je svatko do mača mogao

lahko doći, budući je dragi Bog posijao gvozdene rudače diljem cijele Zemlje.

Nakon svega što je iza nas u ovom XX stoljeću, gotovo bi se moglo kazati da je mač moralno, humano oružje! Ubiti mačem značilo je imati makar trunku hrabrosti, i pritom pribirati snagu i misao, i u poštenoj borbi prići protivniku nadohvat ruke, vidjeti mu i upamtiti lice, čuti hropac, i krik... I upamtiti zadnji pogled ... I možda se zbog prolivene krvi pokajati!

K tome, od borbe mačem do pomirenja i rukovanja udaljenost nije transkontinentalna! Ta je razdaljina tek koliko duljina jednog mača!

U trećem mileniju po Isau, a.s., živjet ćemo sretno ako kršćanstvo i islam ukinu čovječanstvu sva druga oružja, i vrate mu samo dobri stari mač!

Ne uspiju li, čovječanstvo čekaju strašna vremena.

Strašna vremena

Danas potomci homo sapiensa žive sve to više u zaboravu formi vremena koje se naravnim okom, i uhom, i prirodnim umom recipiraju sa stranica Biblije i Kur'ana i otčitavaju s kazaljki nebeskog svoda, sa i iza plavetnih horizonata, iz dalekih dubina nebeskog plavetnila...

Danas su unuci homo sapiensa, kad je vrijeme posrijedi, u vremenskoj eri kao lancu nanizanom desetinkama, stotinkama, hiljadinkama...

A kad je prostor posrijedi, danas su unuci homo sapiensa u molekulima, u atomima, u neutronima...

Vremenske ere koje je moderna znanost promovirala nisu ustanovili Božije glasonošne ni svojim rođenjem ni svojim iseljenjem!

'*Vremenski prostor*' u desetinkama, stotinkama, hiljadinkama..., i '*materijalni prostor*' u molekulima, atomima, neutronima... čovjeka su postavili usred pojava koje se naravnim okom ne vide, naravnim uhom

ne čuju, naravnim umom ne shvaćaju, naravnom spoznajom dlana ruke ne pipaju...

Otkrivena su strašna i vrtoglava vremena, zakoračilo se u nepoznate prostore po kojima se ne može utrti nikoja sigurna staza.

Era otkrića moderne znanosti zapravo je era zakrivanja naravnog svijeta i ljepote njegovih horizonata. U modernoj znanosti nema molitve, nema svete povijesti, niti svete geografije, u toj znanosti ovaj svijet ni na šta ne ukazuje, ni na Boga, ni na onaj svijet!

Nakon svih njezinih formula koje saznaš, nemaš rašta dizati ruke prema nebu!

Kad je moderna znanost reducirala spoznaju vode na spoznaju njezine hemijske formule, spoznaju zemlje na spoznaju hemijskih elemenata koji je sačinjavaju, spoznaju grmljavine na spoznaju naelektrisanih oblaka... - tad je i čovjek reduciran na puki stroj bez duše, bez duha, bez budućeg života.

I tu je razlog zašto u XX stoljeću visoka sveučilišta i akademije nauka postaju projektanti plinskih komora, konclogora, etničkih čišćenja...

Moderna znanost dresirala je i regrutirala mnogobrojno ljudstvo koje više ne haje za srebrnim odsjajem mjesečine po visovima planina, za crvenilom neba nakon zapadanja Sunca na zapadu, za ljeskanjem morskih valova od obale i hridine...

Moderna znanost svijet čita smjerom kosmos - haos - pakao, dok Biblija i Kur'an svijet čitaju smjerom haos - kosmos - raj!

Sudimo li po zlu koje su unuci homo sapiensa počinili u XX stoljeću, nemamo se čemu nadati iza 2000.

Sudimo li, pak, po nadi kojoj nas uči vjera u Boga, i poslije 2000. bit će mnogo ljudi koji će umirati prirodnom smrću!

Dragi Bože, podaj da ljudi u narednom mileniju bivaju rađani prirodnim rađanjem!

PUTOPIS SA HADŽDŽA

REVDA¹

1.

Dok iznova čitam medinske i mekanske bilješke, u Sarajevu pada gusti snijeg, nastupio je 1. januar 2008. godine.

Iako smo Ajša i ja umorni od dalekog puta, kažemo da bismo opet išli. Velim joj da su Meka i Mekanski Hram u Kur'anu opisani kao mjesta *ka kojima ljudske duše čeznu* (sura Ibrahim, XIV, 37) i ljudi tamo rado putuju.

Prisjećamo se zvukova i tonova pjesama nekakvih sitnih ptica, nevjerovatno brzog leta, u Poslanikovoj Džamiji u Medini u Časnom Mekanskom Hramu. Tih je ptica bilo više kad smo bili na umri, sredinom septembra 2005. godine (na poziv prof. dr Ekmeleddina Ihsanoglua, generalnog sekretara Organizacije Islamske Konferencije).

Tog septembra 2005. u Mekanskom Hramu i u Poslanikovoj Džamiji bilo je mnogo više male tek prohodale djece, njihov se plač čuo jače i češće, kaže Ajša.

Možda roditelji nerado vode malu djecu u vrijeme hadža, kad je velika stiska i milioni hodočasnika, odgovaram joj.

2.

¹ Objavljeno u: „*Preporod - islamske informativne novine*“, br. 9/875, 1. maj 2008. god., Sarajevo.

Poslanikova Džamija u Medini, ili *el-Mesdžidu n-Nebeviju* (*Džamija Vjerovjesnika Muhammeda, alejhiselam*), prima pod svoje svodove i okrilje blizu devet stotina hiljada klanjača i klanjačica.

Ti su svodovi zapravo lijepi (rekao bih: slavolučni!) veliki mostovi. Kad stupite ispod njih, kao da koračate prostorima jednog velikog grada. Odmah se ugledaju lukovi na obličje mlađaka između velikog broja stubova, sa pozlaćenim oplatama (ako sam dobro vidio!) i mnogim pokretnim krovovima.

Ne znam koliko treba da tih devet stotina hiljada klanjačica i klanjača stupi u unutarnja krila Poslanikove Džamije.

Ali treba više od dvadeset minuta da iziđu na više od petnaest ili dvadeset velikih vrata. Ili mi se tako učinilo!

I sama su vrata (zapravo su to, najčešće, velike široke kapije) ukrašena, svaka ponaosob, nekim lijepim, brižno i pomno obrađenim metalom srebrenaste boje.

Cijela Poslanikova Džamija prostrta je skupocjenim ćilimima, sve miriše jednom smjesom miomirisa, u kojem su s mjerom zastupljeni amber i ud, k tome, čuje se i daleko i diskretno prisustvo nekog dezinficirajućeg sredstva. Džamija je besprijeckorno čista, čista su i sva njena dvorišta, ili trijemovi. Posvuda je mnoštvo redara sa najsavršenijim usisivačima. Njihovi motori gotovo da se i ne čuju.

Sa svih strana Poslanikove Džamije nalaze se već spomenuta velika dvorišta ili trijemovi, sva su popločana bijelim ili zagasitosivim mermerom, pretpostavljam da na tim površinama može klanjati još oko milion žena i muškaraca.

Zapravo, u dane kad se prikućio hadž, pred sami odlazak u Meku (13. decembra), vidio sam da su sva dvorišta Poslanikove Džamije puna i prepuna klanjača i klanjačica. Sve što je u Poslanikovoj Džamiji, i odmah oko nje, sve što se tu okom može pregledati, bilo je ispunjeno ženama i muškarcima, na namazu.

Kad se to ljudsko more i hodočasničko mnoštvo spušta na sedždu čuje se stostruki šum, ili huk, kombiniran od miliona zvukova i

tihih kretnji, prvo od raznolike, najčešće tanke i nježne platnene odjeće i njenog kretanja kroz zrak, potom je tu zvuk pucketanja hrskavice i kostiju, uglavnom u koljenima, ali i u članima stopala i u laktovima... A onda je tu šum od mehkog dodira dlanova i lica od sagove, ćilime, tepihe, sedžade, ili od same gole mermerne ploče. I, naravno, tu su uzdasi klanjača i klanjačica, ponekad i poneko tiho ridanje...

U dane pred hadž svi namazi u Poslanikovoj Džamiji su veličanstvene i spontane smotre pobožnoga ljudstva, žena i muškaraca.

Nema namaza koji nije ispraćen tajnovitim žamorom, isprva, pred učenje ezana, žamor je snažan, kao izdaleki huk nekog neobičnog sedmerostrukog vjetra, ili olujne orljave, ali koja neće donijeti nikakvu štetu, ni poplavu. Čuju se poluglasno najrazličitiji jezici zemaljske kugle (tu sam osluhnuo neke jezike za koje mi se učinilo da su nalik malo sporijem cvrkutu ptica, kao da se svi njihovi glasovi oblikuju samo na usnama!). A potom mujezinov glas u vedrom medinskom nebu utiša to hućanje, čuje se samo hod klanjača, dodir stopala u papučama o mermerne ploče, potom dodir golih tabana.

Ovo sam također vidio više puta:

Kad god se klanja na trijemovima Poslanikove Džamije vidi se da ima onih koji pristižu sve do kraja svakog namaza.

Zakasnili su na početak namaza, ili na cijeli namaz, bili su negdje u obližnjim medinskim dućanima i trgovinama, ili u hotelskim sobama, ili ih je zadržalo toplo medinsko sunce, ili je bila stiska na brojnim mjestima obrednog pranja i uzimanja abdesta.

I tako, sve do kraja samoga namaza te žene i muškarci pristižu, čujete i osjećate kako se srčano bore da budu tihi i nečujni, ali, ipak, čujni su, jer u hitnji žele nadoknaditi propušteno... U vašu tišinu ulazi njihovo hodanje, tiho tapkanje, potom namasko šaptanje i žuborenje i tok molitvi i dova.

Ovome sam se u Medini i Meki (u radosti) čudio više puta:

Pravečne riječi Kur'ana su u ustima svih tih stotina hiljada ljudi. Čujem najbliže do sebe kako svaki harf, svako arapsko slovo, svaki

vokal, dugi ili kratki, polahko izgovaraju, kao da im u svojim prsima i grlu, potom na nescima, jezicima, zubima, usnama... prave posebno, počasno mjesto, e da sve bude kako treba, da se sve obavi po redu, da koje slovo Kur'ana ne bi zažalilo kako nije primljeno s dobrodošlicom i širokim prostorom u ustima, u dušniku, u grlu, u grudima - na samom srcu! Taj prizor spontane i nediktirane pobožnosti vidio sam više puta sa prednjeg, sjevernog dvorišta Poslanikove Džamije. (Kur'an u ustima hodočasnica i hodočasnika pobudio mi je uspomene na nenu Hanifu, umrla je iza svoje osamdesete, pamtim dobro, jer sam to upamtio kao dijete, kako je za ranih sabaha šaptala pravječne riječi Kur'ana, a kad je pogubila zube žalila je za nekadašnjim izgovorom, strahovala od Božije kazne što su joj riječi Kur'ana smekšale na jeziku!).

3.

Pisac ovih redaka sa tugom iznosi i ovo: zakasnio je (ili nikako nije išao!) na namaz u Poslanikovu Džamiju, dva ili tri puta.

Jednom je razlog bio ovaj: Neke je hadžije častio čorbom u obližnjem restoranu.

Sjetio se tada jednog svoga prijatelja u Bosni koji mu je, na polasku na hadž, kazao:

Počasti koji put obične hadžije kakvom čorbom!

To je učinjeno nekoliko puta, iako je ovaj autor i sam posve obični hadžija. Trošak za čorbe je zanemariv, ali se pamti dobra volja i divno mjesto gdje je volja pokazana. I pamte se ljudi koji su prihvatili dobru volju!

Jednom je razlog neodlasku bila kratkotrajna bolest i iznemoglost. Bilo je to u Medini, 9. decembra, iznenada me zabolio stomak, ali i glava, morao sam ostati u postelji.

Opraštajući se sa mnom u hotelskoj sobi, sarajevski muftija Husejn ef. Smajić kazao mi je samo:

Eto, što ti je čovjek krhak! Zaboli ga stomak i ne može nigdje. Vidiš, može ga tako zaboljeti i ruka, noga, leđa, uho, bilo šta! I mora leći, ne može nigdje! Eto, što ti je čovjek!

(Dobro je znati i podsjetiti: glavobolja i proljev su najveći neprijatelji hadžiji i hadžinici! A ako se te dvije bolesti udruže, hadžiji i hadžinici nema druge negoli da sklope čvrst savez sa svojim ljekarom! Što prije to bolje!).

Glavobolja se na više mjesta spominje u Kur'anu. Jednom se specifično navodi (sura II, 196) kao posebno neprijatna neugodnost kad se obavlja hadž (*ezen min re'sih*).

4.

Kad klanjate u sjevernom dvorištu Poslanikove Džamije tad su iza vaših leđa Sirija, Turska, Bosna, Evropa...

Okrenuti ste u namazu, naravno, licem prema jugu, prema Meki i Kabi u njoj, i željno čekate dan kad ćete krenuti tamo, da obavite prvo umru, pa potom i hadž. U Medini mi je naumpalo i ovo: Kad u Bosni klanjamo (i kad iz Bosne klanjamo), tad smo istovremeno okrenuti licem u smjeru sva tri velika hrama islama: to su pravci, redom, jerusa-
lemske Džamije el-Aksa, Poslanikove Džamije u Medini i, napokon, Časnog Mekanskog Hrama.

Iz sjevernog dvorišta Poslanikove Džamije najjasnije se vidi sva veličanstvenost te građevine.

Da današnji kraljevi Arabije nisu ništa napravili osim ove Džamije, njihovo bi djelo opet bilo veličanstveno! - kaže mi 8. decembra muftija Smajić.

Pročelni zidovi Poslanikove Džamije, oni na koje se gleda iz sjevernog dvorišta, visoki su po svoj prilici više od petnaest metara. To je moja posve nesigurna procjena.

Pri samom vrhu divnih zidova nalaze se nizovi čipkastih

prozora. Po svoj prilici, prozori su urađeni u nekom čvrstom materijalu, nekom plemenitijem kamenju bijele boje, ili nekakvoj čvršćoj sedri boje slonove kosti... U svakom slučaju ti su prozori u bezobličnom stanju boravili u toj plemenitoj sedri i u plemenitom majdanu sve dok im nisu došli sedroresci, i isklesali ih u vanrednoj ljepo ti. Svi ti prozori izdaleka vas darivaju ljepotom, lahkoćom, prozračnošću, pa i pokojom pomisli da je ovaj svijet, nažalost (ili naradost!), prolazan, nestalan, da je ovaj svijet sjena zaustavljena privremeno u kamenu, ili, pak, pokrenuta u oblaku, rijekama, morima, možda i na licima svih ovih ljudi...

Na zidovima Poslanikove Džamije sagrađene su i nadstrešnice nalik onim andaluskim, nekoliko njih, sa zelenim crijepom, potom slijede svi oni veliki prozori, sa zlatnim (ili pozlaćenim?) mušebcima.

Iznad mnogih prozora koje sam ja vidio piše LA ILAHE ILLALLAH MUHAMMEDUN RESULULLAH! (Nema božanstva osim Boga, a Muhammed je Božiji Poslanik!). Sve prozore nisam vidio, trebalo bi nam dva ili tri dana, a moguće i više, da sve divne detalje upamtimo i sa sobom ponese.

Te arapske riječi Šhadeta zapisane su u lijepoj kaligrafiji!

Nekakve plave vitice ističu se jasno, ali mirno, iznad svakog prozora.

Sve to, i čipkasti prozori, i andalužanske nadstrešnice, i (vjerovatno) pozlaćeni mušebci, i kamene ploče boje slonove kosti, ili malo umivenije i umirenije sive boje, sve to šalje vašem oku jednu izdaleku namisao, ali ga dariva i jednom nutarnjom, nedvojbenom sugestijom: Poslanikova Džamija je remek djelo savremene muslimanske arhitekture!

Ljepota, lahkoća, ali i veličina, stanuju u tom zdanju. Eto zašto je važno namaz (salat) klanjati i Bogu upućivati molbe (*du'a*) u umjetnički sređenom prostoru. Zadaća tog prostora je da čovjeka ponese, dovede i uvede u stanje ushićenosti, potom u stanje nježnosti, ganutosti, te potom, opet, ozarenosti. Krug se onda zatvara pobuđenim stanjima obodrenja i ohrabrenja...

Velike džamije, veliki tradicionalni hramovi svih svjetskih religija ... zapravo, sva monumentalna svetišta, često su pravljena kao mali svijetovi, po obrascu: Treba sažeti čitave strane kosmosa u prizore sakralnih zdanja!

Poslanikova Džamija u Medini je jedan taj i takav, ali prvorazredni, arhitektonski svijet u malom, njene svjetiljke nas podsjećaju na zvijezde, njeni ćilimi na prostrana polja, njeni stubovi na masivna gorja i neprohodne planinske lance, njeni pokretni i najčešće otvoreni krovovi na vedra, duboka i radosna nebesa...

Ispred Poslanikove Džamije u Medini moja misao je tužno krenula nekud još, ne znam je li se zaputila i stigla nekamo dalje. Pitam se:

Ako je moguće da muslimani danas sagrađe ovako lijepu džamiju, kojoj se divimo, da li je moguće da se muslimanima počnemo diviti i drugdje, na drugim stranama i poljima života? Da li je moguće igdje danas da muslimanima počnemo čestitati na dobrim i pravednim društvenim sistemima koji bi bili podignuti njihovim političkim umom? Da li je moguće da muslimanskim umnim naporom (ili idžtihadom) dođe do skladnog spoja čovjekove vjere, čovjekove slobode, društvene pravde, za sve otvorene šanse, pravično distribuiranog nacionalnog bogatstva?

5.

Nisam mjerio, nisam slikao fotografskim aparatom, niti kamerom, samo sam gledao i zaključio i ovo:

Tri su najvažnija historijska dijela Poslanikove Džamije u Medini. Prvi je najstariji, to se mjesto naziva *er-Revdatu l-muttahera* ili *Čista Bašča, Čedni Vrt*.

Tu je mezar/grob Muhammeda, alejhiselam.

Tu su i mezari Ebu Bekra i Omera, prvog i drugog halife. Samo

mjesto gdje su mezari Božijeg Poslanika i prve dvojice halifa naziva se simbolično *al-Hudžretu l-mu'attareh* ili *Mirisna izba*, *Mirisna odaja*.

Tu je negdje nekad bila soba čestite gospode Aiše, Poslanikove žene, Majke Vjernika.

U toj sobi je Muhammed, alejhiselam, preselio na Bolji svijet 632. godine po Isau, alejhiselam.

Drugi dio Džamije, koji se i sada dobro vidi, sagradila je Osmanska imperija. Vidi se arhitektonski utjecaj Carigrada, vidi se nešto od svjetlosti Plave džamije (*Mavi Cami'i*) Sultana Ahmeda. Treći dio Poslanikove Džamije je najveći, najnoviji, najmoćnijih stubova i zidova. Nastao je neposredno prije ili za vrijeme Kralja Fahda bin Abdi 1-'Aziza.

Spomenuo sam *er-Revdatu el-muttaheru* ili *Čistu Bašču!* Hadžije, bosanske pogotovo, to mjesto jednostavno i kolokvijalno zovu - Revda!

Rekao bih da je to, ta nezaboravna Revda, glavna tačka Poslanikove Džamije, i sve Medine.

6.

Odmah po dolasku u Medinu, među našim hadžijama iz Bosne pročuje se šapat:

Noćas ću pokušati doći do Revde!

I, doista, za dan ili dva, neke hadžije i hadži-hanume počnu se ponosno hvaliti kako im je pošlo za rukom da dopru, kroz hiljade Turkinja i Turaka, ili Iranki i Iranaca, kroz hiljade Nigerijki i Nigerijaca... do Revde, dragog mjesta, gdje su rojevi hadžija najgušći, u desetinama hiljada...

Mnogi pričaju kako su tamo uspjeli klanjati namaz, dva kratka rekjata! To se sjećanje, potom, nosi kao nevidljivi duhovni trofej

okačen niz zadovoljne grudi.

Bošnjanke su jedne noći uspjele doći do Revde. Krenulo ih je blizu šest stotina, vodile su ih Zehra Alispahić, Mujesira Zimić-Gljiva, Fatima Halilović, Šuhra Terzić... Zehra je nosila zastavu države Bosne i Hercegovine, da našim hadži-hanumama i damama bude znakom raspoznavanja. Međutim, kad je saudijska policajka pokušala od nje istrgnuti zastavu, Zehra se suprotstavila:

Nije ovo obično platno, ovo je zastava moje zemlje.

Spor se riješio tako što je Zehra odložila Be-Ha zastavu u sobu one policajke...

Zehra Alispahić, prof. Fatima Lačević, te još neke gospođe išle su do *Revde* jednu noć ranije, kao izvidnica. Tom prilikom su tamo vidjele veliku skupinu Iranki, posvuda je bio trans. Iranke su odnijele prevagu, *Revda* je tu noć bila njihova, i ničija više, išle su te ponosite Iranke u svojim velovima i bile u nepreglednim valovima koji su se gibali samo u pravcu mezara Muhammeda, alejhiselam, ridale su, lile suze. Sutradan su nam naše hadži hanume pričale o tom iranskom ženskom moru... Naše su Bošnjanke u njemu bile kao neprimjetna slamka.

Ima noći kad je teško zakoračiti na zelene ćilime koji obilježavaju prostor *Revde*. Nekim našim hodočasnica, Mujesiri Zimić-Gljivi i njenoj skupini hadžinica, to je pošlo za rukom.

7.

Ja sam *Revdu* posjetio sa egipatskim ambasadorom u BiH Ahmedom Khattabom, muftijom Smajićem i travničkim muftijom Nusretom Abdibegovićem. Učinili smo to 10. decembra, izjutra, oko pola jedanast.

Ta se posjeta *Revdi* odvijala kroz nekoliko ljudskih vrtloga i u krugovima, nastupale su hadžije Kazahstana, Kirgizistana,

Azerbejdžana.

Nas četverica probijali smo se kroz te hodočasničke bedeme iz Azije i - uspelo nam je! Štaviše, kad su nas vidjeli na prostoru Revde, oni Kirgizi su nam napravili nekoliko stopa slobodne površine, da klanjamo dva rekjata.

Onda smo kročili još nekoliko koraka, i našli se posve kraj mezara Muhammeda, alejhiselam, i mezara dvojice prvih halifa, Ebu Bekra i Omera.

Na lijepim mušebcima uz mezar Muhammeda, alejhiselam, piše: *Es-Selamu alejke, ja resulallah! (Pozdrav tebi, Božiji Poslaniče!)*.

Kad sam klanjao dva kratka rekjata, muffija travnički Abdibegović našao je još malo dragocjenog prostora i kazao mi:

- Hajde, klanjaj dva rekjata i za svoga rahmetli oca, Emin efendiju!

Na ovom mjestu osjećanja su hitrija od misli.

Pišem ovdje kako je bilo. Meni na ovom mjestu, kraj Poslanikova mezara, nije na srce došlo ništa iz dalekog svijeta i ništa iz dubina povijesti islama, već su mi, u emocijama, naumpali bosanski mevludi, kućni, džematski, potom svadbeni mevludi iz moga biljanskog travničkog zavičaja...

Posve je pouzdano kad kažem da sam kao dvogodišnje ili trogodišnje dijete upoznao prve vijesti o Poslaniku Muhammedu posredstvom bosanskih mevluda.

Kraj mezara Muhammeda, alejhiselam, stiješnjen sa svih strana ljudskim mnoštvom, dužan da tu ostanem samo dvije ili tri minute, prisjetio sam se tih davnih mevluda iz moga biljanskog kraja. Obično su se izvodili noću, uz svijeće i lambe petrolejke... Sva djeca i svi odrasli - svi smo bili na koljenima, desna ruka na desnom, lijeva na lijevom koljenu! Mevlud se učio, bili smo okrenuti prema mome rahmetli ocu Emin ef., djeca su izvodila recitacije, žene su plakale, muškarci su istezali vratove (e da vide: Koji (ili koja) to sad tako lijepo zauči, pa nas sve raznježi?!), djevojke su dijelile šerbe, nekakav momak u fesu bi dva

ili tri puta ustajao pa nas sve mirisao i škropio kapljama ćabenskih mirisa, jedna djevojka to isto je radila u ženskim sobama, a najsvetnije je bilo kad bi svi ustali da na nogama pozdravimo dolazak Muhammeda alejhiselama na Ovaj svijet, tog plemenitog sina arapskog roda i domovine! I kao da bi, od te sekvence DOČEKA i ustajanja pred NJEGOV DOIAZAK, pa potom sjedanja, sam Božiji Poslanik stupio među nas u naš bosanski džemat, da ostane ne samo do kraja mevluda, već i da provede noć s nama, da sve do zore boravi među ovim bosanskim brdima i rasjeklinama između njih. (Tvrd sam na suzi, rat 1992-1995. obesmislio je svako plakanje, ali, eto, u ponekoj oskudnoj suzi sve ovo iz Bosne došlo mi je kraj mezara Muhammeda alejhiselam).

I tu, usred *Revde*, prisjetio sam se Konjević Polja kod Vlasenice, i jednog mevludskog događaja, moguće da to bilo prije više od četrdeset godina.

Dakle, ta mevludska svečanost u Konjević Polju, u kući porodice Muminovića, tekla je uobičajeno, svijet je u kućnoj atmosferi slušao recitatore (učače!) mevluda, pomno pratio svaki detalj, a onda je jedan od recitatora počeo recitirati (učio!) poznatu epizodu iz *Mevluda* rahmetli Rešada Kadića koja opisuje trenutak kad se Muhammed, alejhiselam, pred svoju smrt, opraštao sa svojim drugovima, i kad je tražio halala od svih.

Minberu je priš'o, jecajima praćen.
O, kako je bio bolešću ispaćen!
A onda je ime Boga spomenuo,
I vaz dirljiv vjernim o smrti držao.

Okren'o se zatim pa vjerne pitao
Je l' ikome išta krivo učinio,
Il' je možda nekom šta dužan ostao?
Nek mu sada kažu dok nije krenuo
Pred Tvorca svjetova, života i ljudi,

Pred kojeg se nosi tek srce iz grudi.

Tad je, kako svjedoči Kadićeva pjesan, ustao jedan Poslanikov drug, po imenu Ukaš, koji je kazao da je, nekada davno, njega, Ukaša, udario Muhammed, alejhiselam, i to bičem, te da taj udarac, iako je bio upućen nehotice, on, Ukaš, još pamti, i to ga mjesto još boli.

Evo te sekvence iz Kadićeva *Mevluda*:

"Poslaniče Božiji tvoj bič još me boli.
Kod Tafe si mene s deve udario,
Nehotice bješe, al' me zaboljelo!
Pravedno bi bilo kad bih ti vratio,
Udarac udarcem kad bih naplatio!"

Kad je u Konjević Polju recitator ovo izrecitirao, jedan od Muminovića mladića je ustao i glasno kazao kako on ne može dopustiti da Ukaš nasrne na Muhammeda alejhiselama (Gdje će na Poslanika, zaboga?!). Tražio je da se obustavi recitiranje!

Eto, na prostorima Revde sjetio sam se i tog davnog događaja iz Konjević Polja, i sjetio sam se da je evo tu, na prostorima Revde, Muhammed alejhiselam doista obavio dirljivo opraštanje sa svojim Drugovima. U sebi sam, na prostorima Revde, ponovio preostale Kadićeve stihove:

Džamija zabruja, gnjevan žagor ču se
"Sram te bilo, Ukaš, vječno stidio se!
Zar ne vidiš da je Pejgamber nam bolan,
Zar ćeš ga bičevat', zar si i to voljan?!"

Pejgamber ih smiri i sa tugom reče:

"Čuli ste Ukaša, udarac ga peče.
Bič mu donesite, jer onaj ko zgr'ješi,
Udarac će primit' grijeha da se r'ješi."

Kad bič donesoše, Ukaš opet zbori:
"Poslaniče Božji ti si u košulji,
A t'jelo je moje onda golo bilo,
Zato me je dvaput više zaboljelo!"

Rahmetli Rešad Kadić je na ovom mjestu postigao izvanredan zaplet i vrhunac, Drugovi Božijeg Poslanika su (kao i onaj naš mladić Muminović iz Konjević Polja) u nevjerici gledali, zar će doista taj Ukaš da bičuje najdražeg čovjeka!

Uzdah se otrže, digoše se ljudi,
Kad Pejgamber smače košulju sa grudi,
Pa Ukašu reče, bolno k'o da moli:
" Bičuj, bičuj Ukaš, nek' i mene boli!"

U trenu se onda ovo dogodilo:
Ukaš zajecao, Vjernog zagrlio,
Pa ozaren srećom kroz suze grcao:
"Poslaniče Božiji, uv'jek sam žudio
Da naslonim glavu na mubareć grudi,
Da osluhnem srce koje tol'ko ljubi!"

Prebirajući po sjećanju Kadićev *Mevlud*, krenuo sam prema mušebcima i ogradi oko Muhammedova, alejhiselam, mezara, htio sam ih dodirnuti ako ne i zagrliti. Ali, nisam uspio. Ljudsko mnoštvo me pomjerilo ustranu, kao slamku! Travnički muftija Abdibegović mi je samo kazao da sa udaljenosti od tri četiri metra rukom pozdravim

Alejhiselama.

Tako je i bilo, iako mi je bilo žao.

POST SCRIPTUM 1.

Iza svakog namaza u Poslanikovo Džamiji klanjaju se dženaze umrlim, muškarcima, ženama, ali često i djeci... Mujezin samo najavi:

Es-Salatu ala l-amvati wa t-tifli, jerhamukumullah! (Dženaza umrlima, i djetetu, Bog vam se smilovao!)

Ili, pak, ako je umrlo više djece, tad obznani:

Es-Salatu ala l-amvati va l-atfali, jerhamukumullah! (Dženaza umrlima i djeci, Bog vam se smilovao!).

Taj glas mujezinov podsjeti vas/nas (onako i nizašta, posve monotono, kao da kazuje najobičniju i najusputniju stvar!) da je Ovaj svijet prolazan, da umiru svi, i stanovnici Medine, ali i hodočasnici. Dakako, umiru i djeca, ona kojima je suđeno da tu umru.

POST SCRIPTUM 2.

Nikada Poslanikova Džamija nije bez ljudi. Neki uče Kur'an, tiho, oslonjeni na zidove ili na stubove, glasovi im idu nekamo gore i uvis, pod svjetiljke, roje se oko hiljada i hiljada žarulja, odlaze u neki nadglas nalik zujanju pčela, drugi, pak, sjede i razmišljaju, a neki i - spavaju.

Medina je mirniji grad od Meke, svijet se mirnije kreće, vozači su obazriviji, poštuju hodočasnike pješake, trgovci su pristupačniji, uvijek su spremni za ćaskanje i cjenkanje. Nadugo i naširoko, često i pretjerano, hvale svoju robu, koja je, čini mi se, uglavnom došla iz Kine.

GALAKSIJE¹

1.

13. decembra, u ranim popodnevnim satima, krenuli smo iz Medine prema jugu, prema Meki.

Napokon idemo prema Haremi Šerifu, čuju se radosne riječi u našim autobusima, lijepo poredanim pred velikim medinskim Elyas hotelom!

Za koji čas napuštamo Svijetlu Medinu (*el-Medinetu l-Munevveretu*), opraštamo se sa Poslanikovim Gradom koji nas je prije osam dana dočekaio bliskoistočnom i mediteranskom vedrinom, toplim hidžaskim suncem, blještećim zidovima i trijemovima Poslanikove Džamije.

I lijepom *Revdom* pod velikim zelenim kubbetom!

U autobusima je ushićenje, ali i nervoza: Zašto već ne krenemo? Šta više čekamo? I koga? Posvuda, kod nas i unaokolo, velika stiska, gužva, žurba, vreva, provjera spiskova, prebrojavanje putnika, pregled prtljaga, podjela svježe vode, uobičajena nelagoda i nervoza. Autobusa je mnogo, u nepregledu i posvuda, stižu i potom odlaze, na stotine ih je, i novih i starih, posve dotrajalih, s upaljenim motorima radi klime, jer danju su temperature visoke.

2.

¹ Objavljeno u: „*Preporod - islamske informativne novine*“, br. 10/876, 15. maj 2008. god., Sarajevo.

I samo što pomislimo da ćemo krenuti, opet se desi nešto što nas prepušta čekanju. Neka torba je prevelika, ne može stati, druga torba je prekobrojna, nečiji kofer nedostaje, negdje se zagubio... (Računam, onako, u sebi, i za sebe: Ako je hadžija i hadžinica četiri miliona, onda torbi i kofera ima šesnaest miliona! Taj broj me tješi i smiruje, štaviše, čudim se kako se na polazak za Meku iz svih pravaca ne čeka čitav dan!).

I tako, sjedimo u autobusima još koju minutu, pet minuta, deset! Pa opet: minutu, pet ili deset minuta.

Čekanje za vrijeme obavljanja hadža, nepredviđeno čekanje, štaviše: mnoga čekanja, sve to jeste nešto za što se treba strpljivo pripremiti. K tome, treba znati: Da nema čekanja ovdje, bilo bi ga negdje tamo! Jer, nemoguće je da tri ili četiri miliona ljudi prođu za kratko vrijeme jedan obred na mjestu gdje može stati dvije stotine hiljada ljudi!

Više puta sam čuo poštovanog hafiza Ismet ef. Spahića kako kaže: Strpljenje je vrlina, zlata vrijedna, uvijek i svuda! A posebno u danima hadža!

Inžinjer Rifet Fetić, koji je obavio hadž 2006. godine, svjetovao me da se - sve dok sam na hadžu - sprijateljim sa čekanjem, a ono se lakše podnosi ako se sprijateljim sa strpljenjem.

Kad se on vratio sa hadža 2006. godine, rekao mi je da bi volio da i ja odem na hadž, da napišem o tome knjigu (evo, knjižica polahko nastaje). Još mi je rekao da su (uz druge uzvišene stvari hadža, za koje pretpostavlja da ih ja već znam iz knjiga) tri obične stvari itekako važne.

Prva, ne brini se za kuću u Bosni. Ako si na hadžu, a brineš se šta je i kako je u kući koju si ostavio, i s ukućanima koje si već poželio, i kako je u Bosni, onda nemaš pravu slast hadža.

Druga stvar je vrijeme. Kad si u Medini i Meki, u tolikom mnoštvu hodočasnika, ne brini se za vrijeme! Ono ide mimo tebe, osim

tebe, ponad tebe, iznad tebe... Autobusi će sigurno kasniti, već u polasku.

Treća važna stvar je: Nemoj se inatiti za prostor, za to da dobiješ koju stopu više! Kao što će sve biti, i proći, tako će za par minuta nestati i vrtlozi i hodočasničke stiske!

Često sam se u Meki i Medini (i, dakako, na Arefatskoj Gori!) prisjećao ovih Rifetovih napomena, i savjeta da budemo strpljivi!

Ono što osnažuje ne samo strpljivost, već i puko trpljenje, jesu obredi hadža. Kad ste u obredima, kao da ste usred osjećanja nekakvog duga da se vlastito vrijeme treba pokloniti, posvetiti svim tim ritualima, kretanjama, ophodnjama, stajanjima, namazima, molitvama, prostorima, svetim ceremonijalima, važnim pojedinostima.

To osjećanje smiruje i donosi spokoj, ono odgaja i približava pobožnosti.

3.

Druga činjenica koja vas dariva spokojem i mirom među milionima hadžija muškaraca jeste posebna odjeća, *ihrami*. Bez *ihrama* hadžija (muškarac) nema hadža! *Ihrami* su muškarcima na hadžu *conditio sine qua non!*

Svi muškarci su tokom najvažnijih obreda hadža posebno uniformirani u *ihramima*, koji se obuku, najčešće, još u Medini (ili u *mikatima*, mjestima/lokalitetima koje je odredio Božiji Poslanik Muhammed alejhiselam, to jest u graničjima koja poput koncentričnih krugova obilježavaju sveti, nepovredivi, neporecivi prostor sa svih strana oko Meke). Žene nemaju ihrama, one su u najvećem broju pobožno i smjerno nagizdane u svojim dugim crnim, bijelim, plavim, smeđim... ogrtačima.

Ihrami, ta bijela obredna odjeća za muškarce na hadžu, jesu izvanredan sveti izum, pradavno otkriće!

Pokušao sam, u samoj Medini i usred Meke, opisati zašto su *ihrami* najprikladnija sveta i ritualna odjeća koju sam ikada vidio.

Ihrami se, svojom strukturom, sastoje od dva bijela i lijepo satkana čaršafa, oba jednakih dimenzija, na kojima nema ništa šiveno. Zrače bjelinom, svetošću i svečanošću, smiruju ljutnju, stišavaju bijes, razbuđuju odgovornost spram svetih mjesta i vremena, i ljudi koji su tu u nepreglednim mnoštvima.

Po svemu se vidi da je tu onaj glavni razlog pa su *ihrami* na hadžu određeni i propisani kao vrlo praktična obredna odjeća za muškarce, jer jedino što muškarac može u *ihramima* bez smetnje činiti jeste klanjanje, ophodnja oko Kabe (*tavaf*), stajanje na Arefatskoj Gori. *Ihrami* su posve nepraktični za brzo trčanje, ili za neki fizički naporan rad, bili bi prava smetnja za bilo kakvu borbu i neprijateljstvo! A ako se stalno ne čuvaju, ne popravljaju i ne pritežu, muškarac za tili čas može ostati go u svoj svojoj sramoti! Sramota bi bila tim veća jer bi se, nedajbože, nagost ukazala na najsvetijim mjestima! K tome, *ihrami* su bijeli, pa se uvijek treba voditi pomna briga da kao hadžija boraviš na čistim mjestima, e da bi i ti i tvoji *ihrami* ostali čisti, pripravnici za daljnje obrede, i dolični za boravak u najsvetijim mjestima. Uz *ihrame* bi nošenje sablje, mača, puške, koplja, noža, toljage... bilo toliko rogozno, nezamislivo, ružno, svetogrdno! Eto zašto se vrijeme u kojem Kur'an zabranjuje svaku vrstu nasilja i rata šerijatom naziva *el-ešhuru l-hurum* (sveti mjeseci, mjeseci kad je haram ratovati!). Vidi se posve jasno ne samo slovna sličnost između riječi *ihram* i *hurum*! Intencija je: Podučiti čovjeka da se udalji od nasilja, od rata, od bijesa i mržnje, od naglosti i srdžbe!

Ihrami, ta gornja i donja bijela plahta, svaka duga više od dva metra, smiruju milione muškaraca, dovode ih u stanje krotkog spokoja, te potom ozarenosti i ganutosti.

Posigurno, *ihramska* odjeća duhovno disciplinira muškarce!

Donja plahta se omotava oko struka i nogu, s desna ulijevo (smjerom kojim se piše arapsko, hebrejsko i gotovo sva semitska pisma, ili, pak, smjerom kojim se obavlja *tavaf* ili ophodnja oko Kabe,

središnjeg mjesta u Časnom Mekanskom Hramu). Drugi dio *ihrama* ili gornja plahta prebacuje se preko grudi, leđa i ramena, opet s desna ulijevo (s tim što se desno rame otkrije za vrijeme ophodnje oko Kabe).

Osim dva *ihrama*, donjeg i gornjeg, osim te dvije izatkane bijele plahte, muškarac ne smije imati nikakve druge odjeće: ni potkošulje, ni košulje, ni kape, ni gaća, ni učkura, ni gačica, ni čarapa, ni rukavica... Na nogama mora imati papuče, najjednostavnije papuče, sa otkrivenim nožnim prstima i otkrivenim petama!

4.

Sve ovo posmatrao sam u Medini ili u obližnjem mikatskom mjestu Zulhulejfi: Hadžije muškarci oblače *ihrame*, polahko prelaze u nepreglednu bjelinu, u ushitno biještavilo! Hadžinice se sređuju u čistim raznobojnim plaštovima, i sve to podsjeća me na nekakav veliki skup bijelih i svijetlih ptica na nekom velikom ptičjem otočju ili arhipelagu sa kojeg treba poći na putovanje - prema jugu!

Ili me, pak, podsjeća na raznolike priče o postanku sada već starog ali ipak Beskrajnog Svemira, koji se stalno širi: zvijezde su bile odlučile da skrenu sa svojih putanja, pa su počele da se roje u svoja zvjezdana jata, a ta jata opet u druga, u galaksije. I svako svoju putanju ravna prema Središtu koje neodoljivo privlači! Nastaje sprezanje, sažimanje, hod u gustim mnoštvima ka Središtu, ka Meki i Kabi!

Širokim putevima sa osam voznih traka od Medine prema Meki idu autobusi, na stotine, na hiljade ih je!

Iza naših leđa je sjever i sjevero-zapad, satima putujemo, usput nam daju svježju vodu i lanč pakete! Hvala im, Bog ima dao!

Sunce zalazi, a tamo daleko, na jugu, vidi se ševak svjetlosti Meke.

Putovanje autobusima od Medine do Meke odulji se i potraje, put traje šest ili sedam sati uzastopne vožnje i stajanja, ali se zamor

potisne dragim iščekivanjem susreta sa Časnim Mekanskim Hramom.

Veliki broj hodočasnica i hodočasnika, hadži-hanuma i hadžija, ovaj Hram Svih Hramova će sada vidjeti i ugledati po prvi put!

Ali i oni koji su Mekanski Hram već vidjeli, i hodočastili nekada ranije, raduju se novom viđenju, napose u doba hadža, kad oko Hrama vriju oceani čovjekova prisustva i galaksije pobožnosti muslimanskog čovječanstva, kad mu u nepreglednim mnoštvima postaju živi nakit, bujajuća rijeka s pritokama od miliona žena i muškaraca.

5.

Iza ponoći (u prvim satima 14. decembra) stigli smo u naše hotele u mekanskom kvartu *El-Azizija*, blizu Mine i grandioznog spleta mostova, ne tako daleko od tzv. *Džemreta* ili lokaliteta gdje hodočasnici i hodočasnice kamenuju prokletog sotonu ili šejtana.

U satima pred svitanje, 14. decembra, nas petero: ambasador Ahmed Khattab, njegova žena Umejma, moja žena Ajša i ja, te sarajevski muftija Husein ef. Smajić došli smo i stupili na prostore *Časnog Mekanskog Hrama* ili *el-Haremi š-Šerifa*.

Ali, bili smo tek nekoliko koraka unutar perifernih prstenova stotina hiljada hodočasnika i hodočasnica. Bili su u nepreglednim platnima pulsirajućeg ljudstva na velikim platoima, oko zidova Časnoga Hrama.

Lahko bi nam bilo da su svi išli tamo, prema veličanstvenim kapijama i zidovima Časnog Mekanskog Hrama!

Također, lahko bi bilo da su izlazili iz njega, da su išli prema gradu, na sve četiri strane!

Međutim, na nepregledno velikim i mermerom popločanim i mirisnim platoima, našli smo se među dvije, tri ili četiri stotine hiljada pojedinačnih volja, jedni su htjeli tamo, drugi ovamo, treći desno, četvrti lijevo, peti između, šesti su sjedili ili klanjali, sedmi su pili čaj,

osmi su spavali, deveti učili Kur'an, deseti se slikali za uspomenu i dugo sjećanje...

6.

Korak po korak, naša grupa od pet ljudi je, kao mali meteorit ili kao jedva primjetna kometa usred mnoštva velikih pulsirajućih galaksija, išla pažljivo naprijed, krenuli smo da obavimo umru ili preliminarnu (počasnu i prijedazsku) obrednu posjetu i ophodnju u Časnom Mekanskom Hramu. Trebalo je izabrati pogodan ugao pod kojim stupiti u ljudsku rijeku koja je nadolazila, u plimu koja je bujala oko zidova Hrama, jačala srazmjerno pristizanju autobusa u Meku, sa svih strana... Nas petero bili smo nalik svemirskom brodu, kad se vraća u zemljinu atmosferu i kad traži pogodan ugao da zađe u sve gušće slojeve zračnog omotača naše planete.

Nismo više išli korak po korak, jer nismo mogli. Išli smo stopu po stopu, ušli polahko na jednu veliku kapiju Hrama, stupili na velike natkrivene trijemove, osvijetljene svjetiljkama s visina i sa strana, i odbljescima sa ihrama! I sa sjajnih i svijetlih lica!

Tamo, dolje, ugledali smo Kabu! Šuti u svojoj tajnovitoj crnini!

Podigli smo desnice, okrenuli dlanove prema njoj! I izgovorili svjedočenje vjere ili šehadet:

Nema božanstva osim Boga, Muhammed je Božiji Poslanik!

Tek tada ugledao sam pokretnu sliku ljudske galaksije oko nepomične i šutljive Kabe, ugledao sam sa daljine od kojih stotinu i pedeset metara kako se oko Kabe giba bijelo more, možda blizu jedne stotine hiljada ljudi, muškaraca i žena. Od njih tamo do vašeg oka ovamo, sa te (raz)daljine, stiže nevjerovatna i nigdje drugdje viđena slika: Kao da su sve te hiljade ljudi stajale na nekoj pokretnoj platformi, koja se kretala s desna ulijevo, oko nepomičnog Crnog Kockastog Središta!

Pa ipak, pomnijim pogledom uočite kako bosonogi hodočasnici i bosonoge hodočasnice polahko koračaju, svako na svoja dva stopala!

A onda vas, nakon što se osvijestite u svojim pogledima, polahko počnu osvajati zvuci i glasovi unutar i okolo Svetog Mekanskog Hrama.

Najjači zvuci, nadstvarni horovi ljudskih glasova, stižu iz pravca same Kabe. Možete ih prisposodobiti zujanju pčela, padanju rodne kiše, hućanju rijeke, puhanju vjetra kroz gusto olistalu šumu... Kakvu god usporedbu sa prirodnim fenomenima date, kakvu god predodžbu zimate, bićete makar malo u pravu!

Našli smo pogodno mjesto, dobar ugao, gdje i kako stupiti u prvu od sedam ophodnji! Krenuli smo u rijeku, u more, u galaksiju, u univerzum hodočasnika koji su već tavafili (ili obavljali sedmokružnu ophodnju oko Kabe). Ponio nas je pravac s desna ulijevo, uspjeli smo stupiti u kolajuće ljudstvo, nas petero bili smo zanemariva kometa, pritoka, kaplja, u toj preobilnoj rijeci ili galaksiji ljudstva.

Ide se stopa po stopa, rijetko kad korak po korak! Tamo daleko, sa desne strane, ima veliko zeleno neonsko svjetlo! Uz pomoć njega lakše je brojati ophodne krugove, od prvog do sedmog!

Dok obavljate *tavaf* ili ophodnju oko šutljive Kabe, vi gledate u potiljke muškaraca (moraju biti gologlavi), ili u marame žena. Gledate u mnoštvo ljudskih leđa. Oni iza vas gledaju vaš potiljak, vaša leđa!

Idete naprijed, stupate kružnom putanjom!

Muslimanski ummet u ophodnji oko Kabe je okupljen u narode i plemena! To sam vidio, u to sam se osvjedočio dok sam tri puta, tokom svojih jedanaest mekanskih dana, u različita doba, a uvijek su bila noćna, obavljao tri sedmodjelna tavafa, ili sveukupno dvadeset i jednu ophodnju oko Kabe.

Malezijke i Malezijci, njih sedam stotina, Iranke i Iranci, njih dvije hiljade, Nigerijke i Nigerijci, njih tri hiljade, Turkinje i Turci, njih četiri hiljade..., i tako redom, druge grupe i druge skupine, u hiljadama, iz spomenutih i nespomenutih muslimanskih naroda.

7.

Tako je s *tavafom* ili kružnom putanjom oko Kabe u njenoj tišini. Tu ljudi nisu podijeljeni na sudionike i posmatrače. Zapravo, svi ste i sudionici i posmatrači! Istovremeno! To i jeste draž te ćabenske scene, rekao bih. Obredi su tu kao zrak, nadomak svima! Izvolite, obavljajte obrede, udišite blagi zrak! Svi su sa svima drugima, obredi su vaši podjednako koliko i svih drugih! Eto jednog od odgovora zašto Časni Mekanski Hram nije nikakav koloseum!

Tu se osjeti jedno posebno osjećanje pripadanja!

A onda dolazi pravolinijski hod, dvjema paralelnim širokim alejama ili avenijama, dugim nekoliko stotina metara, između dva brežuljka, Safe i Merve. Ide se prvo tamo, potom ovamo! Tako sedam pravolinijskih maršruta! Na hadžu uvijek vrijedi *pravilo desne strane!* Počinjete opet s desna, nastupate široko popločanom desnom avenijom.

Sada već stotine hiljada hodočasnika gledate u lice, dok vas, koji idete s ove strane gledaju pravo u lice oni koji se vraćaju onom paralelnom, nasuprotnom avenijom! Taj se hod zove *sa'j*, užurbano hodanje! (Eto, tim predjelima je hodala naša pramajka Hadžera, majka Ismailova, žena Ibrahimova, alejhiselam! Tražila je tuda vodu da napoji svoga sina!).

Užurbano hodanje ili *sa'j* možete obaviti na prvom, na drugom, na trećem katu. Čini mi se da grade i četvrti.

Usporedivao sam *tavaf* i *sa'j*, njihove oblike! Dok ste u *tavafu* - ophodnji oko elegantne Kabe, vaše riječi, slavljenje Boga, zahvale, vaša veličanja dragog Stvoritelja... sve to odlazi u/pod nebo, jer iznad Kabe nema nikakvog krova.

Pravolinijske avenije za hod ili *sa'j* od Safe do Merve su natkrivene veličanstvenim svodovima. Sve zahvale, veličanja, slavljenja... izlaze iz stotina hiljada usta, odlaze do svodova, i potom se vraćaju hodočascima na tjemena, u stostrukom ehu.

Darovani ste osjećajem da je sve ustreptalo, ustreperilo, uzdrhtalo, da sve hoće negdje nekuda i nekamo poći, poletjeti. Raširiti se.

Tu se hodočasnice uhvate pod ruku, po nekoliko stotina njih, i onda nježnim ženskim glasovima donose tekbire! Vidio sam više puta Indonežanke, u hiljadama. Nevjerovatna je simfonija njihovih *tekbira* i *telbija*! Glasovi tih horova odlaze do onih potkupolnih svodova, i vraćaju se, u brujanju, u nestvarnom zvonu...

Stotine i stotine hiljada hodočasnika i hodočasnica kreću se sinhrono, i upromase, i sve te skupine se iz svoje posebnosti oglašavaju molitvama u blagom horu. I dok traje taj obred, skupine se međuse i približavaju i udaljavaju, poput grozdova zvijezda na nebu. Kad vam se približavaju, tad njihov glas dobija na snazi, a onda se, nakon mimohoda, glas utišava i gubi u drugim, nadolazećim glasovima.

I ovdje vrijedi ona napomena o kometi. Ako ste sami, ili u društvu samo dvoje ili troje ljudi, vi kroz svemir Časnoga Mekanskog Hrama prolazite kao kometa usamljenica, promičete pored golemih (turskih, iranskih, malajskih, nigerijskih, arapskih, uralo-altajskih, indijskih...) sazviježda, nestajete onom svojom usamljenom stazom.

Ima muslimanskih naroda koji se danas na hadžu pokazuju u svojoj tradiciji, u svome ponosu, u svojoj politici, u svome stavu. Hoće da budu viđeni i uočeni, žele da u vašem pogledu ostane njihova slika i prizor. I poruka. Desilo mi se jednom i ovo: Sa Ajšom sam bio obuhvaćen iranskim hodočasničkim mnoštvom. Znao sam da su to Iranci i Iranke, znao sam po likovima, ali i po tome što su u molitvama iza spomena Allaha i Muhammeda alejhiselama spominjali i imama Aliju, četvrtoq halifu!

Simfonija njihove galaksije išla je u trijadi: Allah, Muhammed, Ali... Allah, Muhammed, Ali!

Pita me Ajša:

- Hoćemo li i mi izgovarati isto?

- Hoćemo! - kažem joj!

Naprijed ide i predvodi nas jedan visoki Iranac, i na arapskom glasno govori: Hvala Bogu koji je poslao Muhammeda, Poslanika, i koji je učinio da Alija bude naš imam!

Iza njega njegova galaksija to ponavlja, sve riječ po riječ!

Tako dva kruga, a onda smo se, cijepanjem one iranske galaksije, iznenada našli unutar berberskih sufija, čini mi se senusija! Slavili smo s njima Boga Veličanstvenoga, i potom spominjali Muhammeda alejhiselama, i onda četvericu pravovjernih halifa, zaredom: Ebu Bekra, Omera, Osmana i Aliju!

8.

Jednoga dana sam vidio na onim avenijama između Safe i Merve, blizu stotinu i pedeset, moguće i dvjesta, vitkih djevojaka, jednakog rasta, visokoga, u žutim kačketima, sa tunikama na kojima je dominirala narandžasta boja. Djevojke su išle kao u stroju, pod korak, rekao bih!

Bože, kakav je ovo sveti slet? - pitao sam se zajedno sa svojom ženom. Ponavljam, bile su vitke i visoke (i lijepe, ako smijem kazati!).

Pred njima je išla jedna njihova zapovjednica - djevojka predvodnica! Vidi se da je njihova ženska galaksija probrana, njihov hod je bio poruka!

Prilazim im, pitam jednu:

- Odakle ste?

- Iz Libana! Mi smo hizbullah!

Nevjerovatna je simfonija koju je proizvodio njihov tekbir, i njihova telbija, i refreni njihovih ilahija, potom zvuci koji su se vraćali ispod svodova onih lukova. Posve je istina kad kažem da su blagim djevojačkim hodom pod korak ove Libanke proizvodile ritam koji kao da je dolazio od nekakvog duhovnog bubnja ispod.

A-llaaah! A-llaaah! - izgovarale su, ali je to bilo kao rajska muzika, kao nebeska pjesma ili himna koračnica! (Ahmed Adilović mi je kasnije pričao da je ove djevojke Libanke, u narandžastim kačketima, vidio kako, u istom stavu i poretku, obavljaju ophodnju Kabe!).

9.

Sa četvrtog i najvišeg kata Časnog Mekanskoga Hrama posmatrao sam, (sa Ajšom, Zehrom, Muhamedom Delalićem, Reufom Softićem) kratko i golim okom, onu svetu vrtnju i ushitnu ophodnju oko Kabe, gledao sam sve iz perspektive lastavice, vrapca, hudhuda, sa visine, sa udaljenosti od kojih tri ili četiri stotine metara...

Sve to dolje, oko otmjene Kabe, jeste jedno začudno blještavilo sa ljudskih lica, blještavilo koje zrači bojama mnogih prelaza, između žućkaste svjetlosti svijeeće i voska, i boje mjesecine o uštapskoj noći, i boje mekanskih brda i obronaka planinskih masiva Tihame.

Sve to tamo daleko, ti valovi ljudstva oko Kabe, podsjećaju me na nevjerovatnu smjesu, ne znam da li ju je ikada iko spravljao: smjesu zavrtjelog zrnja pšenice, kukuruza, ječma, raži, zobi, riže...

Dževadu Hodžiću sam tada mobitelom poslao ovu poruku: Selam Tebi, Tvojoi Aidi i snježnom Sarajevu! Ja sam u Meki! Gledam, evo, to ljudstvo dolje oko Kabe! Sa visine. Nevidljiva Stvoriteljeva Ruka, Ruka Svemoćnog i Vječnog Grnčara, odozdo i ispod, sa svih strana, nevidljivo i sveprisutno, mijesi ovo ljudsko tijesto, osjeća se tu negdje prisustvo Džibrila Snažnoga kako sa svih strana dodaje vrčeve svježe vode sa Izvora Tekućega!

A negdje je tu, posve blizu, i melek smrti, Azrail neumoljivi.

On sa strane mjerka vremena i rokove.

E da vidi ka kojoj će ženi i muškarcu, ka kojem starcu i djetetu, pružiti svoju smrtnu kuku!

POST SCRIPTUM 1.

Kad smo kod *ihrama*, još uvijek se u Medini, u onim danima svečanog i čežnjivog polaska u Meku, među našim hadžijama, tu i tamo, prepričava jedna zgodna od prije nekoliko godina: Kad su nekom našem hadžiji, nekom starom Bošnjaku, naši vodiči i instruktori pomagali da pravilno, i obredno validno, obuče ihrame, on se žestoko opirao propisu da skinu i - gaće! Na poslijetku su mu kazali: Možeš kako hoćeš, ali onda nemaš hadža, džabe si došao, i propade ti četiri pet hiljada maraka!

Kad je došla stvar do novca, tek tada se dedo povinovao propisu da sa sebe odstranu svu šivanu odjeću!

POST SCRIPTUM 2.

Žene na hadžu smiju imati šivanu odjeću, većina žena nosi duge bijele haljine i plašteve, iako sam vidio da veliki broj hodočasnica nosi i crne ogrtače, crne abaje...

Ni u Medini, ni u Meki, lica žena nisu pokrivena. Nema feredža, nema burki, nema zarova. Vidio sam tek desetak ili dvadesetak žena u feredžama, među tolikim stotinama hiljada žena...

Ženski dio muslimanskog ummeta, baš kao i muški, na hadžu pokazuje najrazličitije modele islamske odjeće! Kažem: islamske odjeće, ali to je odrednica koja je oblikom posve neodrediva, ali je funkcionalno prepoznatljiva.

Funkcionalno, islamska ženska odjeća - takva kako sam je ja vidio na hadžu - sastoji se u tome da se ugodnim i prirodno zdravim i neprozirnim platnom pokrije kosa, te potom tijelo osim ruku (šaka) i stopala. Podrazumijeva se: Ta odjeća je dovoljno široka, i pritom kvalitetna i lahka, kako bi udovoljila potrebi da se žene osjećaju ugodno na visokim dnevnim temperaturama u Medini, Meki, na Arefatskoj

Gori, te na lokalitetima Muzdelife i Mine.

Dakle, funkcionalnost, ugodnost i prijatnost jeste nešto što određuje najmanji zajednički nazivnik islamske ženske odjeće. Sve drugo je u toj islamskoj odjeći različito: boja, modeli, materijal, oblik, itd.

Ipak, rekao bih da u muslimanki na hadžu ima jedna jedina zajednička činjenica - to je marama! Raznobojne marame, najbrojnije su bijele, crne, potom plave, sive... pokazuju lica žena kao što se na noćnom nebeskom svodu pokazuje pun mjesec o uštapu, oivičen rubovima noći...

POST SCRIPTUM 3.

Ako je nekom hadžiji hladno, a u decembru, januaru i februaru i u Meki može biti hladnih jutara ili večeri, naročito na visoravni zvanoj Arefatska Gora, tom zebličavom hadžiji se preporučuje da koristi dvostruke ihrame. K tome, kad hadž pada i u drugim mjesecima, i tada može biti kratkotrajne hladnoće ako noću puhne pustinjski vjetar na Arefatskoj Gori, pa se i tada muškarcima preporučuje oblačenje ihrama na ihrame!

POST SCRIPTUM 4.

Ophodnja Kabe najkraća je na prostoru oko same Kabe, ali je u vrijeme hadža tu i najteža, jer u jeku intenzivnih obreda tu često boravi preko stotinu hiljada hodočasnika. Sreća, Časni Mekanski Hram danas ima nekoliko velikih katova, te se ophodnja može obaviti i na najvišoj razini ili četvrtom katu. Dakako, to je i najteži izbor, jer je radijus onih sedam krugova ophodnje na četvrtom nivou Mekanskog Hrama daleko širi.

AREFATSKA GORA¹

1.

Iz mekanskog kvarta el-Azizije, i od naših hotela, sve od 14. decembra pa narednih tri ili četiri dana mi, bosanske hadžije, prevozili smo se turskim, iračkim i iranskim autobusima.

Naši vodiči su nam dali instrukcije da se do Časnoga Hrama tako prevozimo, da samo kažemo vozačima: Bosna! - i neće biti nikakvih zapreka.

I doista, prijevoz je bio na vrijeme i bio je besplatan, u oba smjera. Turci, Iranci i Iračani su bili pažljivi prema našim hadžijama i hadži-hanumama, često su im ustupali sjedišta. Turski i iranski autobusi su bili novi i čisti, irački su bili uglavnom stari. Premda je saobraćaj bio gust, nismo gubili vrijeme, i bili smo zbog toga radosni.

Ali, autobusi su bili na raspolaganju samo tri dana. Iznenada su bili povučeni, na našu veliku žalost. Negdje od 16. decembra hiljade i hiljade hadžija morali su se snalaziti kako znaju i umiju. Tada je započelo dovijanje: Kako doći do Časnoga Hrama? I kako se vratiti natrag, do hotela?

Jedna od opcija je bio veliki tunel za pješake. Mnogi su ga koristili, oko ramena i leđa omotavali su sedžade i hasure, da ventilacija ne bi udarala do samih rebara! Ali, tunel su mogli koristiti samo oni koji se ne boje prehlade niti dugog pješaćenja. Vidio sam mnoge naše hadžije i hadžinice koje je jedno pješaćenje kroz ovaj tunel naprosto

¹ Objavljeno u: „Preporod - islamske informativne novine“, br. 11/877, 1. juni 2008. god., Sarajevo.

pokosilo. Legli su u postelju, skolila ih je žestoka prehlada. Ljekari su ih liječili, trebali su prizdraviti, polazak na Arefatsku Goru bio je na samom pragu. A boravak i stajanje na Arefatskoj Gori je glavni događaj hadža i cijelog hodočašća, jer Muhammed, alejhiselam, je kazao: Hadž je boravak na Arefatu (*el-Hadždžu 'arefeh...*)! Te Poslanikove riječi treba razumjeti u smislu da je boravak na Arefatskoj Gori neizostavni, najobligatniji dio hodočašća, hadža.

A druga opcija kako doći do Časnog Mekanskog Hrama (i kako se vratiti do naših hotela na *el-Aziziji*) bila je još gora, nje ću se sjećati dok sam živ.

Evo o čemu je riječ: Nekako u isto vrijeme kad su, kao po nekom naređenju, povučeni oni lijepi turski i iranski autobusi, na mekanske ulice su, u velikom braju, stupili razni kamioneti, novi i stari džipovi, novi i stari kombiji, motocikli najrazličitijih tipova, vozila takozvanog karavanskog tipa, trokolice u stanju raspadanja, stara kola i harabatije kakve se ne mogu ni zamisliti...

Morali smo se prevoziti njima, morali smo se cjenkati do u beskraj sa mekanskom i arabljanskom sirotinjom, vlasnicima tog najčudnijeg taxi parka koji sam ikada vidio, koji su po svoj prilici došli i iz obližnjih ili iz daljih oaza, e da zarade koji rijal prevozeći hodočasničku sirotinju!

Ponekada smo po osobi znali dati i po četrdeset rijala! Koliko je to paprena cijena vidi se po sljedećem: u Saudijskoj Arabiji se za jedan rijal može kupiti skoro dva i po litra goriva! (Tri rijala su po vrijednosti približno jedna naša konvertibilna marka).

Negodovali smo, žalili se, ali svima nam je bilo tako, pa i našem BiH ambasadoru u Kraljevini Saudijskoj Arabiji, gospodinu Razimu Čoliću, kao i glavnom predvodniku naše hadžske ekspedicije, muftiji Nusret ef. Abdibegoviću. Oni su nas bodrili, preporučivali su strpljenje, a gdje ono ne može, onda eto nam - trpljenje! Takve smo savjete dobijali i od drugih naših muftija, vodiča, i bosanskog rukovodstva za hadž. Ni njima nije bilo ništa bolje.

Nastavili smo plaćati te najčudnije taxi usluge na svijetu! Bilo

nam je žao vremena, zar da ga gubimo u najsvetijim islamskim mjestima?!

Brzo smo se navikli, ali smo i dalje negodovali, protestirali, ponekada i žustro govorili protiv njihovih visokih cijena (i pritom pazili da ništa ne preraste u svađu i prepirku, jer na hadžu toga ne smije biti!). Kad smo jednom vozaču nekakvog kamioneta kazali: Haram ti je što toliko mnogo uzimaš od nas!, on je mirno kazao: Nema tu nikakvog harama jer - nagodili smo se!

Jesmo, nagodili smo se, jer smo morali!

2.

S tugom bilježim ove retke, tuga mi se obnavlja kad god se sjetim sve te muke, nereda i trpljenja hadžinica i hadžija, siromašnih žena i muškaraca, sve u haosu prijevoza u Meki, u dane pred odlazak na Arefatsku Goru.

Tako smo, jednom, izišli iz nekakve šklopocije, u blizini Mekanskog Hrama. Učio je ezan za popodnevni namaz, u pobočnim ulicama i sokacima formirali su se safovi, sezali su gotovo pet stotina metara do prvih trijemova oko Hrama, sve u velikom prstenu ljudskog mnoštva.

Sve je bilo u bijelom.

Nas nekoliko smo stajali, trebalo je naći prostora. A onda se desilo ovo: Jedan hadžijski par iz Maroka pozvao je mene i Ajšu, dali su nam svoju hasuru i svoje mjesto, a oni su se povukli dva ili tri metra natrag, među svoje zemljake. Nas je taj gest ozario, olakšao nam je do beskraj, nestalo je tjeskobe! Bili smo veseli. Ima i nađe se svugdje mnogo dobrih ljudi!

Kasnije, kad smo sklanjali ikindijski namaz, zahvalio sam se onom Marokancu hadžiji, pitao sam ga: Zašto je ovakav kaos u prijevozu?! Čemu tako loša organizacija?! A on mi je samo kazao:

- Hadž se nikada ne obavlja samotno! Niti je to obaveza koja se vrši na samotnom i pustom mjestu! Hadž je mnoštvo obreda u ljudskom mnoštvu! Šta bismo sami u Časnom Mekanskom Hramu!

E, baš ti hvala, velim u sebi! Tolike sam knjige i tekstove pročitao o obredima hadža, možda sam nekada našao neko slično objašnjenje, ali se u to nisam mogao osvjedočiti dok nisam stigao u Meku u vrijeme hadža!

Pa ipak, želim dodati i ovo: U toj velikoj prevoznj pometnji i metežu najteže je bilo onim najobičnijim hodočasnicima, a mi, bosanske hadžije, bili smo posve obični hodočasnici. Žao nam je bilo vremena koje gubimo na bezuspješno cjenkanje, a to vrijeme sam često mjerio, i računica je ispala ovakva: Ako smo u Časnom Hramu proveli tri sata, onda smo u prijevozu do Hrana i natrag, do hotela, provodili (to jest gubili!) najmanje tri sata!

U čekanju povoljna prevoza, u guranju ramenima i riječima, naslušao sam se najrazličitijih komentara.

Ovo u Evropi ne bi bilo moguće! - govorili su jedni. Buljuci obične dječurlije tamo ne bi mogli navaliti na milione gosta neke olimpijade i prevoziti ih bez licence i bez ikakva reda! - dodavali su drugi. Treći su, opet, govorili: Neka malo! Nije to baš tako! Islamski svijet nije baš svugdje loš, pogledajte samo Tursku kako je danas sredila svoje puteve i infrastrukturu! A četvrti su govorili: Pa, Turska je dijelom u Evropi, to je zato! A onda su peti dobacili: Stanite, za Boga miloga, stanite! Iako Evropa ima dobre puteve i prevozne službe, zar nismo mi muslimani baš u toj Evropi nedavno postradali u desetinama i desetinama hiljada žrtava?! A šesti su opet primijetili: Šta hoćete? Pa, ovo je hadž! A hadž nije karneval! Strpite se! (Dok sam, jednom, čekao autobus susreo sam se sa Nezimom Halilovićem Muderisom. Tješio nas je: Šta ćete! Ovakvo je stanje našeg muslimanskem ummeta danas, ovaj nered u prevozu je slika ummeta u malom!).

I tako, ta tri ili četiri dana pred odlazak na Arefatsku Goru, slušamo ili i sami domišljamo mnoge argumente koji su svi odreda sirotinjski.

A glavni problem svih sirotinjskih argumenata u tome je što ostaju pri sirotinjskam opravdanju. I sirotinjskom uspoređivanju.

Prijevoz u Meki, i od Meke do Arefatske Gore i natrag ne treba objašnjavati nikakvim transkontinentalnim komparacijama, već ga treba naprosto organizirati! - kaže mi jedan naš ljekar. Odnos prema običnim hadžijama i hadžinicama (a takvih je, ponavljam, na hadžu najviše, oni satima čekaju da se nagode i potom sjednu ili stanu u neki prljavi i smrdljivi kamionet) jeste posve vjerna slika kako se većina muslimanskih vladara i vlada odnose prema svojim običnim građanima! - velim mu ja. I to mu kazujem nekakvim učenim tonom kao da otkrivam nešto veliko.

3.

I tako, 17. decembra u kasne sate, krenuli smo starim autobusima na Arefat. Išli smo prvo jednim pravcem, pa se ispostavilo da tuda nije. Potom smo se vratili, krenuli drugim pravcem i - naišli na veliko gužvu. Onda srno, nakon vožnje u nekakvim čevrtijama koje su trajale sat i više, vidjeli da smo se zapravo našli kod Časnog Mekanskog Hrama, i da se naš autobus vratio gotovo na samo polazište!

Uzdah se ote mnogima: Pa mi tek trebamo krenuti na Arefat!

Tada sam, u kasne sate, shrvan tugom i umorom, poslao ovu poruku Muharem ef. Hasanbegoviću: Selam Tebi i Tvojoi gospođi dr. Šefiki! E moj ummete! Evo već satima putujemo na Arefat u nekakvim šklopocijama, Bog zna kad ćema tamo stići! E moj ummete!

Muharem ef. Hasanbegović mi je poslao odgovor u kojem me tješio svojim dobrim željama, nadama i preporukama da bih ja o svom doživljaju hadža trebao napisati kakvu knjigu.

I da on od mene očekuje nešto vrijedno.

4.

Negdje iza tri sata izjutra, 18. decembra, stigli smo u naše odredište na Arefatskoj Gori. Umor, nelagoda, ljutnja, utučenost, potištenost - sve to nestalo je netragom!

Džebel Arefat ili Arefatska Gora!

Tu je Muhammed, alejhiselam, obavio svoj Oprosn hadž 632, godine po Isau, alejhiselam. Procjene iz togavnog doba govore da je tada moglo biti oko jedne stotine hiljada ljudi!

A četrnaest stoljeća kasnije, ove 2007. godine, ima nas hadžija između tri ili četiri miliona!

Prvi prizor Arefatske Gore je pričin u sami cik zore!

To je posve nestvarna scena!

Zrake svitanja padaju na Arefatsku Goru, a mi kao da se budimo na Budućem Svijetu!

I kao da čekamo da se opet oglasi Israfilova truba, da započne Dan Velikog Suda!

Dok se na istočnim horizontima ukazuje novi dan, dok se razdjeljuje bijela od crne niti praskozorja, dok se očekuje novo pokazivanje Sunea, za to vrijeme kod nas, oko nas, ispod nas, iznad nas Arefatska Gora izranja, pomalja se, i u našim pogledima daje pričin našeg hodočasničkog mnoštva kao vaskolikog svemira približenih galaksija koje su tu doputovale da se zakratko odmore!

Doista, među svim glavnim obredima hadža, boravak i stajanje na Arefatskoj Gori jedini je obred u kojem, na jednom istom mjestu i u jednom istom vremenu, učestvuju sve hadžije, svi hodočasnici i hodočasnice!

Otuda veliko prostranstvo Arefatske Gore. E da na svoj sveti arhipelag prihvati bijelo hadočasničko more, u nepregledima.

Posvuda bjelina reflektora, šatora, ihrama i ozarenost lica!

A tamo, na onoj strani, istočni horizonti koji se sve više bijele.

A onda su zaučili sabahski ezani sa turskih zvučnika!

S jedne strane je naša mala bosanska hodočasnička galaksija od oko dvije hiljade ljudi bila obuhvaćena turskom galaksijom od preko stotinu hiljada ljudi! Potom su, dalje, bili Azerbejdžanci, Uzbeci, pa potom još neke hodočasničke galaksije naroda srednje Azije.

Velim, zaučili su sabahski ezani, po turskim mekaima. Svaka sekvenca je ponavijana četiri puta, svaki put od različitog mujezina!

Slušali smo te nebeske simfonije islama u arefatskom osvitanju!

Četiri mujezina (ili više njih?) sve ponavljaju četiri puta! I sve to čine različitom kadencom, različitim tonom, drugačijom emocijom, nekad bodrećom, nekad žalovitom, nekad u kadenci koja pobuđuje nadanje.

Glasovi njihovi odlaze do mnoštva okolnih visova Arefatske Gore, i otuda se iz kratkog boravka u svojoj metafizici, vraćaju, i u odjecima kancentrično razastiru.

I kao da se ona slova ezana pretvaraju u vjetrom razasute tulipane koji padaju po nama, uobličeni u svemilosnu milost Boga Veličanstvenoga!

Neko pronese glas da su ova četiri turska mujezina (ili više njih?) zapravo carigradski mujezini iz sultanskih i carskih džamija: Ejubove, Fatihove, Sulejmanove, Bajazidove i Ahmedove! Nisam to mogao provjeriti.

Kad su sabahski ezani utišali bosanskim hadžijama se iz našeg rukovodstva za hadž obratio Mirsad ef. Mahmutović, kazao je šta nas očekuje danas, na Arefatskom Danu. A onda je Mahmutović pozvao sarajevskog muftiju Husein ef. Smajića da nam bude imam za sabahski namaz!

6.

Na Arefatskoj Gori prisjetio sam se ovih misli: Pustinje kao okeani pijeska, beskrajna mora objedinjena okeanima vode, hladna prostranstva kao okeani okovani ledom i snijegom, plodne ravnice i prašume kao okeani rastinja, planinski masivi i gorja kao Zemljina kičma... to je većim dijelom ova naša planeta Zemlja.

Arefatska Gora je visoravan, sva od pijeska i pustinje. Okolo, po obodima dižu se strašni, najčešće suri i goli planinski masivi. Nema rastinja, osim onog drveća koje je zasađeno nalogom nedavnih saudijskih kraljeva (neka ih Bog za to nagradi!).

To se drveće neprestano zalijeva, pogledao sam desetak stabala i vidio da pokraj svakog ima mala pipa, a iz nje kaplje - spasonosna voda. Nema nikakva razloga da bez provjeravanja zaključim da i (pre)ostalih hiljadu i više stabala, svako ponaosob, imaju svoj vještački izvor vode.

Ali, kad zažari arefatsko sunce, tad je ono lišće na onim stablima drače nemoćno. Kažem drače, a možda se radi o drveću iz srodne vrste. Čini mi se da nema tako velikog stabla, ni tako guste krošnjje, koja bi bila u stanju zaustaviti žarenje i prženje arefatskog sunca. Eto zašto su kur'anske i hadiske aluzije, kaže i pripovijesti o hladovini, posebno onoj na Danu Sudnjem, tako shvatljive na Arefatskoj Gori.

7.

Rekoh maloprije: po obodima Arefatske visoravni vide se strašni i goli planinski masivi!

Nikad nisam vidio tako strašne planine i brda! Arefatska Gora nalikuje brdima na Sinajskoj Gori, gdje je Musa/Mojsije primio Tevrat/Toru!

Tamo se zapućuju sufije, pustinjaci, isposnici, askete, pobožnjaci... da budu bliže Bogu. Kažu: tijelo tamo utihne, a duh osnaži. I na Arefatskoj Gori je slično!

Arefatska brda su ogromna, a mi, ljudi u podnožju i dolje, neznatni smo, kao bijele perke koje vjetar samo što nekud nije otpuhao! Tu smo pozvani da se sjetimo svetih načela vjere, da se sjetimo kraja objave Kur'ana koji se zbio upravo tu, 632. godine po Isau, alejhiselam!

Ponavljam, Arefatska Gora je strahoštovna, njena brda na naše bijelo hodočasničko more netremice gledaju iz svoje veličine.

Kao da je ta brda, takva velika i gromadna, Zemlja s mukom iz sebe povratila, kao da ih je rađala iz najdubljih dubina i muka, kao da su joj bili, u tim njenim tektonskim bezdanima, jedan veliki teret - pa ih je izbacila i odahnula!

Čitao sam o planinama oko Meke, o gorjima Tihame, o Arefatskoj Gori. Kažu, to su vulkanske planine, tako se užarena lava izlila, i tako su se gorja skamenila, i dala ovu jedinstvenu pustinjku varijaciju!

Ponavljam: Bože, kako su to strašna gorja i planine, crne, sure, crnilo prelazi u neku tamninu, pa u privid smeđe boje, pa potom u pričin zatvorene žute boje. A Sunce peče u ta brda i pijesak u podnožju, a brda peku u nas, i u onaj pijesak ispod nas.

Sreća je da su stajanje i boravak na Arefatskoj Gori samo jedan dan! Opet se treba vratiti oazama života, opet treba natrag, u Meku, slatkovodnom i pitkom vrelu Zemzemovu.

Druga sreća je u tome što su naši šatori od azbesta i dovoljno su debeli, pomaljaju se u bojama slonove kosti koja barem unekoliko zadržava sunčeve pripeke!

A i spasonosnu vodu dijele posvuda i u izobilju, svježina nadolazi žednoj jetri.

Ali, okrjepljenje na Arefatskoj Gori nadolazi i u klanjanju i molitvama.

Sjetite se svojih živih, pa svojih mrtvih, pa sebe!

Sjetio sam se bivših hodočasničkih pokoljenja koja su tu nekada provela dan uoči Kurban bajrama! Ovdje, na hadžu i Arefatskoj Gori, bili su nekada Muhammed, Božiji Poslanik, i njegovi Plemeniti Drugovi i Plemenite Drugarice, potom su tu bili veliki alimi prvih i potonjih vremena islama, el-Gazali, Ibn Arebi, es-Sujuti... Tu su i oni, na ovom vrelom pijesku, nekada i negdje klanjali!

Tu je bio i moj otac rahmetli Emin ef. 1979. godine, sa svojim jaranom rahmetli Ramom ef. Dautovićem. (Desilo se da sam na hadžu zajedno sa Raminim sinovima, Ferid ef. i Muharem ef.).

Kako je svijet prolazan, kako je o toj prolaznosti lahko razmišljati na Arefatskoj Gori.

8.

Kad se razdanilo izlazio sam podalje od našega arefatskog staništa i vidio da su iznad mnoštva šatorskih kampova pobodene nacionalne i državne zastave.

Turska zastava je bila pobodena na nekakvoj visokoj osmatračnici.

Kako se na Arefatskoj Gori približavalo podne, čuo sam kako iz skoro svakog kampa dolazi poseban program, neka vrsta nacionalnih programa koji se raduju sutrašnjem Bajramskom danu. Čulo se učenje Kur'ana, na različite načine, razlijevale su se potom kaside, ilahije, mevludi, zikrovi, dove...

A onda tekbiri: Bog je velik! Bog je velik!

9.

Pa ipak, zašto ovih skoro dvadeset i četiri sata treba provesti na Arefatu?

I zašto, potom, krenuti naniže, na lokalitete Muzdelife i Mine?

I zašto sve to učiniti u velikoj povorci, u jednoj muslimanskoj i islamskoj procesiji od blizu četiri miliona ljudi?

Odgovor je, možda, u sljedećem: Sve što tada vidite vašem oku dariva živu sliku okeana koji je odlučio postati velika rijeka, pa je potekao nekamo naniže, da bi tekao i tekao - opet prema ušću, prema uvoru, prema Časnom Mekanskom Hramu!

Pa opet, zašto Arefatska Gora?

Teško je svete sadržaje objašnjavati razumom.

Ali, makar mogu iznijeti jedan od svojih dojmova. Pustinja i pustinjski pijesak Semitima su bili oduvijek prostor koji je široko rasprostrt između čovjekove oaze, staništa, grada, između Ovog Svijeta, ukratko, između onog što je na neki način čovjeku zavičajno i poznato, pustinja se, dakle, nahodi između toga bliskoga i onog što je čovjeku daleko, što je tamo, što je Svijet Nepoznatog, Svijet Onostranog, Svijet Nedosežnog...

U tradiciji arapskog jezika znana je činjenica o desetinama sinonimnih (i ne samo sinonimnih?) riječi za pijesak i pustinju, što je gotovo ekvivalentno desetinama sinonimnih (da li samo sinonimnih?) riječi za snijeg kod eskimskih naroda.

Pjesnici Istoka, arapski, jevrejski, perzijski, indijski, berberski... opjevali su prizore vjetrom uskovitlanih pramenova pustinjskog pijeska, odavno su ti motivi nastanili njihove stihove i pjesme.

Vječna Božanska Objava, Kur'an, suočava nas s jednom neprolaznom metaforom «*pustinjskih, pješćanih dina*» (usp. suru el-Ahkaf, XLVI).

Nevidljivi vjetrovi posežu za vidljivim pijeskom i u tom susretu Vidljivog i Nevidljivog nastaje novi raspored pješćanih dina.

Time Stvoritelj ovom (da li uvijek istom?) svijetu daje nanovo

novi lik i pojavu, novo lice i naličje, novi obraz i koprenu. Vječno ga stvarajući.

Komentatori i komentari Knjige Kur'ana vele da Kur'anska metafora o pješćanim dinama skriva, a zapravo raskriva, poruku o tome kako dragi Bog preseljava ljudske civilizacije diljem zemljinih prostranstava. Doista, posvuda se nahode razvaline i preostaci gradova. Kad se tamo nađemo kao da vidimo kako se nekada divno ljudsko djelo runi u pijesak.

Tako beskrajni pješćanici pustinja podsjećaju na stalno vraćanje istog, na kontinuirano ponavljanje, na putovanje i samog čovjeka od zemnoga i pješćanog praha do divnoga stvorenja kojemu je dat *«najljepši sklad»*, *«najdivniji srazmjer»*, kako veli Knjiga.

Koliko li je hadžijskih naraštaja pod koprenama noći stiglo, boravilo i predanilo na Arefatskoj Gori, i potom, kad je nakrenula druga noć, pošlo natrag, na Muzdelifu, Minu, pa do časnoga Hrama Mekanskoga, pa potom otišlo svojim kućama, i pomrlo, nestalo netragom, osim onih tragova od dobrih djela. A dobra djela su vječita - veli dragi Bog u Kuranu (sura Pećina, el-Kehf, 46).

Na Arefatskoj Gori se bude posve kratko.

Boravak tamo je simbol kratkog i prolaznog života na Ovom Svijetu. Ali i simbol proživljenja na Budućem Svijetu.

10.

U prve sate 19. decembra, pred zoru Kurban-Bajramskog Dana, krenuli smo sa Arefatske Gore na Muzdelifu i Minu. Čekanje, pa opet čekanje, pa onda nada da će doći autobusi, pa potom čekanje...

Sad strpljenje, sad trpljenje!

Bože, što ti je čovjek! Prije samo nekoliko sati bili smo u klanjanju, na namazuima, ozareni u dovama i u našem bosanskom mevludu koji je vodio hafiz Ismet ef. Spahić, zamjenik reisu l-uleme, i

šejh Sirija Hadžimejlić.

A sada, dok čekamo autobuse, gotovo svi smo oborili poglede, kao da smo usred odsudne borbe za goli opstanak! (To su oni preokreti koji se događaju običnom hadžiji na hadžu!).

Napokon, došli su autobusi, nakon tri ili četiri sata čekanja!

Došli smo brzo na Muzdelifu, osvijetljenu hiljadama reflektora!

Potom smo nabrali kamenčiće koji služe za kamenovanje prokletog šejtana! Gore, oko Arefatske visoravni velika, sura i gromadna brda, a sada, na Muzdelifi, beremo kamičke!

Brali smo ih i pažljivo prebrajali, trebalo nam je 49 kamenčića (sedam bacanja po sedam kamenčića, tokom naredna tri dana), stavili smo ih u rogljeve ihrama, u torbice, ili u prazne boce iz kojih smo iskapili vodu na žednom Arefatskom Danu!

Nakon spajanja akšamskog i jacijskog namaza, sa Muzdelife smo, pred svitanje, krenuli prema Mini, prema mjestu gdje se kamenuje prokleti sotona!

Pred nama se prostirao pravac Mine i Džemreta, pa, tamo dalje, Časnog Mekanskog Hrama. Valja nam ga opet pohoditi, narednih dana, i obaviti dva puta sedmodjelnu ophodnju.

POST SCRIPTUM 1.

Mostovi na lokalitetu Mine (tačnije na *Džemretima*) su veličanstveni, široki, prostrani. Tu se na nekoliko katova, i tokom nekoliko uzastopnih dana, kamenuje prokleti sotona! U sredini spleta tih mostova imaju tri stuba, oko njih nema više nikakve gužve. A samo prije nekoliko godina tu su ginule stotine hadžija! Kad se hoće, može se izbjeći gužva, treba samo upotrijebiti idžtihad ili efikasno konstruktivno i rekonstruktivno mišljenje! I sagraditi ono što ti nalaže praktični um! Jer, zašto bi nam obredi vjere bili mučenje?! Čemu boravljenje u svetom, ako ono dovodi čovjeka na ivicu smrti?! Zar islam nije susret

čovjeka sa Bogom koji je Podaritelj života i radosti?!

POST SCRIPTUM 2.

Sa daljine od pedesetak metara gledao sam bijele, crne, crvene, žute, preplanule hodočasničke ruke, kako zamahuju, i u hiljadama pokreta, bacaju one kamenčiće na on kamene stubove. Tako se kamenuje prokleti sotona! Čuje se nadstvarni zvuk, ponekad nalik zvuku kovanja željeza.

UMMET KROZ POVIJEST

NACRT OPĆE POVIJESTI ISLAMA¹

I

Pisati povijest islama, ili povijest bilo koje druge religije koja ima - ili za sebe tvrdi da ima - nebesko porijeklo, tu stalnu i izravnu pupčanicu s Nebesima, jeste postupak pod velikim znakom pitanja. Zar se može čovjek, taj goluždravi dvonožni smrtnik, drznuti i odvažiti na čin pisanja historije, štaviše povijesti, jedne vjere koja je potekla i stalno pritiče u valovima iz dubina smislova i značenja sadržanih sve odavde do najskrajnjih bezdana Nebeskog Plavetnila, utisnutih kako na ružinim laticama i krilima mušice tako i u Riječima zapisanim na Nebeskoj Ploči Pomno Čuvanoj (arap. *Levhi mahfuz*, lat. *Tabula Secreta*)?!

I da li je čovjeku dato da znade vrijeme bilo čega, da li može taj kičmenjak uspravnog hoda vjerodostojno nadnijeti svoju malu lobanju nad ogromna prostranstva i mijene povijesnog vremena, da i ne spominjemo vječnost?!

Napokon, čemu služe sve povijesti koje je dvonožac ljudski dosad napisao?! Jesu li to njegovi projekti iz njegove sadašnjosti, osiono, jednostrano i subjektivno namaknuti na neizmjerljive tektonske naslage minulih vremenskih prostranstava, i jesu li svi takvi nabačeni projekti ravni tlapnjama, snoviđenjima, bludnjama i tumaranjima po pustinjama ne samo vremenskog već i prostornog Nepovrata i Nedođina?!

Ove retke moramo zapisati prije negoli se i sami, dakako sa

¹ Hrestomatiji tekstova o Kur'anu „*Kur'an u savremenom dobu - II*“, priređivač: dr. Enes Karić, Izdavač: Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997. god.

svim popratnim usudom, sudbinom i kobi onih koji se pačaju pisati historije i povijesti, prihvatimo posla da napišemo nešto što je naprijed ambiciozno naslovljeno kao "*Nacrt opće povijesti islama.*"

II

Islam baš kao *islam'i* ima i nema historiju, i ima i nema povijesti, barem tako sugerira islamska pravovjernost! Da objasnimo: riječ islam znači pokornost Bogu, *predanost Bogu*, i taj termin označava ne samo *čovjekovu predanost dragome Bogu*, negoli i predanost Bogu koju iskazuje, prije bilo kojih ljudskih računanja vremena na Zemlji, cijeli Univerzum sa svojim sazviježdima i zvijezdama, mravima i pčelama, cvijećem i meteoritima, svim vidljivim i nevidljivim, zamjetljivim i nezamjetljivim nebeskim stazama... Štaviše, i kad je dragi Bog bio sam (premda je našem razboru i (raz)umu teško i (za)misliti takvo nešto poput *samosti Božije koja je, eto, nekad bila i potrajala sve dok dragi Bog nije započeo stvarati i drugovati sa svojim stvorenjima!*), i tada je Njegova vjera bila islam! Kur'an u nedogled ponavlja raznolike varijacije tvrdnje: "*Doista je vjera kod Allaha - islam*" (III:19).

Eto, odatle sve načelne teškoće, posebno za zapadno čitateljstvo, kad god se hoćemo s ozbiljnijim pozvanjem baviti *poviješću islama, islamom i povijesti, poviješću u islamu, islamom u povijesti...* Uvijek nam islamska načela sugeriraju da ne zaboravimo, primjerice, nešto takvo kao što je *islamska povijest prirode, islamska povijest neba ili pak povijest mrava u islamu (tj. povijest mravlje predanosti Bogu)*. Nije, naime, pravedno prema drugim stvorenjima ako bi čovjek svodio kušanje islama (tj. predanosti Bogu) samo na sebe.

Lahko je, naime, prikloniti se stereotipu i početi onim poznatim, a u principu nedovoljno tačnim, tvrdnjama kao što su: "Islam je najmlađa svjetska religija... Osnovao ju je Muhammed (570-632)... Objava Kur'ana započela je 610. godine..." itd., itd. Pisati tako povijest islama znači prikloniti se redukcionizmu i antropocentrički diktiranom

definiranju povijesti, pa tako i povijesti islama, koje zaboravlja izvorne intencije riječi islam, a i same poglede islama na *muslima(na) tj. onoga ko je predan Bogu*. Kur'an, zamalo na svakoj svojoj stranici, nudi pogled na svijet po kojemu su zvijezde *muslimi (muslimani)*, tj. stvorenja Bogu predana, jednako kao i pčele, mora, rijeke, mravi, nebeski katovi... A svi oni, zbog toga što su Bogu predana stvorenja, imadu nekakvu svoju povijest, sve od kad su stvoreni teče i odbrojava se i njima nekakvo, nama najčešće neznan i neuhvatno, vrijeme; štaviše, i sam dragi Bog, kad imademo u vidu ona prostranstva vječnosti okrenuta naovamo koja je odvojio za svoja stvorenja, imade tu svojevrsnu *supovijest* sa svojim stvorenjima...

No, isuviše bi krupni bili zahtjevi koje stavljamo pred čovjeka povjesničarske provenijencije sve kad bi, kakvim slučajem, on i mogao dovesti do riječi makar samo neke naprijed naznačene naporedne katove povijesti koje islamski *Weltanschauung* imade i podrazumijeva tako moćno u svojim obzirima. Mnogo je vremenskih era koje nisu čovjekove i mnogo je stvorenja koja i ne haju za čovjekove ere. Čak i onda kad samo sviđa perspektive i retrospektive svojih povijesti čovjeku preostaje previše, jer zaludu su pokušaji da se svijetu povijesti, pa i ljudske povijesti, svijetu prirode, pa i ljudske prirode, namakne bilo koji obruč! Pogotovu je slabašan onaj obruč kojeg ljudski razum želi namaknuti mnogolikim razinama beskrajnoga svijeta!

Islam - "najmlađa" i "najstarija" vjera

Rekosmo maloprije da je nedovoljno tačno kazati da je "Muhammed osnivač islama..." Naime, Kur'an govori o svim Božijim glasnicima, vjeronavjestiteljima i poslanicima, kao o osnivačima islama', te su sljedstveno tome i sami bili *muslimani*. Prema Kur'anu Adem (Adam) je bio prvi čovjek i, eo ipso, prvi musliman među ljudskim rodovima, a k tome i Božiji poslanik. Potom slijede *muslimani i Božiji poslanici*: Idris (Henok), Nuh (Noa), Hud, Salih, Ibrahim (Abraham, Avram), Ismail (Išmael), Ishak (Izak), Jakub (Jakov), Musa (Mojsije), Harun (Aron), Isa (Isus) i Muhammed (a. s.)! Kur'an veli da

su svi ovi nabrojani i izrijekom spomenuti Božiji glasnici, (a onih imenom nespomenutih Božijih glasnika bilo je čak 124.000!), čovječanstvu donosili vijesti i poslanice o jednome Bogu, pravila o moralnome životu i navještenja o Onome svijetu, zagrobnom životu. Vjerovati u to, i u još nekolicinu stvari, i vršiti vjerske obrede kao što su post, hodočašće, namaz (uvjetno, islamska molitva), dijeliti vjerzakonom određen porez, zekat, na Božijem putu... u sve to vjerovati i po tome činiti, znači biti muslimanom...

Islam je, dakle, u povijesti imao svoja *različita izdanja*, rekli bismo. Svaki je Božiji glasnik, Božiji poslanik zapovijedao pokornost Bogu, *predanost Bogu*, koja se, kako rekosmo, na arapskom jeziku naziva *islam* i preporučivao je svojemu narodu, svojemu ljudstvu življenje u skladu s tom predanošću! Prema Kuranu, posljednji Božiji poslanik Muhammed a.s. donio je islam cijelom čovječanstvu.

Eto zašto je shematika historijskih udžbenika koje su napisali muslimani klasičnoga doba često strana zapadnom čitateljstvu. Primjerice, povjesničar Taberi (al-Tabari, umro 910.), zasigurno najveće ime klasične islamske historiografije, svoju *Povijest naroda i kraljeva* započinje od trenutka kad dragi Bog stvara Adema (Adama) u samom džennetu/raju! Potom naš Taberi niže imena ostalih Božijih glasnika koje spominju Biblija i Kur'an, svojim viđenjima povijesti prati mnogobrojne narodne zajednice (*umem*) i, naravno, same vladare/kraljeve (*muluk*). K tome, Taberi govori i o prijeljudskom vremenu, mnogobrojne su stranice gdje on govori o melekima (*anđelima*) kao što je npr. Džibril (Gabrijel), Azrail (melek, anđeo smrti), zatim je tu i rodočelnik svih šejtana (sotona) Iblis, itd. U svojoj Povijesti i u velikom Komentaru Kur'ana (najčešće se na arapskom naziva - *Džami'u l-bejan fi tefsiri l-Kur'an*) Taberi uključuje dijaloge nebesa i Zemlje sa Bogom, dijaloge nebesa i Zemlje i meleka/anđela, anđela i čovjeka, zatim Boga i čovjeka, Boga i Njegovih stvorenja, itd., itd. U jednoj mega-povijesti i mega-povijesnom projektu, zamišljenom na islamski način, Taberi uključuje ljudsku povijest pa i povijest ljudskog kušanja predanosti Bogu, povijest islama ljudi, i to tek kao jedan segment povijesti. Zašto tako postupa Taberi?

I zbog toga jer kao musliman ne pristaje ni na pomisao da od samog Muhammeda (a.s.) započinju islam, historija i povijest i da prije nije bilo ništa vrijedno spomena; naprotiv, Taberi i njegove muslimanske kolege historičari prate vrijeme koje prethodi posljednjem Božijem poslaniku unutar duboke (islamske) veze i (islamskog) kontinuiteta koji postoji u vremenu između Božijih glasnika Adama/Adema, Henoka/Idrisa, Noa/Nuha, Abrahama/Ibrahima, Mojsija/Musaa, Arona/Haruna, Isusa/Isaa (da ih spomenemo njihovim biblijskim i kur'anskim nazivima) i samog Muhammeda (a.s.). Uostalom, sam Kur'an veli za ono što se Muhammedu (a.s.) saopćava:

A tebi se ne govori ništa drugo osim ono što se i poslanicima prije tebe reklo! (XLI:43).

Naravno, uvijek postoji problem interpretacije povijesti, a muslimanski kosmopolitski povjesničari najčešće Muhammedu (a.s.) prethodeću povijest interpretiraju islamski. Siže te interpretacije, kad je čovjekov aspekt posrijedi, jeste sljedeći: Monoteizam je pravilo, monoteizam je prirodno stanje čovjekove vjere, jer "Bog je jedan po prirodi". Politeizam je devijacija, neprirodno stanje. Božiji glasnici, vjeronavjestitelji i poslanici dolazili su redovito kad god bi nekoji segment čovječanstva, neko pleme ili narod zastranili iz monoteizma u politeizam. Tada su se događale one grandiozne i ljudskom duhu naročito zamjetljive *Božanske intervencije u ljudskim povijestima*. Adem/Adam, Henok/Idris, Noa/Nuh, Abraham/Ibrahim, David/Davud, Mojsije/ Musa, Isus/Isa i Muhammed a.s. jesu zrnca Biserja na traci Božanskih intervencija u ljudskoj povijesti. Islam naučava da su Tora /Tevrat, Davidovi Psalmi/Zebur, Evanđelje/Indžil, i Kur'an, veliki Božanski testamenti stavljeni na srce i pamet ljudstvu u nama najbližoj povijesti čovječanstva...

Arabijski ulazak u povijest

Pa ipak, velika većina dosad napisanih povijesti islama prati islam u onom izdanju koje je najpoznatije čovječanstvu, i ide slijedom vremena i godina otkad se pojavio u Arabiji sa Božijim poslanikom

Muhammedom a.s. (570-632. godine) pa sve do današnjeg doba, hronološki eksplicirajući kako se islam širio diljem Starog svijeta (Azija, Afrika, Evropa...), i kako je prisutan u mnogobrojnim dijasporalnim zajednicama Sjeverne i Južne Amerike i Australije.

U samo praskozorje islama ali i vijekovima prije, Mekka i Medina, dva ključna grada u oblasti Hidžaza u Arabiji od samog "početka" imaju neobično važnu ulogu. Mekka je bila još od pradavnih, rekli bismo mitskih arabljanskih vremena, središte arabljanskog politeizma, sa poznatim drevnim hramom Kabom ("Kockom"), u kojemu su, na kojemu su i okolo kojega su bila smještena najpoznatija plemenska arabljanska božanstva predstavljena u likovima idola, kumira i kipova sagrađenih od drveta, zemlje, opeke, kamenja...

Ovaj hram, Kaba (ime kojeg Bošnjaci često jednostavno izgovaraju kao *Ćaba*) bio je tek jedan eho tanahnog svearabijskog i svearabljanskog jedinstva. Mnogo važniji eho tog jedinstva bio je čisti arapski jezik, književni *koine* kojim je govorila mekkanska oligarhija i trgovački stalež, i u kojem su pjesnici vijekovima izgovarali poeziju visokoga stila. No, do islama, Arabija nije bila ujedinjena jednom religijom, ili, drugim riječima kazano, jedna religija nikada nije prevladala Arabijom sve do dolaska islama. Judaizam, kršćanstvo i različiti oblici idolopoklonstva u Arabiji su bili poznati, ali nijedno od toga nije izazvalo temeljite povijesne preokrete, niti Arabiju i Arape uvelo u povijest. S islamom se to dogodilo.

Ima tome nekoliko razloga, ali je, u historijskoj retrospektivi gledano, najbitniji klimatska i geografska zatvorenost Arabije. Arabiju nikada nije osvojio vojnički nijedan drevni osvajač, ni faraoni, ni Rimljani, ni Aleksandar Makedonski, ni Perzijanci... Arabija je svoj preobražaj, koji ju je uveo u povijest zajedno sa Arapima, doživjela prije i nakon svega iz samoga monoteizma koji se naziva islam.

Premda se, naravno, mogu voditi raznovrsne i dugotrajne rasprave, i doista one su se vodile i vode naročito unutar krugova evropske orijentalistike, o tome kako tumačiti islam, na šta svesti islam (pa jedni vele to je socijalni fenomen, drugi kažu to je revolucija s religijskim predznakom, treći tvrde to je politička filozofija za

ujedinjenje Arabljana pod Muhammedom, četvrti vele da je islam ne baš uspjeta imitacija judaizma i kršćanstva, prilagođena arabljanskom mentalitetu...), mi ipak velimo da se islam ne da ni na šta svesti, niti ga se može autentično objasniti takvim eksternim i njemu tuđim metodologijama.

Islam je autentična vjera, koja se u Arabiji javlja prije svega kao vjera u dragoga Boga i u sve drugo što iz samog tog prvog počela slijedi (neprikosновенost i nepovrjedivost ljudskog života, etički život, budući svijet...), i Arabija se do 632. godine toj vjeri odazvala oduševljenjem koje je Hišam Džait (Hisham Djait) dobro nazvao "opijenost Bogom". Tu "opijenost Bogom" mi u kontinuitetu zapažamo diljem svih prostora islamske kulture i civilizacije, i diljem svih vremena islamske historije i povijesti. Uslijedili su uz taj matični tok vjere u Boga i popratni preobražaji arabljskog društva i dotadašnjeg duhovnog raspoloženja. Niko ne može te preobražaje nijekati, niti im je moguće zanijekati društvenu, političku, ekonomsku, državnu, vojnu, itd. narav. Ali je islam kao islam došao s pologom da bude prije svega vjera u dragoga Boga sa svim onim šta vjera u Boga znači. Dobro je islam ovdje i mnogo gdje drugdje u njegovim povijesnim očitovanjima shvaćati kao uzrok, a ne kao posljedicu!

Nije Arabija u želji za društvenim preobražajem i sjedinjenjem razjedinjenih plemena došla do monoteizma, koji se naziva islam, nego su društveni preobražaj Arabije i njezino ujedinjenje nakon 632. godine samo neke među mnogobrojnim dalekosežnim posljedicama pojave islama.

Muslimanski autori uvijek na ovom razlučivanju insistiraju kad god sa svojim zapadnim teološkim i povjesničarskim kolegama raspravljaju o slojevitom fenomenu islama. Pritom se, naravno, ne smiju zanemariti sva mnogolika i mnogobrojna (povijesna) *prevođenja* islama u teologiju, filozofiju, politiku, ekonomiju, državu, imperiju..., tj. ne smiju se zanemarivati *provođenja* islama kao mnogobrojnih teoloških, političkih, ekonomskih, državnih, imperijalnih... sistema od sedmog do dvadesetog stoljeća n.e.

Nepouzdanost stereotipnih pristupa

U periodu od 634. - 644. godine muslimanski su Arabljani značajnije zakoračili izvan svoje domovine Arabije. U prvome redu bili su to vojni iskoračaji, ali i iskoračaji novog društvenog sistema temeljenog na tadašnjim efikasnim idealima islamskog uređenja svijeta. Bitka kod Jermuka godine 634. označila je početak kraja istočnim i južnim provincijama Bizanta. Već 635. arapske muslimanske vojske zauzele su Damask, Kisariju, Edžnadin i Kinisrin. Sam Jerusalem zauzet je 638. godine, a Aleksandrija 641.

Naporedo sa vojnim pohodima ka Bizantu, istom ako ne i intenzivnijom dinamikom halifine armije išle su ka perzijskim gradovima Isfahanu, Reju (639.) a zatim ka Hemezanu i Kermanu (644.). No, Perzija je već praktički pala u vojni kod Nihavenda, 642.

Ovo je vrijeme golemih unutarnjih preobražaja cijeloga bliskistočnog regiona, vrijeme širenja islama podjednako i kao vjere i kao životnoga i kulturnog stila. S jedne strane, dinamizam širenja islama naročito je bio zamjetljiv u Perziji, koja je tokom mnogo vijekova bila duhovno superiornija u odnosu na svoje beduinske arabljanske susjede. U Perziji je nakon 642. godine i vojne kod Nihavenda bila poznata jedna krilatica koja, otprilike, glasi da " Perziju nisu pobijedili Arapi nego islam". Doista, teško je naći primjer u najparadoksalnijim povijesnim događanjima da je jedna drevna i duboko tradicionalna imperija, u tako kratkom vremenu, primila vjeru svojih vijekovima indiferentnijih susjeda.

Od ovog vremena na pozornicu povijesti islamskog svijeta, stupit će brojne veće ili manje dinastije arapskog, berberskog, perzijskog, mongolskog, turskog, indijskog... porijekla. Među Arapima izdvajaju se Emevije i Abbasije, među Turcima Seldžuci i Osmanlije i tako redom... Spomenimo, ipak, između stotinu i više njih Murabitune, Muvehidune, Fatimije, Idrisije, Zejdije, Tulunije, Džaferije, Sammanije, Gaznevije, Zijarije... Dinastije su bile utemeljitelji velikih gradova od Atlantika do Pacifika, koji su im postajali prijestolnice, razvijali se, a onda polahko padali u civilizacijski zaborav sa zalaskom zvijezde

određene dinastije.

Ovdje, dakako, možemo nizati godine zauzeća i bitaka, kao recimo muslimansko zauzimanje Kipra 649. i Rodosa 654., i pritom zapasti u pogrešku reduciranja svega što se tada događalo, što se prije svega događalo u velikim geografskim i vremenskim prostranstvima, na bitke, oganj i mač! Naravno, ne smiju se poricati vojni pohodi i ratovi, pa ni krv ni mač!

No, maču, ognju i krvi nepravедno je davati prioritet, jer ga u stvarnosti uglavnom nisu imali. Mnogobrojni su primjeri kulturne, ekonomske, civilizacijske... a ne samo vojničke predaje cijelih oblasti. K tome, ne bismo uvijek bili sasvim dosljedni kad bismo govorili o predaji i potpadanju cijelih oblasti pod novi sistem koji se s velikim elanom radio; radije bi odgovaralo činjenicama da se u mnogim slučajevima radilo o uzdizanju i uspravljanju mnogih regiona u sistemu koji je nadolazio i u mogućnostima koje je pružao. U ovom je pogledu poznat slučaj grada Jerusalema koji nipošto nije doživio pad niti je muslimanskim ulaskom ostao bez svojih sinagoga i crkava, bez svoga duhovnog i civilizacijskog zračenja i značenja kako za jevrejski, tako i za kršćanski i muslimanski svijet! Naprotiv, ono što se danas često bolećivo naziva multilateralnim, multikulturnim i multireligijskim društvima u Jerusalemu imade svoj uzor tokom muslimanske političke prevlasti koja je trajala 1321 godinu... Velimo političke prevlasti, jer su kulturnu, civilizacijsku, naučnu ... dominantnost često uz muslimane imali i jevreji i kršćani stoljećima u ovom drevnom gradu.

K svemu tome, islamsko širenje nije tu nipošto izuzetak. Nova je vjera često potpomognuta kako svojom vjerskom dopadljivošću, tako i ekonomskim, kulturnim i civilizacijskim poletom. Pritom, naravno, i vojnim osvajanjima i zauzimanjima. *Ali, povijesnoj je nauci, barem kad je širenje islama posrijedi, jasno da ekspanzija islamskog Istoka i islamskog Zapada nije zatrla jevrejski niti kršćanski Istok, kao ni jevrejski niti kršćanski Zapad.* Muslimani nisu uništili sjedište (patrijaršiju) niti jedne kršćanske sljedbe.

Pogrešno je i krivo čitati povijest, pa i povijest islama, kroz crnobijelu optiku. Svijet, pa ni svijet historije i povijesti nije crno-bijelo

sazdan, nego su posrijedi nama vidljivi ili nevidljivi snopovi i spletovi mnogolikih boja i nijansi. Primjerice, da islam nije nastupao spram ostalog svijeta *an block* vidi se i po dugotrajnim unutarnjim građanskim (tj. međumuslimanskim) ratovima koji su se vodili u samoj Arabiji i na njezinim rubovima u samom prvom dobu "arapske provale", kako zapadni historičari vole nazvati rane vojne sukobe Arapa s jedne i Perzijanaca i Bizantinaca s druge strane.

Što je još značajnije, dvije po stilu vladavine suparničke dinastije klasične faze islama, *emevijska* (vladala od 661. do 750.) i *abasijska* (vladala od 750. do 1258.) imale su kako svoje uspone, tako i svoje uzmake pred svijetom koji su nastojale apsorbirati vojno, ekonomski, kulturno, civilizacijski... Crno-bijela čitanja povijesti islama, ili bavljenje poviješću islama samo kroz hronike halifa i sultana, tj. dvorova vladara i kraljeva, dovela bi nas do nevjerovatno nepravednog reduciranja onog ionako neuhvatljivog bogatstva događanja, pojava, nijansi, pa i do previđanja paradoksalnih odnosa kao što su tursko-mongolski, berbersko-arapski, perzijsko-turski, odnosa koji su prerastali u sukobe i trvenja ne samo vojne naravi...

Mongoli su zauzeli Bagdad 1258. godine kao azijski ratnički i stepski narod, pretežno šamanističke vjere, dakle srušili su 'abbasijski halifat i prodrli u samo središte islamske imperije. No, i sami su ubrzo primili islam i "urušili se u njega", kako to vole kazati povjesničari. Turci i Perzijanci su i sami dugo vodili međusobne krvave ratove kao muslimani. K tome, kordovski halifat u Španiji je za dulje vrijeme bio smatran neprijateljem halifama u Bagdadu...

To su tek neki primjeri unutarnjih trvenja i trusnih razdoblja unutar islamskog svijeta. Lahko je navoditi stereotipne klasične sintagme iz islamskih pravnih djela, kao što su *područje/svijet islama* (*darul-islam*) zatim *područje/svijet rata* (*darul-harb*). Ove sintagme jesu poželjne kao opravdanje onima koji islamski svijet gledaju kao blokovsku cjelinu, bili ti posmatrači muslimani ili pak Zapadnjaci, štaviše, one opravdavaju želju da se i sam zapadni svijet shvati kao jedan blok naspram svih ostalih. Poznata je krilatica u engleskoj orijentalistici i ne samo orijentalistici o "Zapadu naspram ostatka

svijeta" (The West and the Rest). No, bezbroj puta povijest je demantirala valjanost posmatranja svijeta u stereotipijama netačnih generaliziranja i u vizurama i sklopovima blokovskih (političkih, religijskih, kulturnih, vojnih...) odnosa.

Primjer muslimanske vladavine u Španiji, gdje je Tarik ibn Zijad 711. prvi put stupio na obronke brda koji će po njemu dobiti u potonjoj evropskoj povijesti i samo ime (Gibraltar je španjolski izgovor arapske sintagme *Džebel t-Tarik*, Tarikova planina, Tarikovo brdo), pa do zauzimanja Toleda 712. pokazuje, uz Jerusalem, više sretan negoli nesretan susret triju monoteističkih vjera, judaizma, kršćanstva i islama, i možda još više sretan susret kulturnih i civilizacijskih obrazaca temeljenih na tim vjerama. Jer, iz suhih podataka da je bitka kod Poatjea bila 732. i da su tada Arapi u Evropi zaustavljeni, zatim da je grad Lion osvojen 725., da je Salahuddin Ejjubi 1187. povratio od križara Jerusalem, da je sultan Mehmed Fatih 1453. zauzeo Carigrad, da je 1459. palo Smederevo, pa time i Srbija pod vlast Osmanlija, da Arapi 1091., gube Siciliju i Južnu Italiju, da Mahmud od Gazne u periodu od 997.-1030. zauzima velike dijelove Indije i osniva dinastiju Gazneviya..., dakle, iz svih tih godina "gubitaka i dobitaka" sad za jednu sad za drugu stranu ne ulazimo u ono u što bismo morali ući - konstante povijesti islama.

Jezičke i kulturne zone muslimanskog svijeta

Mnogo je monumentalnih povijesnih štiva koja svjedoče da su u povijesti islama postojali narodi čija je uloga spram drugih manjih naroda nalik ulozi ptica i pčela kad raznose sjemenke biljaka do drugih krajeva ili kad pomažu njihovom procesu oprašivanja. Toynbee, primjerice, samo za dva muslimanska naroda dodjeljuje ovu ulogu, Arapima i Perzijancima. Da budemo precizniji, Toynbee govori o arapskom polu i iranskom polu islamske civilizacije!

Dakako, u povijest islama moguće je pronicati na različite načine, a sami će rezultati zavisiti od kriterija koji se uzimaju kao polazište.

Negdje se islam širio dominantno državom (Mala Azija), a sporedno posredstvom trgovaca, mistika (*sufija*), itd. Negdje se, opet, dominantno proširio posredstvom trgovaca i mistika, dok je država bila sekundarna (malajski svijet). Berberi, primjerice, nisu bili dominantni državni element niti su tu oduzeli primat Arapima, ali su, ipak, berberski trgovci i mistici širili islam južnim obodima Sahare, te dalje okolo polutara i tropa u smjeru juga. *To na šta Toynbee računa vjerovatno je mjera dominantnosti, to jest koliko je neki muslimanski narod vršio svoj islamski utjecaj u vremenu, i koliko je taj utjecaj zapremio prostora.*

Toynbee, pošavši od tog kriterija, nalazi u islamskoj civilizaciji dva pola, arapski i perzijski. Doista, uz blage izuzetke, sve što se u muslimanskom svijetu prostire od iranske visoravni na Istok nadahnuto je poglavito islamskim perzijskim duhovnim tonalitetom. S druge strane, pošavši na Zapad sve je dominantniji islamski tonalitet arapske arome.

Sejjid Husejn Nasr, međutim, ne dopušta da se ovako globalnim i globalističkim generaliziranjima zanemari pravo bogatstvo izuzetaka. On veli da se na arapskom istoku zapažaju "sve posebne vjerske zajednice, na primjer nesajrije i sirijske alevije, koje su tokom vremena ostale geografski izolirane, ili na primjer Druzi, koji predstavljaju zajednicu za sebe, kako iz vjerskih tako i iz etničkih razloga. Svuda na Bliskom istoku susrećemo mnogobrojne male zajednice koje posjeduju specifične kulturne forme, unutar jedne velike matice islamske kulture. U izvjesnom smislu, mogu im se pripojiti i arapske skupine kršćanskih vjeroispovijesti u Egiptu, Siriji, Libanu, Jordanu, itd., koje, iako nisu muslimanske, predstavljaju sastavni dio mozaika islamske kulture, kao što je slučaj i sa tradicionalnim istočnim jevrejima koji već stoljećima žive unutar islama".

Profesor Nasr napominje da i iranski kulturni svijet, kao i arapski svijet, okuplja mnoge male kulturne cjehne koje su bile geografski izolirane ili koje se vezuju za posebne vjerske škole, kao što su na primjer sekte. Osim nemuslimanskih zajednica, sa kojima je ovdje gotovo isti slučaj kao i u arapskom svijetu, susrećemo grupe kao što su

Ehlu l-Hak i Ali-Ilahi, razbacane po raznim planinskim regionima Irana, ili nedavno okupljeni narod Kafiristana, jedne afganistanske provincije preinačene u Nuristan."

Dakle, generaliziranja tojnbijevskog tipa, bila posrijedi ona koja se tiču vremena islama ili ona koja se tiču prostora islama, potrebno je ublažiti ovakvim Nasrovim ekskursima što se odnose na itekako važne iznimke. Pritom napominjemo da sintagme vremena islama i prostori islama ne podrazumijevaju da su se tu, na istim mjestima, zatrla i da uopće ne postoje vremena i prostori kršćanstva, judaizma, hinduizma. Rekli smo već da nastajanje islamskog Istoka ili islamskog Zapada nije pobrisalo kršćanski ili jevrejski Istok i Zapad!

Nedavno je pod uredništvom Ričarda Viksa (Richard V. Weekes) izašao u Londonu veliki "svjetski etnografski pregled muslimanskih naroda" (*Muslim Peoples - A World ethnographic Survey*) koji nam sugerira da se islamski okean, povijesno gledano, barem donekle može pratiti djelotvorno samo u okviru sistema koji su stalni ili su se dulje vrijeme održali, kao što su jezici, zatim već spomenute kulturne zone, te klimatske i geografske regije.

Indo-evropska grupacije jezika je najbrojnije zastupljena u muslimanskom okeanu. Iran, Afganistan, Pakistan, sjeverna Indija, Bangladeš, odnosno jezici: perzijski, paštu, pendžapski, urdu, bengalski, balučki, kurdski, sindski... jesu među najvažnijim u indo-evropskoj porodici jezika kojima muslimani govore, pišu i razvijaju svoje kulture.

Afro-azijska jezička porodica prostire se od Arabije do Senegala i po broju muslimana koji govore njezinim jezicima zauzima drugo mjesto. Njezini najdominantniji jezici su arapski (govori ga više od 120 miliona Arapa), zatim su tu berberski, hebrejski, hausa i somalijski.

Treća najveća jezička porodica za muslimanski svijet jeste *malajo-polinežanska*. Ovim se jezicima služi populacija na Madagaskaru, Malajskom poluotoka, Indoneziji i Filipinima.

Uralo-altajska grupa jezika je na četvrtom mjestu u muslimanskom svijetu. Njima govori stanovništvo Srednje Azije, tj. Turci, Tatari, Uzbeci, Ujguri, Kirgizi...

Peto mjesto zaprema *nigero-kongoaška* jezička porodica. Njome govore mnoge narodne grupacije Afrike, primjerice Bantu, Volof, Fulani, Mandingo...

Ibero-kavkaska lingvistička porodica je na šestom mjestu po zastupljenosti. Jezicima iz tog jezičkog jezgra govore npr. Abhazi i Dagestanci.

U ovim su jezicima nastali najveći jezički spomenici muslimanskih naroda. Mnogi su muslimanski narodi tokom povijesti preuzimali ili zastalno preuzeli *arapsko pismo*, za to imamo perzijski, turski, urdu, bosanski, i mnoge druge primjere.

Jezičke zone muslimanskog svijeta, svaka za sebe, a potom unutar svake zone svaki jezik ponaosob u svojoj zapisanoj ostavštini, skrivaju i otkrivaju mnogobrojne povijesti unutar drugih, općenitijih, povijesti. Ali se posvuda razgovijetno nazire jedan jedinstveni duhovni tonalitet islama. Ipak, tri su jezika u mnogostranim povijestima islama koji su najznačajnije nosili temeljna duhovna očitovanja islamskog duha, arapski, perzijski i turski, a potom im se značajno pridružuje urdu, i drugi.

Arapski je *lingua sacra* islamskog bogoštovlja i muslimanskog svijeta, jezik Kur'ana, a k tome i medij najveličanstvenijih stranica islamske književnosti, od *Hiljadu i jedne noći* do remek djela kršćanskog arapskog pisca Halila Džubrana. Također, glavni komentari Kur'ana već četrnaest stoljeća pišu se na arapskom kao oni od autora et-Taberija (umro 910.), zatim ez-Zamahšerija (u. 1144.), Ibn 'Arebija (u. 1240.), Ibn Kesira (um. 1373). Najpoznatiji komentar Kur'ana napisan u Evropi svakako je onaj napisan u Kordovi iz pera Ebu Abdillaha Muhammeda Ibn Muhammeda Ibn Ahmeda el-Ensarija el-Kurtubija (um. 1236.), koji se i sam potpisivao, kako to vidimo iz ovog njegovog poduljeg imena, kao Kordovljanin.

Povijest susreta dvaju milenijima susjednih jezika, grčkog i arapskog, a potom arapskog i latinskog, u sebi obuhvata povijest prevođenja filozofskih djela, u oba smjera. Povijest Mediterana nemoguće je poznavati bez povijesti islama, niti pak bez povijesti

arapsko-hebrejsko-grčko-latinskih jezičkih susretanja i razmjena.

Perzijski jezik, također, ima veličanstvenu ulogu kao medij islamske duhovnosti. Komentarima Kurana, teozofskim raspravama, šiitskoj gnozi, a k tome i veličanstvenoj poeziji i filozofiji perzijski je jezik podario i omogućio britku lucidnost.

Dakle, naprijed smo već povezali natuknice o jezicima kojima govore muslimanski narodi i vidjeli dijelom da su iz dugovjekovnog islamskog utjecaja formirane *kulturne zone islamskog svijeta*. Kad se izvrši grupiranje po najopćenitijim standardima i paradigama (zasebnost određenog islamskog bogoštovnog tipa, jezik, tipovi arhitekture, kultura stanovanja, pa i hortikultura...) dolazimo, prema Sejjidu Husejnu Nasru, profesoru na The George Washington sveučilištu, do sljedećih kulturnih zona islama:

- a) arapska,
- b) iranska,
- c) turska,
- d) indo-pakistanska,
- e) malajska,
- f) indonezijsko-polinezijska,
- g) crno-afrička,
- h) zona zemalja tzv. "perifernog islama" i
- i) dijasporalne muslimanske zajednice.

U povijesti muslimanskog svijeta ove su se kulturne zone razvijale u regionima velikih prostranstava, obilježenih konstantama i varijablama vjere islama, zatim jezika, rase, klime, morskih i rječnih obala, pustinje, stepskih krajeva i velikih ravnica. Preciznije govoreći, kulturne zone islamskog svijeta mogle bi se u obliku skice predstaviti i ovako:

1) Suha područja jugo-zapadne Azije. U današnjoj nauci ovo je područje poznato kao Srednji ili Bliski istok, i, prema Richardu V.

Weekesu, ovo je samo srce *arapske* i dijelom *turske islamske kulturne zone*. Region karakteriziraju stjenovite planine, sa suhim rječnim koritima, a glavne su zemlje Saudijska Arabija, Jordan, Izrael, Sirija, Liban, Irak i Turska. Izuzimajući Turke, Kurde i Izraelce, stanovništvo je gotovo u cjelini arapsko. Dominantni gradovi su Bejrut, Damask, Amman, Bagdad, Mekka, Jerusalem, Tel Aviv, Izmir, Istanbul i Ankara. Islam se proširio uglavnom u VII, VIII i IX stoljeću.

2) Delta rijeke Nila jeste danas domovina više od 50 miliona Arapa (nekad su ovi stanovnici bili nearapi Egipćani, veli R. V. Weekes). Region je gusto naseljen, po kvadratnoj milji ima gotovo više od 2000 stanovnika. Islam se širi u VII stoljeću.

3) Mediteransku obalu Sjeverne Afrike, ili zemlje Magreba (što na arapskom znači "mjesto gdje sunce zapada") smatraju trećom podzonom koja je dominantno arapska, ali sa mnogo predislamskih berberskih elemenata. Islam se ovdje proširio već u VII stoljeću.

4) Arapi sve što je južno od zemalja Magreba nazivaju *sudan* (što znači zemlja koja pripada "crnim ljudima"). To je, naime, pojas širok hiljadu milja, proteže se od Crvenog mora na istoku do Atlantika na Zapadu. Dominantne zemlje su Sudan, sa velikim područjem uz gornji tok Nila, zatim oblast oko jezera Čad (muslimanski narodi koji su tu poznati jesu Hausa i Kanuri), potom ogromni regioni duž rijeke Niger u sjevernoj Nigeriji. Širenje islama odvijalo se u VII, VIII i IX stoljeću. U mikro-regionima ove široke oblasti islamizacija je obavljena i kasnije.

5) Oblast Etiopije i suhих ravnica, šuma i morske obale sačinjava kulturnu zonu sinkretističkog arapsko-domorodačko-afričkog podtipa. Narodi koji su tu najbrojniji su Afari, Somali, Tigre i Oromoi. Širenje islama odvijalo se uglavnom kad i u četvrtoj kulturnoj zoni islama.

6) Na šestom mjestu proučavatelji islamskog svijeta izdvajaju istočno-afričku obalu, šumovitu oblast sa mnogim trgovačkim gradskim središtima. Ova se zona s pravom može nazvati manjom arapsko-perzijskom kulturnom zonom, nastalom stapanjem mnogobrojnih migracijskih zajednica ovih dvaju ali i drugih naroda. Stoga je u

kulturnom smislu ova zona izrazito sinkretička i nastajala je viševjekovnim migracijama.

7) Oblast *srednje Azije* obuhvata stepe koje su među najprostranijim na svijetu. Ovdje je dominantno stanovništvo narodi turskog porijekla, uglavnom govore jedan od jezika sa velikog turskog jezičkog stabla. Dominantni gradovi su Taškent i Samerkand, a dominantni narodi Uzbeki, Tatari, Turkmeni... Islam se već u VIII stoljeću učvrstio u Transoksijani, a Arapi su tada već bili stigli do Pamira i Tjen-Čana.

Ovoj zoni pripadaju i kineski muslimani. Sejjid Husejn Nasr tvrdi da je "kineski islam oduvijek bio u izravnom kontaktu sa turskim svijetom, i muslimani su ga stoljećima smatrali produžetkom ove zone: oblast u kojoj žive kineski muslimani, u zapadnoj Kini, oni nazivaju istočni Turkestan (*Turkistani sharqi*). U Kantonu su već u VIII stoljeću postojale muslimanske kolonije i arapski i perzijski trgovci, stigavši preko mora bili su poznati u ovoj pokrajini već u to doba. Ali glavna islamska zajednica je bila ona koja se utvrdila na kraju svilenog puta, u zapadnoj Kini, i koja je ostala vezana za islamski svijet ovim dugim kontinentalnim putem."

8) Velikim arijskim migracijama negdje 2000 godina prije Isusa/Isa a.s. ustanovljena je od niza arijskih naroda velika kulturna zona koja seže od Irana na zapadu do Bangladeša na istoku. Ovaj široki region govori mnogobrojnim jezicima indo-iranske porodice. Perzijanci su ovoj islamskoj kulturnoj zoni mnogo doprinijeli, zajedno s narodima koji u stotinama miliona nastanjuju indo-pakistanski potkontinent.

9) Južna Azija se, na kraju, uzima kao deveta velika kulturna zona islama. Ovaj region obilježavaju rijeke, šume, poluotoka i velike otoke. Ovo je stanovništvo konvertiralo u islam mnogo kasnije negoli je slučaj u zapadnim kulturnim zonama islama. Islam su poglavito širila, veli Richard V. Weekes, mistička bratstva i trgovci. Nasr veli da se "muslimanska vjera pojavila u ovom dijelu svijeta u XIII stoljeću sa dolaskom indijskih muslimana na Sumatru. U XV stoljeću islam se počeo širiti na Javi, postepeno potiskujući hinduističko-budističko carstvo u raspadanju." U kulturnom smislu islam je često sa prethodnim

religijskim tradicijama stvorio u ovom regionu velike "sinkretičke mostove"...

Islam i Evropa i pitanje budućnosti dvaju susjeda

Kad se posmotri današnji evropski religijski mozaik, prvo što nam se iz njega pomalja jeste namisao da je Evropa pretežno, već gotovo dva milenija, u religijskom smislu "kolonizirani" kontinent. Iz velike enciklopedije religija što ju je priredio Mirča Elijade (*The Encyclopaedia of Religions*, editor Mircea Eliade), jamačno se vidi da Evropa nije rodni zavičaj niti jedne svjetske religije. Naime, sve današnje temeljne religije u Evropi jesu religije došle sa Istoka (judaizam, kršćanstvo, islam...), iz Azije, tog velikog "kotla vjera i kotla naroda". Svete zemlje i sveti gradovi današnjih religija koje se posvjedočuju u Evropi, nisu u Evropi već - u Aziji! Također, svete rijeke, sveta kamenja i sveta zdanja velikih svjetskih religija koje su pohodile Evropu, i na njezinom tlu uhvatile trajnijeg korijena, nisu u Evropi, nego u Aziji! Nije bestemeljno reći da se možda jedina uloga, koja bi se Evropi mogla dati u religijskom smislu, sastoji u nastanku brojnih religijskih sekti što će krvavo obilježiti evropsku i svjetsku povijest.

Šta onda jeste Evropa u religijskom pogledu?

Moglo bi se kazati, bez imalo bojazni od velike pogrješke, da Evropa nije, kako to u jednom drugačijem kontekstu reče Edgar Moren, ništa drugo doli zapadni "poluotok Azije".

Veliki rukavci i matice povijesnih gibanja Evropu su najčešće zahvatali iz prostrane Azije. K tome, jezikoslovci vele da je indo-evropska skupina jezika zapravo kičma preko koje mi vidimo kako evropski narodi u velikom dijelu duguju čak i svoj puki biološki korijen velikom azijskom stablu naroda. U tom kontekstu valja nakratko razmotriti kad se u arapskim djelima javlja pojam "Evropa".

Rana muslimanska povijesna djela, naravno, ne vezuju kršćanstvo za Evropu, niti im je uopće poznata takva shematika stvari.

Za njih su i kršćanstvo i islam kako dvije istočne tako i dvije zapadne vjere, i nipošto ih nisu gledali kroz današnju crnobijelu optiku "islama kao istočne i kršćanstva kao zapadne vjere", koju se nameće u mnogim evropocentričkim krugovima.

(Naime, ti krugovi nesvjesno nanose nepravdu prije svega samom kršćanstvu svodeći ga na zapadnu i evropsku vjeru, a ono to nije, zato što, kao i sam islam, imade ili tvrdi da imade univerzalno pozvanje i misiju). Islam je upoznao kršćanstvo mnogo prije negoli Evropu! Upoznao ga je u mjestu svoga nastanka. Rani i klasični islam na Evropu gledaju s visine, opisuju nju, čak i u pozno vrijeme križarskih ratova, kao područje odakle stižu divlji vojnici koji ne znaju, eto, ni za izum anestetičkih sredstava pri amputiranjima ruke ili noge, sredstava koja su u tadašnjim arapskim i perzijskim bolnicama bile gotovo rutinska stvar! Islamske polemike protiv kršćanskih dogmi i rane kršćanske polemike protiv islamskih vjerovanja, Evropu i kršćanstvo ne stavljaju u religijskim nazivnikom povezani znakovni sklop. Radije se rukovode logikom: "Baška Evropa, a baška kršćanstvo!" Bolje kazati, rani i klasični muslimanski povjesničari često imaju bolje mišljenje o kršćanstvu negoli o Evropi.

K tome, Evropa je Arapima bila poznata kao ime znano u grčkoj mitologiji (kći nekog kralja u koju se zaljubio čak i sam vrhovni Bog Zeus), ili su ime "Evropa" povezivali za azijske hetitske riječi, koje su se odnosile možda, u prvo vrijeme, samo na Grčku i grčke otoke. Imade mišljenja da je arapska riječ Urubba (što znači Evropa), koju naročito mnogo susrećemo u arapskim povijesnim djelima nakon što je Karlo Martel pobijedio Arape kod Poatjea 732., izvedena iz riječi ereb, možda u značenju pust kraj, tamni i nenaseljeni kraj, tamna strana svijeta!

Bilo kako bilo, godine 711. po evropskom računanju vremena Evropa i islam susreli su se, ili je pak dobro kazati, sukobili su se u jednoj vojni kod današnjeg Gibraltara. Taj toponim, kako smo malo prije rekli, jeste dobro znana arapska sintagma "*Džebel u t-Tarik*" - Tarikovo brdo.

To je mjesto ostalo u potonjim vremenima biljegom i imenom upravo po muslimanskom vojskovođi Tariku ibn Zijadu. Dakako, teško

je kazati da li su tadašnji sukobi islama i Evrope imali "blokovsko sudaranje", i da li su tadašnji sudionici imali takvu semantiku događanja kakvu se iz današnjeg političkog i duhovnog raspoloženja vremena obično želi učitati u rano osmo stoljeće. Naime, da li su tadašnji Evropljani imali svijest o Evropi kao nekoj geo-cjelini, kao ekskluzivnom "kršćanskom prostoru", kako se danas, naravno pogrešno, Evropu želi protumačiti. Na drugoj strani, u vezi s arapskim vojskama, postavlja se pitanje da li su te armije pri sukobu kod Gibraltara 711. imale pri sebi snažnije razvijenu svijest o "imperijalnom nastupu" - svijest koja je bila kasnije snažno razvijena u klasičnom islamu - teško je sa sigurnošću odgovoriti.

Bilo kako bilo, od Tarika i Gibraltara 711. pa do 1492., kad je pala Granada, islam je u Španiji bio, uz kršćanstvo i judaizam, domaćin. Andaluzija (arapski *el-Endelus*) postala je multikonfesionalno društvo tokom mnogo vijekova i unutar različitih sfera života, kulture, nauke, umjetnosti...

Evo kako Roberto S. Lopez u svojem djelu *La nascita dell' Europa* (Rođenje Evrope), opisuje kao katolik svoje viđenje šta su muslimani podarili Evropi, kakve su metamorfoze izazvali, u čemu su se sastojale srednjovjekovne evropske šanse koje su muslimani pobudili:

"U većini zemalja koje su Arapi osvojili vladajući sustav, pravne ustanove, sam duh zakona, čak jezik i pismo, morali su se prilagoditi prorokovu učenju koje je sadržano ili u Kur'anu ili u usmenoj predaji više ili manje vjerodostojnoj. Treba istaknuti da je to bio trijumf vjere, a ne teokracije: islam niti je imao niti ima posvećeni kler, ni crkvenog poglavara a njegovi su kalifi bili nasljednici prorokovi samo u svjetovnom vladanju.

U zemlje u kojima se taj trijumf najpotpunije očitovao treba ubrojiti Palestinu, Siriju, Egipat i sjevernu Afriku, to jest dobru trećinu stare *respublicae romanae* upravo onu trećinu u kojoj je najprije navješćivano evanđelje.

U čemu je bila tajna privlačnosti muslimanske vjere?

Povjesničar nije mjerodavan da izreče svoj sud o pitanjima vjere, ali smije pripomenuti da je islam, dijete ranog srednjeg vijeka, bio primjeren svome vremenu koliko i kršćanstvo za kasni stari vijek u kojemu je i nastalo. Bila je to priprosta vjera jednog sasvim osiromašenog doba. Njezina temeljna načela bila su dovoljno apstraktna da zanesu mase. Njezin nepopustljivi monoteizam nije dopuštao probleme koji su razdvajali kršćane, kao što su tajne Trojstva ili značenje svetih slika. Krist čašćen kao najveći prorok poslije Abrahama i prije Muhameda, bio je uostalom samo čovjek. Allah kao Elohim Staroga zavjeta, kojega je svojstva preuzeo, bio je nedostupan za počovječenje u slici. Raj, naprotiv, otvoren svima onima koji su živjeli ili umrli za vjeru, imao je sve ljudske oznake koje je strogost bogoslovlja odricala Tvorcu; bio je pun opipljivih, stvarnih radosti. Zapadnjaci nisu nikada oprostili Muhammedu njegove hurije, vječne djevice obećane blaženima; ali, ne obazirući se na hurije, raj što su ga prostodušni kršćanski pisci ranog srednjeg vijeka opisali vjernicima nije bio mnogo idealniji. Tim privlačnostima moramo dodati i ugled koji je prirodno vezan uz vjeru jednog osvajačkog naroda i materijalne koristi koje je obraćenje na islam pružalo podložnim narodima. Muslimani su za ono vrijeme zaista bili neobično snošljivi prema kršćanima, Židovima i pristalicama Zoroastrovim, ali su im nametnuli poseban namet. Da ga ne plate, dovoljno je bilo da se obrate na islam; da bi se obratili dovoljno je bilo da se odreknu ili da ublaže neka vjerovanja i da se priklone vjerovanju koje se sastoji od osnovnih načela zajedničkih svim monoteističkim vjerama.

Dvojbeno je jesu li Bizantici shvatili revolucionarnu važnost muslimanske vjere. Njihovi su teolozi u njoj tvrdoglavo gledali kršćansku herezu koju je izmislio luđak ili varalica; tako su mislili i katolički teolozi.

Ali im nije izmaklo da Arapi nisu bili obični "barbari". Mjesto koje je do tada imala Perzija, kao protivnik i protuteza grčko-rimskoj zajednici, sada je pravno pripalo osvojiteljima Perzije. Ne gubeći sasvim iz vida Zapad, koji je trebalo ponovo zadobiti,

ne povlačeći vojsku s balkanskih granica kojima su zaprijetili novi barbarski narodi, država i narod bizantski svu su pažnju obratili na glavno bojište; na područja koja su zauzeli Arapi. Glavni grčki povjesničar toga doba, Teofan, zamijenjuje jednog papu s drugim, ali je izvanredno upućen u nasljedstvo kalifa. U početku X stoljeća carigradski patrijarh obraća se kretskom emiru ovim riječima: 'Dvije svjetske sile, Saraceni i Rimljani, sjaju poput dviju najsjajnijih nebeskih zvijezda. Zato moramo živjeti zajedno kao braća, iako se razlikujemo po običajima, navikama i vjeri'.

Očito je da je ta diplomatska ljubaznost više uvjetovana uzajamnim strahom nego pravom srdačnosti. Svaka od tih "dviju sila" vrebala je priliku da se poveća na račun druge; svaka je po svojoj vjeri očekivala osudu ili obraćanje vjernika druge strane, prije ili poslije Strašnoga suda. Ipak su se oba suparnika pomirila sa činjenicom da žive ravnopravno jedan pored drugoga od polovine VIII stoljeća, očekujući da trijumf Istine ukloni "željeznu zavjesu" koja ih je dijelila.

Ta je ravnoteža bila rezultat žestoke borbe koje je posljednja faza bio "hemisferski rat". Arapska plima i oseka povukla se poslije četiri bitke, od kojih su dvije bile u središtu, a dvije na suprotnim krajevima golemog islamskog svijeta. Naši priručnici, koji su obraćeni na položaj Rima ili na grinički meridijan, spominju samo jednu bitku: poraz što ga je Karlo Martel nanio 732. između Poitiersa i Toursa jednoj muslimanskoj prethodnici koju su pojačale akvitanske čete. Odjek te bitke na kršćanskom Zapadu bio je neusporedivo veći od njezine vojničke važnosti; polet Arapa nije bio dovoljan da ih duže zadrži u jednoj pokrajini koja je bila tako daleko od njihova polazišta. Takav nam se zaključak nameće ako uspoređujemo rezultate bitke kod Poitiersa s rezultatima jedne druge bitke u kojoj su Arapi, pojačani turskim četama, izvojevali pobjedu nad Kinezima na obalama Talasa, u Turkestanu godine 751. Tu su porazili najboljeg carskog generala T'anga i zarobili tisuće vojnika. Kinesko širenje prema središnjoj Aziji bilo je zaustavljeno, na

veliku radost pjesnika, koji su, poput Li Poa, držali da je ono krivo za beskrajno i nekorisno krvoproliće. Arapi nisu išli dalje, čak nisu ni iskoristili svoje pobjede na području Inda niti su se pojavili u dolini Gangesa. Na istočnom kraju njihove države, kao i na zapadnom, iscrpio se njihov polet.

Naprotiv, u središtu svoje države, naspram svojih budućih prijestolnica (kao što su Damask i Bagdad) mogli su pokazati svu svoju moć.

Ali tu su imali posla, sa Bizantskim carstvom, nesavladivim unatoč svim nesrećama. Odbijeni nekoliko puta u blizini Carigrada, doživjeli su težak poraz od cara Leona III neprijatelja ikona kod Akroinosa, u Maloj Aziji godine 739. Bizantinci su još jednom slavili pobjedu u pomorskoj bitki 747. Granica između islama i kršćanstva se ustalila ili se gotovo ustalila na pola puta između bizantske i arapske prijestolnice. Arapi su sačuvali tri četvrtine teritorija otetog Bizantu, ali je Bizant postao bedem dovoljno velikog prostora da bi se mogla podići Evropa.

Ako su Germani omogućili rođenje Evrope, Arapi su je učinili neizbježnom. Da nije bilo Muhammeda Bizant, oslobođen perzijske opasnosti, mogao se ponovo prihvatiti osvajačkih Justinijanovih planova na Zapadu.

Duhovna i gospodarska zajednica povećana na sjeveru, ali uvijek usredočena na Sredozemlje, mogla je nanovo procvjetati na starom stablu *respublicae romanae* i bez ponovnog političkog ujedinjenja. Ta je mogućnost otpala, jer je Bizant bio prisiljen da se vojnički i trgovački povuče u ostatke svoje države, pa su azijske i afričke obale Sredozemlja bile privučene i priključene islamskoj zajednici koja je težila Damasku i Bagdadu, zajednici drugačijoj po vjeri, jeziku, pravu, ustanovama i načinu življenja.

Zapadna Evropa, prepuštena sama sebi, morala je tražiti novu ravnotežu. Ugled svete stolice i draž uspomena na carstvo i dalje su je privlačili Mediteranu u čijem su sklopu još bili velikim

dijelom: Languedoc, Provenca i Italija sve do prilaza Napulju i Bariju. Ali kao protuteža starome zatvorenom moru, koje je postalo granica, jedan novi Mediteran, koji je obuhvaćao Sjeverno i Baltičko more, tek izronio iz pretpovijesne magle, otvarao se germanskim i slavenskim narodima. Najotporniji narodi i najplodnija polja nalazili su se na pola puta između ta dva mora, u poljoprivrednoj unutrašnjosti kontinenta. Ovdje će srednjovjekovna Evropa naći svoje novo gravitacijsko središte nakon kratkog kolebanja: Aachen pod Karolinzima, Goslar pod salijskim carevima, najposlije i konačno - Paris.

Ne smijemo zamišljati kao iznenadni preokret ono što je bilo postepeni proces ustrojavanja. Stari uzlovi ne mogu se odjednom presjeći, već malo-pomalo popuštaju u toku stoljeća. Materijalno i moralno, Evropa ranog srednjeg vijeka bila je previše siromašna da bi dostajala samoj sebi kao što je to bio grčko-rimski svijet kojega je dio bila. Iako je međunarodna trgovina bila svedena na najmanju mjeru zbog ekonomske propasti Zapada, ipak je i dalje povezivala obale Sredozemlja i protegnula se na sjeverna mora. Rim, vjerska prijestolnica, i dalje je usmjeravao oslabljene duhovne tokove prema latinskome Jugu koji se nikada nije sasvim odvojio od Bizanta. Ni Arapi se nisu odvojili od zapadne Evrope; povijesni je paradoks što su oni sačuvali važne grčke tekstove i ponovo ih predali, od X stoljeća, latinskom svijetu koji ih je izgubio.

Glavna smetnja uzajamnim utjecajima između katoličke Evrope i njezinih susjeda, starih i novih, nije bilo neprijateljstvo ili međusobna antipatija, nego razlika u razini kultura, razlika koja nije u najvećoj mjeri zavisila od različnosti vjere. Bizant je, tako reći, oblačio svoju civilizaciju u isto ruho kao i katolički Zapad, ali su tkanine bile bogatije.

U izvjesnom smislu bilo mu je lakše sporazumijevanje s Bagdadom (koji je za različite haljine upotrebljavao iste tkanine) nego sa svojom siromašnom i seljačkom rodbinom. Kada čitamo izvještaje mnogobrojnih bizantskih i arapskih putnika što su

prešli "željeznu zavjesu", nalazimo vrlo mnogo znakova nesporazumjevanja i uzajamno zamjeranja, ali i otvorenog priznavanja potpune jednakosti na većini područja, kao što su: političke ustanove, društvene strukture, gradski život i intelektualni i trgovački razvoj.

Kakva li je razlika između muslimanske Španjolske i katoličke Francuske! Da bi smo o tome imali približnu sliku, neizbježno netačnu, jer nemamo ni brojčanih podataka ni općih prikaza, zamislimo razliku, kakva je bila pred stotinu godina, između jedne evropske nacije i njezinih kolonija. U ranom srednjem vijeku vještina pisanja bila je rijetka sjeverno od Pirineja; južno, bila je gotovo općenita u visokom društvu i vrlo rasprostranjena među gradskim pučanstvom, iako ne i među seoskim.

Francuska je izvozila gotovo samo sirovine, a Španjolska gotove proizvode. Civilizacija muslimanske Španjolske (*al-Andalus*) u biti je poglavlje islamske povijesti, i zato nećemo ni pokušati da je uvrstimo u knjigu posvećenu povijesti Evrope. Dovoljno je napomenuti da je nakon teških početaka, pod namjesnicima koji su došli iz vrlo udaljenog kalifata, otpočelo doba uspona i izgradnje godine 750., kada je bila utemeljena nezavisna muslimanska država s prijestolnicom u Cordobi.

Nadošlice Arapi, Berberi, robovi i svi mogući oslobođenici, te prijašnji osvajači iberski Rimljani, Židovi i Germani, surađivali su u atmosferi snošljivosti. Svaka je skupina mogla sačuvati svoju vjeru, svoje običaje, čak i neprekinute veze sa svojim istovjernicima koji su živjeli u drugim zemljama. Unatoč tome ugled islama pridobio je mnoge nove pristaše, i arapski je postao glavni, ako ne i jedini jezik. *Al-Andalus*, emirat, kasnije kalifat kordobski, sjajio se kao sjajna zvijezda u zvjezdanom jatu muslimanskih država koje su iz Kur'ana crpile zajedničko nadahnuće razvijajući svaka svoja nacionalna svojstva. Kada je u X stoljeću dostigao vrhunac svoga razvoja, bio je po svome duhovnom, gospodarskom i političkom sjaju gotovo ravan Bizantskom carstvu koje je na suprotnoj strani Mediterana

zračilo nad Evropom.

Nije bio daleko dan kada će se katolička Evropa, koja se uzdigla vlastitim snagama, moći okoristiti vezama sa svojim muslimanskim susjedima. Ali u ranom srednjem vijeku bila je od toga dvostruko daleko. Njezina civilizacija imala je drukčije ruho i prostiju tkaninu. Čak su i male kršćanske države, nastale južno od Pireneja, od vizigotske jezgre, što su je osvajači nesmotreno zaboravili u planinama Asturije, držale da im je lakše ako se nadahnjuju karolinškom i kapetovskom Francuskom nego kordobskim kalifatom. U XI i XII stoljeću Italija je bila s mnogo gledišta bolji predvodnik islamskih utjecaja negoli "pet kraljevina" (Asturija, Leon, Kastilija, Navara i Aragonija) katoličke Španjolske." (Roberto S. Lopez, *La nascita dell' Europa Secoli V - XIV - Edizione italiana riveduta e ampliata*, Paris, Vidi i zagrebačko izdanje *Rođenje Evrope*, godina 1978., str. 77 - 81).

Ovaj uravnoteženi Lopezov fragment primorava nas da se prisjetimo prve važne i danas nezasle činjenice susreta islama i Evrope - činjenice arapskog jezika i arapskog nazivlja, odnosno nazivlja preuzetog iz drugih važnih islamskih jezika. Naime, od spomenutog Gibraltara i Andaluzije i dalje od njih, sve do ponad Bosne, arapski jezik ili drugi jezici koje filolozi-kulturolozi nerijetko nazivaju islamskim, dali su Evropi na hiljade imena kroz toponime. Sevilju je arapski afirmirao kao Išbiliju, Kordovu kao Kurtubu, itd. Islamska je civilizacija pomogla da se mnogo toga u Evropi po prvi put imenuje (bosanski, hrvatski, i srpski jezik, primjerice, imaju tursku riječ boja za boju uopće, svoje riječi za boju kao opći pojam nemaju!). Naravno, nisu posrijedi samo toponimi. Kad izgovaramo riječi alkohol, aluminijum, astrolab, arsenal ... znadimo da imademo posla sa riječima, terminima i pojmovima koje su muslimani trajno podarili zapadnoj civilizaciji. Povjesničar Philip Hitti navodi da su "arapski astronomi ostavili besmrtno tragove svoje marljivosti o nebu, koje svako ko čita nazive zvijezda na jednom običnom nebeskom globusu (planetariju) može lahko uočiti. Većina naziva zvijezda u, evropskim jezicima je arapskog porijekla, npr. *Acraab* (akreb, škorpion) *Algedi* (el-džedi, jarac), *Altair*

(et-tair, letač), *Deneb* (zeneb, rep), *Pherkad* (ferkad, tele)..." Danas, kad naučnici diljem Evrope, i zapadne civilizacije općenito, izgovaraju riječi kao što su azimut, zenit, sinus, algebra, algoritam, cifra (u značenju nule), i stotine još drugih, često nemaju pojma da su to u biti arapske riječi čija je upotreba rezultat rada i napora velikog vjerskog, intelektualnog i kulturnog genija islamski civiliziranog čovječanstva.

Povijest islama posvjedočuje da su znanosti koje je promovirala islamska civilizacija učinile da čak i evropsko astronomsko nebo bude, umnogome i do današnjih dana, sa arapskim nazivima.

Ovaj ekskurs o nazivlju zvijezda i astronomskoj terminologiji argumentirano sugerira da je pogrešno misliti da se dvije ili više vjera susreću samo posredstvom lica čiju ulogu imenujemo uvjetno "vjerskom".

Niti se vjere samo kroz vjerski personal susreću, niti se, pak, samo posredstvom njih sukobljavaju. Ponekad je riječ o intenzivnijem susretu preko misticizma. Primjerice, islamski sufizam i tradicionalni isihazam bliskoistočnog kršćanstva susreli su se plodonosno i čak izgradili jedan vijekovima dug odnos uzajamnog poštovanja. (Isihazam s jedne i sufizam s druge strane pokazuju do koje je granice moguće da se dvije religije susreću i da pritom svaka ostane neoskrnavljena i zasebna u svojoj duhovnoj zavičajnosti).

Osim mistika, ne zaboravimo nikada ni putnike, trgovce, umnike, filozofe... Dokaz da su muslimanski trgovci boravili mnogo prije muslimanskih vojnika na tlu Evrope nudi nam i sama numizmatika. Kovani zlatni, srebreni i općenito metalni novac prvih islamskih halifa još uvijek se pronalazi u dolinama Sene, Rajne, Dunava, Visle... Trgovinske veze su bile žive, a uz sve te veze i kulturni dodiri Sredozemni bazen jeste prostor darivanja i uzimanja, prostor civilizacija samoniklica i rasadnica. Judaizam, kršćanstvo i islam su, u nama najbližem i nama najrazvidnijem dijelu povijesti, učinili Sredozemlje žilom kucavicom Staroga svijeta. Polazeći iz tog bazena te su se religije borile za svoj prostor i vojnički i duhovno. Ponajprije se u Sredozemnom bazenu i okolo njega ispunjavala ona Božija zapovijed naložena Ibrahimu (Abrahamu), ono proročanstvo samo njemu

saopćeno, o kojemu govori Biblija:

... svoj ću blagoslov na te izliti i učiniti tvoje potomstvo brojnim poput zvijezda na nebu i pijeska - na obali morskoj... (Postanak, 22/17).

Premda je islam u Španiji i pod svodovima Alhambre ispisao mnoge najljepše stranice svoga "staroga vijeka" i same evropske povijesti, usprkos suprotnim mišljenjima od kojih smo jedno naveli naprijed (ono od Fernanda S. Lopeza koji ne da reći da je povijest islamske Španije dio evropske povijesti), ipak, slika o tom dijelu zajedničke evropske i islamske epohe u srednjovjekovnoj je Evropi bila umnogome strašna. Odjeke tog straha dobro vidimo i u novovjekovnoj Evropi, i to ne samo u crkvenim hagiografijama, već i kod filozofa takozvanog evropskog prosvjetiteljstva.

U svome djelu "*Strah na Zapadu*" Jean Delumeau (Žan Delimo) podsjeća nas od čega je sve Evropa strahovala otkad znade za samu sebe, otkad je postala samosvjesna geo-cjelina. Evropa se tokom svoga samosvjesnog dijela povijesti, zaključujemo od Delimoa, do kosti plašila dragoga Boga, zatim mora i pridošlica s mora, potom jevreja, Turaka, kuge, muslimana, vještica, pasa lualica, stranaca, putnika nahodnika, širokih prostranstava... Ipak, najdugotrajniji strah Evropa je sebi zadavala od jevreja i muslimana. Godine 1571. Piccolomini, koji je kasnije postao papa Pije II, napisao je da se sve do pada Konstantinopola 1453. strah od islama osjećao uzlaznom putanjom, ali se ništa ne može usporediti s gubitkom toga grada!

Sam Delimo smatra da kršćanski obračun sa muslimanima i jevrejima u Španiji ima svoje korijene u dugotrajnom strahu od drugoga i drugačijega. Na mnogobrojnim stranicama Delimo opisuje strašne periode evropske povijesti, koju muslimani i jevreji moraju čitati i kao dijelove svoje povijesti.

No, pogriješili bismo prema svim Evropljanima kad ne bismo naveli mnogobrojne primjere pozitivnog evropskog stava spram islama i muslimana. Navedimo Delimoa:

"Geografi, historičari, putnici, političari i moralisti, nastojali su da shvate protivnika, divili se zakonima i vojsci Otomanskog carstva.

Gijom Postel (koji je bio veliki orijentalista) nije, dakle, jedini koji je dao vjeran i objektivan opis turskog svijeta. Historičar Paolo Đovio (Giovio) piše da je "Solinian (tj. Sulejman Zakonodavac, op. E. Karića) sklon religiji i darežljivosti." U Kosmografiji Minsterovoj čitamo da su "Turci veliki izvršitelji pravde". Prirodnjak i ljekar Pjer Belon tvrdi da su muslimani "ljudi staloženi u svim poslovima". Španjolac Laguna, posvećujući Filipu II svoje djelo *Putovanje u Tursku* (1557), izgleda da je u uvodnom tekstu knjige podlegao antiotomanskoj strasti svojih sugrađana. Ali, ubrzo se pokazuje da pri poređenju Turske i Španjolske, autor hvali prvu, a šiba drugu.

Što se tiče Bodena, Montenja i Šarona, oni se jednodušno dive disciplini turske vojske, trezvenosti njenih vojnika i zaključuju da "država" koja odnosi tolike pobjede, mora biti da je "dobro uređena".

No, veli studiozni Delimo, Evropa je vijekovima od svoga duhovnog vođstva i Crkve dobijala naređenja da njezino stanovništvo svaki dan izgovara "Zdravomarijo", moleći se "nebu protiv otomanske prijetnje". Karlo V je u Njemačkoj izdao naređenje da sve crkve imaju zvoniti takozvana "zvona od Turaka" što ih je podsjećalo na stalnu opasnost. Diljem Evrope stoljećima su održavane mise protiv Turaka pod nazivom - *contra turcos!*

Strah od islama koji je dominirao pučkom Evropom samo je vrh ledenog brijega ispod kojeg su počivale hiljade rasprava koje su slikale najtamnijim bojama islamsku opasnost. Među najznamenitije spise takve naravi spadaju, svakako, oni koji su islamskog poslanika Muhammeda Evropi stoljećima prezentirali kao najmonstruozniju pojavu u svekolikoj povijesti čovječanstva.

Stoga je ovdje nužno svratiti pozornost na te spise, da bismo pokazali u kakvoj duhovnoj klimi i u kakvome raspoloženju Evropa dočekuje prve prijevode Kur'ana na latinski jezik.

Prije svega treba spomenuti da Evropa nije svoje prve spoznaje o islamu i njegovom poslaniku Muhammedu dobila od Španije muslimanskog perioda, što joj je, prirodno, bilo najlakše postići, već od blisko-istočnih kršćanskih grupacija: Bizantinaca, Jermena, Sirijaca,

egipćanskih Kopta... I ta je slika, barem se vidi po svjedočanstvima, bila namjerno dvostrana: s jedne strane, dobra i dobrohotna (da bi tako bila što lakše "dovedena do podsmijeha"), ali, s druge strane, postojala je jedna druga slika, slika preziranja islama kao strašne i prije svega nepoznate vjere.

Alen Grorišar (Alain Grorichard) u svojoj knjizi *Struktura saraja*, (zapravo studiji koja govori o azijatskom despotizmu kao tvorevini mašte na Zapadu u XVIII stoljeću), iznosi mnoge dokaze koji idu u prilog takve predstave o islamu. S jedne strane, islamski je poslanik kršćanima Srednjeg vijeka prikazivan kao pravi anđeo, kao biće koje nije deficiralo niti uriniralo, čiji je znoj bio pravi miomiris... Kršćanski su pisci, na Istoku posebno, dobrohotno slavili Muhammedovo tijelo, nastojeći tako unijeti u islam kršćanski problem tjelesnog... Dakako, iza ovih anđeoskih legendi i opisa, veli Alen Grorišar, krila se namjera da se što lakše nakalemi predstava o poslaniku Muhammedu kao "nezajažljivom ljubitelju žena", kao osobi "koja je cijeli život vitlala svojim seksualnim sposobnostima i svojim mačem".

Doista, kršćanski i u potpunosti evropski Srednji vijek, bio je stoljećima preplavljen ružnim spisima o poslaniku Muhammedu, jer su se onoj zlatnoj legendi o njemu morale suprotstaviti mnogobrojne, također kršćanske, antilegende! Muslimanski pisci tek rijetko, i s gnušanjem, navode sadržaje te srednjovjekovne kršćanske antilegende. U manastirima, na pergamentu i papirusu ispisani su najrazličitiji detalji kršćanske antilegende: "njihov muslimanski poslanik osim žena volio je i svoju magaricu; pio je vino dok se ne bi stropoštao mrtav pijan; čak je i umro pijan, a tijelo su mu pojeli psi ili, u još gorjoj verziji, svinje; posvuda se o njemu govorilo kao o lažnom proroku..."

Alen Grorišar se i sam pita čemu takvo ocrnjivanje islamskog Poslanika, i potom dodaje da je ono "poslužilo kao podloga prvim pobijanjima Kur'ana".

Ovdje tek uzgredno dodajmo da se kršćanski zapad ni u vrijeme takozvanog novovjekovlja nije odrekao strategije huljenja i ocrnjivanja Poslanika, a to je sve duboko impregnirano u orijentalistici. Naime,

ogromne su mentalne snage utrošene u pobijanje Poslanikove tradicije (hadis i sunnet). Posredno, naravno, time se uvijek želi pripremiti tlo za pobijanje Kur'ana!

Bizantijski teolozi i historičari, kao što su Teofan, Nikita, i mnogi drugi, žestoko su napadali poslanika Muhammeda, redovito o njemu govoreći kao o "barbarinu, Božijem neprijatelju, demonskom čovjeku, bezbožniku, razvratniku, drzniku, krvoloku i, štaviše, samom Antihristu..."

Alen Gorišar veli da su u Srednjem vijeku nekritički "prihvaćena ta u isti mah izmišljotinama ispunjena i pogrдна djela čija je sadržina prodirala u svjetovne krugove preko epopeja iz ciklusa o križarskim ratovima i bogatila se nekim novim elementima. Ako su (na Zapadu) učeni ljudi počinjali da se zanimaju za Kur'an, to zanimanje uvijek je bilo uvjetovano željom da se on pobija. Uostalom, sve do šesnaestog vijeka (u kome će se razviti katedre za arapski jezik na velikim evropskim univerzitetima), učeni ljudi imat će na raspolaganju samo dva prijevoda Kur'ana na latinski (ili, bolje rečeno, dvije verzije Vulgate koje su se veoma razlikovale od izvornog teksta)".

Jedan Englez, Robert od Kettona, tj. Robert Kettonski, ostao je zapamćen u povijesti islama i povijesti prevođenja Kur'ana kao prvi čovjek koji je obavio taj posao na tlu Evrope. On je 1143. godine objavio svoj prijevod na latinskom što je, svakako, obavljeno uz znanje Crkve. Robert Kettonski objavio je uz sami prijevod i jednu antimuslimansku Raspravu o polemici, i naravno, predgovor Pjera Prečasnog, koji je Roberta Kettonskog podstaknuo na prevođenje i, po svemu se čini, organizirao taj rad. Dovoljno je samo spomenuti da u svom predgovoru Pjer Prečasni o islamu govori kao o "saracenskoj jeresi i đavolskoj sekti".

Pa ipak, prema evropskom kontinentu i povijesti islama u Evropi (nije važno kako ćemo tu povijest specificirati, bilo kao povijest muslimanskih Evropljana, evropskih muslimana, muslimana u Evropi, Evrope u islamu...) ne smije se postupiti jednostrano i ocjenjivati svekoliko *bogatstvo susretanja i sukobljavanja* samo kroz redukcionizam ovih nekoliko primjera.

Evropa je među najzastupljenijim kontinentima kad je prevođenje Kur'ana posrijedi; engleski, francuski, njemački, ruski, talijanski... jezici imaju nekada i po desetak vrhunskih prevodilačkih pokušaja urađenih samo u nekoliko potonjih desetljeća.

To govori o neprestanom evropskom interesiranju za islam, ali, dakako, zbori i o islamu kao neprestanom i izazovnom susjedu koji se ne da reducirati na *pridošličku vjeru*, na vjeru tuđu evropskom kontinentu. Raspravljali smo već u ovom eseju o tome, te bi se samo moglo još dodati, zarad pobijanja zagovornika o vremenskim/povijesnim pravima na određene doline na zemlji, da se za islam može kazati da je u Evropu došao *jučer*, ali to ne govori ništa drugo doli da je samo kršćanstvo došlo u Evropu dan prije, tj. *prekjučer!* Tako ovo vremensko pojednostavljivanje dvadeset stoljeća kršćanstva i petnaest stoljeća islama može biti od koristi zagovarateljima ekskluzivističkih prostora!

K tome, pred teolozima obje strane, pred oblikovateljima javnoga mnjenja, pred ljudima odlučivanja i s jedne i s druge strane, nalazi se danas iznimno velika zadaća unapređivanja i proširivanja, na svim stranama, mediteranske debate i dijaloškog raspoloženja.

Proricanje "sukoba civilizacija" mora biti zamijenjeno projektima zajedničkog življenja na zemlji. Milioni kršćana u Egiptu, Iraku, Libanu, Siriji, Sjevernoj Africi... i milioni muslimana u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Njemačkoj... očekuju od *mediteranskog* i *atlantskog* dijaloga zaštitu prava na raznoliko slavljenje Boga od ljudstva na Zemlji!

Povijest islama i pogled u budućnost

Ova skica ne pretendira iznijeti sve planove gdje se povijest islama ogledala i ogleda u Evropi, niti je to, kako smo kazali na početku eseja, moguće. Barem to nije u stanju učiniti ovaj autor. No, iz onoga što smo iznijeli ostaje činjenica da su islam i Evropa dva važna susjeda, dvije najznačajnije posestrimske civilizacije novije povijesti

čovječanstva.

Kako se može pogledati budućnosti u susret? Posebno, kako to učiniti nakon Bosne 1992., (koja se dogodila tačno 500 godina nakon Granade 1492.)?

Mi ovdje ne velimo da iko od ljudi znade budućnost. Kao vjernici u dragoga Boga duboko smo svjesni da samo On znade svu puninu bivših, sadašnjih i budućih vremena. No, nije to razlog da se ne iznesu predviđanja, slutnje, zebnje i strahovi od mogućeg mediteranskog požara. Pogotovo je to u ovo predvečerje nastupa trećeg milenijuma važno. (Prisjetimo se da je u predvečerje XX stoljeća nastala literatura koja je taj vijek najavljivala kao stoprocentno mirnodopski, pa ipak, više od stotinu i dvadeset miliona ljudi palo je kao žrtve rata, progona, fašističkih i komunističkih čistki, etničkih čišćenja, građanskih sukoba i revolucija...).

Pođimo redom. Islam je u Evropi danas zastupljen autohtono (Bošnjaci, Albanci, Torbeši...) na Balkanu. Zastupljen je unutar dijasporalnih i gastarbajterskih zajednica u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Njemačkoj, Austriji, Italiji... (približno preko sedam miliona ljudi). K tome, zastupljen je i preko malog ali vrlo utjecajnog broja konvertita Britanaca, Francuza, Nijemaca... Dinamizam muslimanskih dijasporalnih zajednica u Evropi je itekako prisutan i zamjetljiv. Koristi se sloboda medija i javne riječi, posebno TV-stanica, postižu se nevjerovatno značajni i kvalitetni programi u sferi manjinskog muslimanskog (dijasporalnog) obrazovanja (premda se, npr. u Velikoj Britaniji to obrazovanje od države ne finansira), itd.

Drugi jezik na kojemu se danas obraćaju islamski mediji u Evropi i u svijetu iza arapskog jeste engleski. Štaviše, zabilježeno je da engleski jezik prati u ovom pogledu ustopice arapski. Engleski tako postaje, htio to neko ili ne, islamski jezik.

Evropska demokratija najnovijih vremena omogućila je muslimanskim dijasporalnim i gastarbajterskim zajednicama izuzetno značajno i veliko područje djelovanja. (Muslimanske dijasporalne zajednice koriste se blagodatima prakticiranja demokratije; pa ipak,

samo su rijetki pojedinci među muslimanima u Evropi uspjeli postići ili pak dobiti značajna sveučilišna mjesta kao teoretičari demokracije). Ne postoje smetnje za sedmične namaze/molitve petkom, vjerska obuka je prepuštena samim islamskim zajednicama, i sl.

No, muslimani koji imaju i državljanstvo neke od evropskih zemalja ipak nisu članovi parlamenta nijedne zapadno-evropske zemlje. Dopunski kulturni programi najčešće nisu sponzorirani od države, dok je to slučaj sa kršćanskim i jevrejskim. K tome, postoji i problem da se od profesora muslimana zazire kad je posrijedi posao zvani Islamic studies na evropskim sveučilištima. Misli se da će ti ljudi biti a priori pristrani u korist islama. Ostaje, dakle, mnogo toga uraditi.

No, jedna bi institucija u najnovijem dobu pripomogla budućem razvoju islamskog evropejstva i evropskog islamstva - sveevropska islamska zajednica.

U Evropi se za njom osjeća velika potreba, a njezine poslove i zadaću mi prije svega vidimo u islamskom ekumenizmu.

Dakle, muslimani Evrope morali bi biti institucionalno povezani unutar jedne efikasne organizacije vjerske naravi koja bi širila sporazumijevanje među samim muslimanima Evrope, a potom među muslimanima, kršćanima, jevrejima, budistima... Ta se institucija mora uključiti u one evropske institucije gdje joj članstvo po naravi pripada.

Stanje muslimana tokom povijesti u izravnoj je vezi sa muslimanskim razumijevanjem Kur'ana. Najbolja se povijest muslimanskih naroda može napisati iz različitih komentara Kur'ana. Naime, sasvim se vjerno mogu očitati pravci "prevođenja" i tumačenja Kur'ana, te duhovna raspoloženja vremena kroz koja su muslimani prošli ili su ih ta vremena zatekla i iznenadila.

Muslimani su u Kur'anu u minulim epohama pronalazili 'sve' i sve što su postigli tada imaju zahvaliti naporima koje su uložili u djelotvorno tumačenje te sveta knjige. Iz nje su deducirali pravo, načela ekonomske pravde, odgovore na filozofske izazove Grčke, Perzije, Indije..., dinamizam vjere, štovanje prirode...

Danas je kur'anska riječ, bilo po granama bilo sustavno, u središtu cjelokupnog života islamskoga svijeta. Zahvaljujući mnogolikim političkim i vjerskim gibanjima i erupcijama na islamskom Istoku, Kur'an je danas pod zornom prismotrom Zapada, napose je pod prismotrom odnos muslimana prema Kur'anu.

Ali, danas i muslimanima i nemuslimanima predstoji ponovno čitanje Kur'ana, ponovne prevođenje Allahove Riječi. U dobu vladavine znanosti, zapravo sve više terora znanosti, pred čovjekom današnjice, koji živi život na Zemlji sve napućenijoj čovjekovim *rodom*, ali i čovjekovim *radom* i njegovim proizvodima, iskršava pitanje: Da li će nas dragi Bog spasiti od znanja koje ne koristi? To jest, da li je današnja znanost jedno odgovorno znanje i koliko ona haje za odgovornošću znanja spram cilja ka kojemu stremi?

Ova su pitanja iznimno važna za muslimane ali i sve druge, jer se u svijetu današnjice već posvuda osjećaju posljedice jedne velike duhovne promjene kroz koju je čovječanstvo prošlo. Nikada prije nije dulje trajao proces sistematskog i planetarnog *obezduhovljenja* čovječanstva koliko u potonjih nekoliko stoljeća. K tome, taj je proces prvi put globalan, njega znanost u glavnim svojim tokovima podstiče po svojemu nutarnjem automatizmu.

Pokazalo se, ipak, da proširivanje granica takvoga znanja ne samo da ne proširuje granice ljubavi, pažnje, milosti, nade..., nego, naprotiv, širi užasna prostranstva nepoznatog koje je prvi put u povijesti *opasno nepoznato*.

To današnje *nepoznato* nije, kao bivša prostranstva nepoznatog, objašnjeno vjerom i učenjima zasnovanim na ozračjima vjere. Današnje *nepoznato* stvorila je znanost, ali ga nije u stanju valjano, i za čovjekovo dobro, objasniti. Nepoznato i nevideno o kojima govori vjera općenito, a Kur'an i Biblija posebno, jesu podsticaji ljudskoj čežnji i radosti. *Nepoznato* što ga raskriva, ali ne objašnjava, znanost jeste nepoznato bez nade, nepoznato s raljama jednog ponora i sunovrata proizvedenog čovjekovim rukama. Nepoznato vjere podstiče umjetnost, nepoznato današnje nauke širi strah!

Stoga danas čovječanstvu, muslimanskom čovječanstvu posebno, predstoji iznova pomno čitanje Svetih Tekstova, Kur'ana posebno. Svakom vremenu koje je provelo pomno čitanje Kur'ana sam Kur'an je podario neizmjerne darove. To se vidi i po dosadašnjem odzivu čovječanstva Kur'anu na svim stranama svijeta. Gotovo podjednak broj crnih, bijelih i žutih participira u ovoj vjeri. Posebno je važno da današnji muslimanski dio čovječanstva pomoću Kur'ana obnavljala mnogolike stabilice i mladice svojega duhovnog obnavljanja i osvježenja.

Muslimanima u najnovijoj povijesti predstoji epoha, dijelom su već u nju ponegdje uspješno zagazili, vlastitog protumačenja modernog svijeta. Od uspješnog obavljanja te zadaće umnogome im ovisi dostojanstveno sudjelovanje u životu današnjeg čovječanstva. Moderni tokovi današnjeg vremena ne smiju se zanemarivati niti naivno proglašavati "neislamskim". Takav rezon su dosada muslimani svijeta skupo plaćali. Ako je, naime, Kur'an univerzalna knjiga, onda se muslimani moraju univerzalno baviti ne samo Kur'anom, nego i svijetom, ovim svijetom, usprkos svim teškoćama koje se pritom javljaju.

K tome, muslimani moraju biti prvi koji su zainteresirani za metapovijesni i povijesni dijalog s drugima, kako zbog svog položaja u svijetu tako i zbog svoje obaveze prema Kur'anu. Ali, djelotvorni dijalog s drugima, kad su muslimani posrijedi, moguć je samo ukoliko se taj drugi dobro poznaje i ukoliko taj drugi znade da ga muslimani znaju. Baš kao što Kur'an na sebe svraća pozornost i oslovljava mnoge religijske denominacije, mišljenja i vjerovanja, tako i muslimani moraju, danas više negoli ikada prije, staviti do znanja drugima da im je stalo do dostojanstvenog sudjelovanja u današnjem svijetu.

Danas velike svjetske religije moraju biti odgovorne ne samo svaka spram same sebe, negoli i svaka spram svake druge! Danas propast ili prezren položaj nekog velikog dijela čovječanstva ne bi značio (niti je ikada značio) unosnu žetvu za druge dijelove čovječanstva!

ZNAMENITI LJUDI MUSLIMANSKOG ČOVJEČANSTVA¹

Svjetovi muslimanskoga čovječanstva

Dva važna proročanstva, jedno biblijsko a drugo kur'ansko, na samom početku privlače našu pažnju, jer svako na svoj način nagovještava geografiju ne samo muslimanskog, već i cjelokupnog jednobožačkog čovječanstva za ovih potonjih četiri hiljade godina.

Prvo proročanstvo, biblijsko, odnosi se na Ibrahima (Abrahama), jednog od najvažnijih Božijih vjeronavjestitelja. U Bibliji se to proročanstvo iznosi u nekoliko mahova, a u jednom se ulomku veli da je Jahve jedne noći zovnuo Ibrahima i rekao mu:

"Pogledaj na nebo i zvijezde prebroj ako ih možeš prebrojiti!"

A onda (Jahve) doda: "Toliko će biti tvoje potomstvo!"²

Drugi biblijski ulomak koji govori o ovom proročanstvu spomenuo je, uz "zvijezde na nebu", i "pijesak na morskoj obali", tu moćnu semitsku metaforu kojom se od pradavnih vremena izražavala snaga, brojnost, mnoštvo i široka rasprostranjenost.

Bog Veličanstveni, veli se u Bibliji, ovaj put je rekao Ibrahimu:

"... Svoj ću blagoslov na te izliti i učiniti tvoje potomstvo

¹ Tekst objavljen u: *ATLAS ISLAMSKOG SVIJETA*, Grupa autora, Izdavač: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2004. god.

² Prijevod naveden prema *Biblija* (Postanak, 15/5), izdanje Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1974., str. 10. Arapski prijevod naveden je prema kembriđskom izdanju, Cambridge University Press, 1956. godine, str. 22.

brojnim poput zvijezda na nebu i pijeska na obali morskoj...³

Drugo proročanstvo je kur'ansko i nalazi se u suri Fatir (Stvoritelj), XXXV 27-28., i glasi:

"... A ima planina bijelih i crvenih puteva, raznolikih boja, i onih tamnih, crnih! A ima ljudi, i životinja, i stoke isto tako boja raznolikih!"⁴

Kur'ansko proročanstvo nije upućeno nekom Božijem poslaniku posebno. Ono spominje "puteve" po zemaljskim gorjima, staze "bijeje, crvene i one tamne, crne". U ovoj kur'anskoj "metafori puteva" čita se nagovještaj o hodu čovječanstva "putevima islama" ili o širenju islama u sve čovječanske rase, "bijeje, crne i žute/crvene".

I doista, Ibrahimovo (Abrahamovo) duhovno potomstvo među monoteistima je brojem i utjecajem možda najznačajniji segment čovječanstva u ovom nama poznatijem i razvidnijem dijelu povijesti.

Njegov muslimanski dio je stoljećima bio kulturno, civilizacijsko i političko središte čovjekom najobilježenijeg dijela svijeta.

Taj je svijet u permanentnom potvrđivanju: petnaest stoljeća povijesti islama jest vrijeme *mnogostranog izražavanja vjere islama, "širenja" islama u prostoru, vremenu, jezicima, kulturama, civilizacijama... Antropolog i etnolog Richard V. Weekes, u knjizi Muslim Peoples (Muslimanski narodi)⁵ tvrdi da ima tri stotine muslimanskih naroda, da govore gotovo svim velikim jezičkim porodicama čovječanstva i da žive u brojnim kultur(al)nim zonama svijeta.*

Richard V. Weekes navodi da muslimani govore ogromnim brojem jezika i jezičkih porodica kao što su indo-evropska, afro-azijska,

³ Biblija, Postanak, 22/17. (str. 15).

⁴ Prijevod moj, iz izdanja: *Kur'an sa prijevodom na bosanski jezik*, "Bosanska knjiga" Sarajevo, 1995., str. 437.

⁵ Vidi Richard V. Weekes (ed.), *Muslim Peoples - A World Ethnographie Survey*, London, 1979.

malajo-polinežanska, uralo-altajska, nigero-kongoaška, ibero-kavkaška i druge. Kad su posrijedi kultur(al)ne zone muslimanskog svijeta, Richard V. Weekes i Seyyed Hossein Nasr,⁶ među ostalim, tvrde da postoji devet osnovnih: arapska, iranska, turska, indo-pakistanska, malajska, indonezijsko-polinezijska, crno-afrička, zona tzv. "perifernog islama" i kultur(al)na zona dijasporalnih muslimanskih zajednica.

Svi ti narodi, svi ti jezički, kultur(al)ni, civilizacijski svjetovi islamskog i muslimanskog čovječanstva, dali su veliki broj znamenitih ljudi, velikana pojedinačnog duhovnog izraza islama, na svim područjima života i čovjekovog potvrđivanja. Islamski svijet je imao i ima svoje glasovite državnike, vojskovođe, teologe, naučnike, ljekare, filozofe, geografe, povjesničare, leksikografe, književnike, pjesnike, muzičare, likovne umjetnike, prevodioce, putnike... I kao što je islam pokrenuo i pokreće mnoge narodne zajednice, tako je pokrenuo i pokreće pojedince u kojima je islam duha i duh islama našao svoju pojedinačnu realizaciju.

U svim pojedinačnim realizacijama islama vjera je nepresušivi i neprekidivi iskon društvenih, kultur(al)nih i civilizacijskih horizonata.

Kad su muslimanski narodi posrijedi, islamska se povijest može čitati praćenjem koncentričnih krugova vremena i prostora, i u svakom krugu moguće je naći utrvni trag epoha ili razdoblja u kojima su se javili narodi i znameniti ljudi koji su preuzimali svjetionik islama ponijeli ga dalje i dublje, prostorom, vremenom, kulturom, civilizacijom. Arapi su iznijeli islam na svjetsku pozornicu, potom su ga preuzeli i ponijeli Perzijanci, zatim Turci... Sličnu ulogu koju su imali Turci u Maloj i srednjoj Aziji, imali su Berberi u sjevernoj i saharскоj Africi primajući islam od Arapa, a potom su ulogu Berbera u Africi nastavili narodi kao što su Mandingo, Yaruba i drugi. U koncentrične krugove islama stupili su potom brojni narodi Indije, Malezije,

⁶ Vidi Seyyed Hossein Nasr, *Jezičke i kulturne zone muslimanskog svijeta*, Takvim 1400., Sarajevo, 1979., str.115-132. Vidi, također, Seyyed Hossein Nasr, *The Heart of Islam*, Harper, San Francisco, 2002. (Posebno vidjeti poglavlje: Spectrum of Islam). Nasrovo djelo "Sce islama" izišlo je na bosanskom (u prijevodu Rešida Hafizovića, Nevada Kahterana i Enesa Karića) u izdanju "El-Kalema", Sarajevo, 2002. godine.

Indonezije... Novi koncentrični krug islama, onaj dijasporalni, koji se formira u zapadnoj hemisferi, opisan je u mnogim današnjim djelima tipa *Islam u Evropi*.⁷

U ovom petnaest stoljeća dugom ulasku islama u vrijeme i povijest uočava se da islam nije, stvarajući svoj istok i svoj zapad, uništio ili pobrisao jevrejski istok i jevrejski zapad, niti je pobrisao kršćanski istok i kršćanski zapad. Islamska povijest najbolji je dokaz da na jednoj geografskoj strani svijeta može biti više naporednih i susjednih religijskih istoka i religijskih zapada!

Političari, državnici, halife, dinastije

Islam kao vjera temelj je muslimanskih društava u čijim je njedrima stasalo nekoliko moćnih i, po svojim kultur(al)no-civilizacijskim učincima, u svjetskim razmjerima poznatih država i hilafeta, ali i regionalnih i lokalnih država i dinastija. U tom se kontekstu treba prisjetiti znamenitih političara i državnika islamske civilizacije.

Period 632.-661. godine po Isau, a. s., poznat je kao doba Četverice pravovjernih halifa (al-hulafa'u r-rašidun). **Ebu Bekr** (632.-634.), **Omer b. el-Hattab** (634.-644.), **Osman b. Affan** (644.-656.) i **Alija b. Ebi Talib** (656.-661.) utemeljili su hilafet prema republikanskom obrascu. Svi su bili izabrani od vrlo širokog i respektabilnog izbornog tijela ili skupštine značajnih ljudi Medine, među kojima je bilo sudaca, vojskovođa, znalaca vjere, pravnika, poslovnih ljudi i drugih autoriteta različitih profila.

Među najvažnijim postignućima Četverice pravovjernih halifa jest utemeljenje prosperitetne države ili hilafeta. Do 634. traje proces državnog ujedinjenja Arabijskog poluotoka, 638. muslimani su u hilafet inkorporirali Jeruzalem koji postaje treći sveti grad islama. K tome, 641. godine hilafetu su priključene Sirija, Palestina i Egipat. Također, u

⁷ Vidi npr. *Islam in Europe (The Politics of Religion and Community)*, edited by Steven Vertovec i Ceri Peach, London i New York, 1997.

periodu 644.-650., većina teritorije Perzije inkorporirana je u hilafet, kao i Afganistan i veliki dijelovi Sinda. Širenje hilafeta nastavljeno je u ovom vremenu sjevernom Afrikom, a u njega je objedinjen i Kipar.

U ovom formativnom dobu islama vojskovođu **Halida ibn Velida** (um. 641.) opisuju kao najznačajnijeg vojnog stratega i tvorca tzv arapskog tipa konjičkih odreda koji su se odlikovali brzim i efikasnim ofanzivnim manevrima. Halid ibn Velid nije izgubio nijednu bitku.

I pored krvavih građanskih ratova i borbe za vlast između **Alije b. Ebi Taliba** i njegovih protivnika iz reda aristokratije plemena Kurejš, ovaj prvi period hilafeta omogućio je razvoj važnih državnih i društvenih institucija čiji je ideal bila pravda (*'adl*) i jednakost (*musawat*). Ustanovljena je i razvijena vojska i policija, razvijeni su novčani, poreski i poštanski sistemi, utemeljene su obrazovne institucije u čijem je središtu bio sistem medresa. Izgrađene su važne putne komunikacije Bliskog i Srednjeg istoka, a arapski jezik postaje, uz svoju nezamjenjivu ulogu sakralnog jezika, jezik nauke, književnosti, biznisa, administracije... Krenuo je najveći val pismenosti i nauke u povijesti Sredozemlja i Bliskog i Srednjeg istoka.

Spomenuti građanski ratovi u poznom dobu Prve četverice halifa doveli su do nastanka poznatih sljedbi islama, haridžija, murdžija i ši'ija. Pogibijom **Ali ibn Ebi Taliba** ši'ije dobijaju na svom zamahu, a **Hasan** (um. 669.) i **Husein** (poginuo na Kerbeli 680.), dva Alijina najpoznatija sina, sudjeluju, ili ih kasnije generacije muslimana koriste u stvaranju ši'ijske tradicije islama Hasan i Husein, sa ocem Alijom, predstavljaju prva tri ši'ijska imama. Šiizam otada postaje jedna od važnih činjenica u središnjim zemljama islama (istočna Arabija, Irak, Liban, Egipat, Iran, Jemen...).

Sa 661. godinom u Damasku se formira novi oblik hilafeta, dinastijski, koji utemeljuje istaknuta porodica plemena Kurejš, **Benu Umejje (Omejadi)**, koji su bili protivnici i takmaci ši'ija. Osnivač ove dinastije **Mu'awija** (vladao u periodu 661.- 680.) smatra se njihovim najznačajnijim halifom, ali su po svojim državničkim sposobnostima ne manje važni i halife **Abdu l-Melik** (685.-705.) te **Omer ibn Abdulaziz**

(717.-720.). Napose je halifa Omer ibn Abdulaziz nastojao obnoviti izvorne tradicije prakticanja halifске vlasti i spojiti politiku, moral i pobožnost. Ovaj je halifa posebno zaslužan za širenje islama na velikim područjima srednje Azije.

Ekspanzija islama odvija se i na drugom kraju svijeta. **Tarik ibn Zijad** je 711. godine prešao Gibraltar i stupio na tle Španije. Od tada teče osam stoljeća duga povijest muslimana u Španiji.

Godine 750. na povijesnu scenu stupa druga važna dinastija ranoga islama, **Benu l-'Abbas** ili '**Abbasije**, koji su također Arapi iz plemena Kurejš. Ova dinastija prenosi prijestolnicu iz Damaska u Bagdad, "Grad mira", kako se spominje u književnosti toga vremena. Najpoznatiji halifa dinastije Abbasija je **Harun er-Rešid** (786.-809.), kada ovaj hilafet dostiže svoj vrhunac na državnom, političkom, vojnom, kulturnom i civilizacijskom polju. Harun er-Rešid je pospješio i finansirao doba velike kulturne renesanse u Bagdadu i drugim gradovima hilafeta, podstakao je golemi razvoj islamskog prava (fikh), islamske tradicije (hadis), tumačenja Kur'ana (tefsir), književnosti (edeb), filozofije (hikmah)... U ovo vrijeme nastaje Bagdad iz Hiljadu i jedne noći, grad stasava u metropolu, broji nekoliko miliona stanovnika i s Bagdadom se u to vrijeme u svijetu brojem stanovnika mogao natjecati još samo Peking.⁸ Politiku Haruna er-Rešida nastavio je halifa **El-Me'mun**, koji je 830. godine podigao "Kuću mudrosti" (Bejtu l-hikmah) ili veliki istraživački i prevodilački centar u Bagdadu. U ovoj se akademiji istakao kršćanin **Hunejn ibn Ishak** (um. 873.), koji je odlično znao grčki i koji je rukovodio timom prevodilaca koji su grčka filozofska djela prevodili na arapski.

Godine 756. muslimanska Španija se otcjepljuje od Abbasijskog hilafeta i pod **Abdurahmanom I**, potomkom Emevija, nastavlja svoj zaseban državni i politički život. Španski muslimanski vladari učinili su Kordobu (u periodu 969.-1027.) najvažnijim kulturnim središtem Evrope.

⁸ O Bagdadu iz doba nastanka Hiljadu i jedne noći vidi: Robert Irwin, *Hiljadu i jedna noć na Zapadu*, izd. "Ljiljan", Sarajevo, 1999.

Velika 'Abbasijska imperija u 10. stoljeću počinje slabiti, njenom ogromnom periferijom vladaju lokalne dinastije **Hamdanije** (Halep i Mosul), **Bujije** (zapadni Iran, potom neko vrijeme Bagdad), **Ikšije** (Egipat, Sirija i Hidžaz).

U Egiptu se **Ahmed ibn Tulun** (um. 884.), namjesnik 'Abbasija, otcjepljuje od centralne vlasti. Istakao se velikim građevinskim poduhvatima u Kairu i Egiptu.

U Tunisu, Egiptu i dijelovima Sirije na vlasti je u periodu 969.-1171. ši'ijska dinastija **Fatimija**. Ipak, jedan od najmoćnijih vladara na istočnoj strani hilafeta bio je **Mahmud iz Gazne** (999.-1030.), koji je preuzeo vlast i učvrstio svoju moć u sjevernoj Indiji. Također, **Mahmud iz Gazne** je preoteo vlast dinastiji Samanija u Iranu. Mahmud je bio čovjek velikih sposobnosti, istaknuo se kao vojskovođa, sagradio je izvanredan dvor i organizirao efikasnu upravu.

Među najznačajnijim lokalnim dinastijama 11. i 12. stoljeća izdvajaju se **Seldžuci** koji su 1040. godine od **Gaznevida** preuzeli zapadni Iran i zavladao Azerbejdžanom. Među njihovim vladarima bio je i sposobni sultan **Tugrilbeg** (došao na vlast 1055.), potom slijede sultani **Arp Arslan** (1063.-1073.), te **Melikšah** (1073.-1092.) sa svojim slavnim vezinom **Nizamul-mulkom**. Do 1092. godine Turci Seldžuci su zavladao i Anadolijom i Sirijom.

Vezir Nizamul-mulk je nagovijestio veliku ehli-sunnetsku renesansu u zemljama Iraka, Perzije, Sirije i turskim zemljama. Upravo je Nizamulmulk, u vrijeme glasovitoga **Ebu Hamida el-Gazalija** (1058.-1111.) osnovao univerzitet Nizamijja u Bagdadu, Nejsaburu i u drugim važnijim centrima Mezopotamije. Ipak, islamski svijet Srednjeg istoka krajem 11. i tokom 12. stoljeća bio je poražen križarskom okupacijom Jeruzalema.

Godine 1171. kurdski vojskovođa **Salahuddin Ejjubi** osnovao je Ejjubijsku dinastiju u područjima Kurdistana, a u područje svoje vladavine uskoro je uključio Palestinu, Siriju, Jordan i Egipat. Salahuddin je započeo borbu protiv križara, 1187. godine porazio ih i oslobodio Jeruzalem. Prethodno je u Egiptu srušio vlast ši'ijskih

Fatimija i u toj zemlji započeo ponovno uvođenje sunizma.

Potkraj 12. i tokom 13. stoljeća iz dubina azijskih stepa u svijet islama nadiru Mongoli. To vrijeme u nauci se naziva "doba mongolske prevage" u povijesti islama.⁹ Godine 1258. moćni **Hulagu Han** zauzeo je Bagdad i označio kraj dinastije 'Abbasija. (U ovom periodu Mongoli prihvataju islam). Mongolski vladar **Timur Lenk** (1369.-1405.) nastoji učvrstiti vlast iz svoje prijestonice Samerkanda, osvaja Srednji istok i Anadoliju, te prostranstva oko samoga Delhija u Indiji. Ali, njegova su postignuća bila kratkotrajna i driava se raspala nakon njegove smrti. Njegov kraj označio je definitivno učvršćenje i uspon jedne druge važne dinastije toga vremena, Osmanlija.

Godine 1288. **Gazi Osman** osniva u Anadoliji, na samoj granici Bizantskog carstva, malu kneževinu koja će izrasti u jedan od najvećih hilafeta, u poznato Osmansko carstvo. Gazi Osmanov sin **Gazi Orhan** (1326.-1359.) kneževinu pretvara u državu sa prijestolnicom Bursom. **Sultan Mehmed II el-Fatih** osvaja 1453. godine Konstantinopol, dok osmanski **sultan Selim I** učvršćuje i proširuje carstvo, nanosi poraz perzijskoj dinastiji Safavida 1514. godine, a 1517. godine preotima od Mameluka Egipat i Siriju. U ovo doba na unutrašnjoj sceni islamske povijesti traje žestoka borba za primat u središnjim zemljama islama između Osmanlija i Safavija.

Sulejman Veličanstveni (um. 1566.) jedan je od najuspješnijih osmanskih sultana, čija se vladavina smatra samim vrhuncem ove dinastije. Uvodio je zakone (otuda je prozvan i Zakonodavcem), vodio je znamenite vojne pohode, bio mecena i pokrovitelj djela koja je projektovao znameniti arhitekt **Sinan Paša** (um. 1588.).

Šah Ismail (1502.-1524.) prvo je osnovao sufijski red, a potom i samu dinastiju Safavija, zatim je osvojio cijeli Iran, gdje je ustanovio Safavijsku imperiju i ojačao istoimenu dinastiju. Ova dinastija je nametnula ši'izam kao službeni oblik islama u Iranu, progonila sunnije i

⁹ Američki historičar kulture Marshall G. S. Hodgson u svome trotomnom djelu "Venture of Islam" (Podvig islama), izd. The University of Chicago Press, 1974.. upravo tako naziva ulazak Mongola u svijet islama.

sunizam i time izazvala reakciju protiv šiizma u Osmanskoj imperiji. Safavidi su bili na vrhuncu svoje slave i moći u vrijeme **Šaha Abbasa I** (1588.-1629.). On gradi veličanstven dvor u Isfahanu, a na vojnom planu potiskuje Osmanlije iz Azerbejdžana i Iraka. Vrijeme vladavine Šaha Ismaila i Šaha Abbasa I u ši'ijskoj se literaturi označava "dobom safavijskog preporoda", jer su se tada javili najvažniji šiijjski mislioci, filozofi i teozofi koji su utrli put kulturnom procvatu šiizma u Iranu i šijskom svijetu općenito.

Slične procese, ali na planu sunizma, imamo u tadašnjoj mogulskoj Indiji gdje vladar **Akbar** (1560.-1605.) postiže veličanstvene rezultate u upravi i doprinosi ogromnom prosperitetu ovoga carstva. On je ojačao saradnju hindusa i muslimana i osvaja južnu Indiju. Svojom vladavinom pospješio je kulturni procvat. Jedan od njegovi nasljednika, **Šah Džihan** (1627.-1658.), vladao je Mogulskom imperijom koja je dostigla svoj zenit. On je graditelj Tadž Mahala, možda najljepše građevine iz ovog perioda. Mogulski vladar **Aurangzeb** (1658.-1707.) pokušao je da islamizira cijelu Indiju i time pobudio dugotrajno neprijateljstvo hindusa i Sika prema muslimanima.

U Bosni i Hercegovini 16. stoljeća najznačajnija politička i državnička ličnost je **Gazi Husrevbeg**. On je 1537. godine utemeljio medresu, a prije toga i džamiju i hanikah. Također, smatra se velikim mecenom Sarajeva jer je njegov vakuf bio jedna od najmoćnijih ekonomskih institucija u Bosni 16. stoljeća. Istaknuti državnik toga vremena je i **Mehmed-paša Sokolović** (um. 1579.), koji je jedan od najsposobnijih velikih vezira Osmanske imperije 16. stoljeća. Dužnost velikog vezira je obavljao u nekoliko mandata i tokom četrnaest godina.

Na Dalekom istoku, u zemljama koje se danas nazivaju Malezija i Indonezija, krajem 13. i početkom 14. stoljeća dolazi do intenzivnog širenja islama posredstvom trgovaca i derviških redova. Na sjeveru Sumatre **Malik as-Salih** (vladao do 1290.) podstiče muslimanske trgovce i sufije da slobodno putuju u unutrašnjost njegove zemlje i šire islam. Vladar **Parameswara** je u Melaki i iz toga grada tokom XV stoljeća podsticao širenje islama. U XVI stoljeću pokrajina Ačeh na sjeveru Sumatre, zahvaljujući širenju i procvatu trgovine i

prosperitetnog privrednog razvoja, doživljava veliki uspon.

Osnivači pravnih škola, ulema, teolozi, čuvari tradicije, sufijski pjesnici i mistici, komentatori Kur'ana

Kad se traži odgovor na pitanje ko su znameniti ljudi islamske kulture, ko su njezini glasoviti pojedinci na području duha, slavne ličnosti na polju tumačenja svetih tekstova, izlaganja prava, filozofskog mišljenja i sl., dobro je imati na pameti da se u tradicionalnoj islamskoj literaturi ovo pitanje ne smatra novinom. Ono je postavljeno već po isteku prvih stoljeća islama. Podsjećamo, u ovom kontekstu, da je jedno predanje poslanika Muhammeda, a. s., o "obnavljanju i obnoviteljima islama" utrlo stazu posebnog žanra islamske literature koja je razmatrala i pomno bilježila znamenite ljude islama. To predanje glasi:

"Bog će slati sljedbenicima islama na kraju svake stotine godina ljude koji će im obnoviti vjeru."¹⁰

Ova sveta Poslanikova izjava protumačena je na mnogo načina, ali uvijek u kontekstu širenja islama prostorima, vremenima, narodima, jezicima, kulturama, civilizacijama...

U islamskoj povijesti, u različita vremena islama, ali jednako tako i u različitim prostorima islama, javljali su se i znameniti narodi i glasoviti pojedinci, muškarce i žene, koji su islam iznova potvrđivali. Tako se u prvom stoljeću kao znameniti obnovitelji spominju imam **Muhamed el-Bakir**, **Hasan Basri** (um. 728.) i **Ibn Sirin**. Krajem prvog stoljeća po Hidžri i u prvoj polovini drugog moćno se ističe ličnost poštovana i od sunnija i od šija, **Dža'fer es-Sadik** (um. 757.). Ši'ije ga smatraju šestim imamom, pokopan je u Medini, a cijeli ga islamski svijet smatra osnivačem duodecimalne ili isnaašerijske ši'ijske pravne škole. Na polju šerijatskog prava porede ga sa njegovim ehli-sunteskim savremenikom Ebu Hanifom.

¹⁰ Ovo predanje bilježe brojni autoritativni komentatori. Vidi Mehmed Handžić, *Obnavljanje islama, komentar jednog hadisa u: Tefsirske i hadiske rasprave*, priredio Enes Karić, izd. "Ogledalo", Sarajevo, 1999., str. 367-386.

U samo Poslanikovo vrijeme i neposredno iza njegove smrti ističu se i dvije žene, **Hafsa bint Omer** i **Aiša bint Ebi Bekr**. Prva je odigrala zapaženu ulogu u kodifikaciji Kur'ana, a druga se istakla svojim političkim aktivnostima, a golemi je utjecaj izvršila u prenošenju hadisa i Poslanikove tradicije općenito.

Drugo stoljeće islama na svojoj je pozornici vidjelo veličanstvene pravnike, jer je hilafetu u ekspanziji bilo potrebno pravno i zakonsko uređenje života i društva. Imam **Ebu Abdillah Malik ibn Enes** (um. 179. po Hidžri) osnivač je malikijske pravne škole u islamu. Učio je pred Sehl ibn Sa'dom, možda u to vrijeme jedinim preživjelim drugom Božijeg Poslanika. Malik ibn Enes je sastavio svoj čuveni hadiski kompendij Muvetta, a u pravničkoj se nauci oslanjao na tradiciju. Možda najznačajnije mjesto u drugom stoljeću islama na području prava zauzima **Ebu Hanifa an-Nu'man ibn Sabit** (um. 150. po Hidžri), osnivač najrasprostranjenije pravne škole islama sve do danas. Djelovao je u Iraku (Kufa, Basra, Bagdad). U svojoj pravnoj nauci koristio je logiku i analogiju i time indirektno pomogao razvoju filozofskih škola u islamu.

U drugom stoljeću islama također istaknuto mjesto zauzima pravnik i imam **Muhammed ibn Idris eš-Šafi'i** (um. 204. po hdžri u Kairu). Njegova su djela s područja islamskog prava, kojima je utemeljio posebnu pravnu školu islama - šafijsku. Redu značajnih pravnika krajem II islamskog stoljeća pripada i **Ahmed ibn Hanbel** (um. 833.). I on je osnivač pravne škole. Tradicionalist po opredjeljenju, istakao se u sabiranju Poslanikovih verbalnih predanja, hadisa.

Ovo je bilo doba čuvara tradicije, te dvije zbirke hadisa uživaju posebno poštovanje od muslimana, Buharijeva i Muslimova. **Muhammed ibn Ismail el-Buhari** (um. 870.) sastavio je svoje djelo Sahih sa nekih šest do sedam hiljada predanja. **Muslim ibn Hadždžadž** (um. 875.) je u svome Sahihu donio također vrlo važnu zbirku Poslanikovih predanja.

Islamska kultura i civilizacija je vrlo rano imala i svoje slavne jezikoslovce, gramatičare i filozofe jezika. **Halil ibn Ahmed el-Farahidi** (um. 780.) radio je na reformi kur'anskog pisma i umnogome

olakšao pravilno čitanje temeljne knjige islama. Njegov savremenik Sibevejh (um. oko 793.) smatra se, uz halifu Ali ibn Ebi Taliba, ocem arapske gramatike čiji je prvi sistematizator.

U 3. islamskom stoljeću **Ebul-Hasan el-Eš'ari** (um. 935.) zauzima istaknuto mjesto kao prvi veliki sistematizator islamskog ehli-sunnetskog teološkog mišljenja. Ubrajaju ga među glavne imame ehli-sunnetskog pravca, a djelovao je na pomirenju ranog mu'tezilijskog i tradicionalističkog pogleda na pitanja islamskog vjerovanja. Osnivač je tzv. atomističkog filozofskog pravca u promišljanju teoloških tema islama.

Eš'arijev savremenik **El-Maturidi** (um. 944.) spada u red istaknutih teoretičara islamskog vjerovanja, ali je vremenom eš'arizam postao popularniji od maturidizma.

Ibn Džerir et-Taberi (um. 923.) na polju tumačenja Kur'ana (tefsir) najveće je ime prvih pet stotina godina islama. Napisao je veliki komentar Kur'ana, ali i veliko historijsko djelo pod naslovom "Povijest naroda i kraljeva". Poznat je kao osnivač "univerzalne historije" u islamu. U svojim glasovitim djelima et-Taberi je sistematski kompilirao sva relevantna predanja o Kur'anu, te iz hadiske, pravne i historijske nauke.

U IV islamskom stoljeću moćno se izdvaja i ličnost **Ebu-Bekra El-Bakillanija**, koji konsolidira atomistički pravac u islamskom mišljenju ehli-sunnetske tradicije.

Kao samonikli rukavac mišljenja u islamu javlja se, krajem 1. i u 2. islamskom stoljeću, sufizam i tesavvuf. Ime jedne žene, **Rabije el-Adevijje** (um. 801.), zauzima istaknuto mjesto u utemeljenju ove škole mišljenja i duhovnog izraza. Njeno naučavanje sačuvano je u okrilju brojnih fragmenata i mudrih kaža u ranim komentarima Kur'ana i pobožnoj literaturi klasičnog islama. **Abu l-Kasim Muhammed el-Džunejd** (um. 910.) i **Husejn ibn Mensur el-Halladž** (um. 922.) razvili su sufijsko mišljenje i uzdigli ga na rang zasebne škole mišljenja u islamu, dok je **Ebu l-Kasim el-Kušejri** (um. 1074.) napisao cjelovite komentare Kur'ana sa pozicija sufijskog mišljenja i prakse. Sa njim

tesavvuf dostiže već sasvim izgrađenu terminologiju.

Ali, uspon sufizma nije značio jenjavanje filozofije u prvim stoljećima islama. Filozofsko mišljenje u islamskom svijetu tog vremena popularizira **Jakub ibn Ishak el-Kindi** (um. 870.). Živio je u Bagdadu i radio na prevođenju i tumačenju grčkih filozofskih djela. U tom dobu na polju filozofije ističe se u krupnom planu ličnost **Ebu Nasra el-Farabija** (um. 950.). Bio je pristalica racionalističke filozofije, također naklonjen i sufizmu. Na dvoru dinastije Hamdanida u Halepu bio je neko vrijeme i muzičar.

Ebu Ali Ibn Sina (980.-1037.), na Zapadu poznat kao Avicena, nastavio je razvoj filozofske tradicije koju su utemeljili El-Kindi i El-Farabi, i dao svoje vlastite prinose. Ibn Sina se pokazao kao svestrani enciklopedijski duh i napisao znamenite rasprave iz medicine, muzike,¹¹ kozmologije, misticizma i teozofije. Njegovo medicinsko djelo Kanun na Zapadu je poslužilo za utemeljenje medicine kao znanosti.

Na polju političke filozofije ime bagdadskog filozofa **El-Maverdija** (um. 1058.) najčešće se navodi, a njegova djela naširoko konsultiraju. Njegovo djelo Al-Ahkam as-Sultanija predmet je posebnog proučavanja u Evropi kao izvor srednjovjekovnog muslimanskog političkog mišljenja.

Ibn Sinaov savremenik, **Ibn Hazm** (um. 1064.), filozof, pravnik, pjesnik, književnik, religijski komparativist, u muslimanskoj Španiji označava jedan od vrhunaca klasične kulture islama. Čuveno mu je djelo Golubičina ogrlica. Ibn Hazmov zemljak **Ibn Badždže** (um. 1138.), latinski Avempace, poznat je po svojim raspravama o Aristotelu i Plotinu. Filozof **Ibn Tufejl** (um. 1185.) pripada slavnom naslijeđu muslimanskih filozofa Španije, po svemu je nastavljajući filozofskog mišljenja Ibn Badždže, a najpoznatije mu je djelo Živi sin Budnoga (Hajj ibn Jakzan).

Ličnost **Ibn Miskevejha** (um. 1030.) ističe se na području filozofije, povijesti i etike. Njegovo najpoznatije djelo je Tehzibu l-

¹¹ O Ibn Sini kao teoretičaru muzike vidi: Muhammad Salih al-Mahdi. *Music in Muslim Civilization*, objav. Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London. 2002.

Ahlak, koje se cijeni kao najbolje djelo s područja etike koje je napisao jedan musliman.

Peto islamsko stoljeće dalo je **Abu Hamida el-Gazalija** (1058.-1111.), najvjerodostojnije ime klasičnog islamskog mišljenja, filozofije, teologije i tesavvufa. El-Gazali (latinski Algazel) svojim je mišljenjem nastojao spojiti i pomiriti naučavanja islamskog misticizma ili tesavvufa sa drugim vjerskim naukama, napose kelamom i fikhom. S tim je ciljem napisao veliko djelo Ihja ulumi d-din (Obnova vjerskih znanosti). Prvi je na širokom planu izvršio kritiku filozofije.

Iako je El-Gazali tražio otvaranje sufizma prema egzoteričkim naukama islama (kao i otvaranje egzoteričih nauka prema sufizmu), postojali su i dalje mistici koji su tesavvuf i sufizam brižljivo prenosili i naučavali kao zaseban sistem. **Šihabuddin Ebu l-Futih Jahja es-Suhraverdi** (um. 1191.) glasoviti je mistik takvog tipa, pisac dubokoumnih djela, stradalnik sufizma. Zbog svojih ideja ubijen od literalista. Najpoznatije mu je djelo Hikmetu l-Išrak (Mudrost Prosvjetljenja).

Ebu l-Velid Ahmed Ibn Rušd (1126.-1198.), koji je najviše vremena proživio u Kordobi u muslimanskoj Španiji, nije se složio sa El-Gazalijevom kritikom filozofije i pobija je. Na Zapadu je Ibn Rušd poznat pod imenom Averroes i slavan je prije svega po svojim komentarima Aristotelovih djela koji su prevedeni na latinski i potom na mnoge druge evropske jezike.

El-Gazalijev mladi savremenik, Perzijanac **Nasiri Husrev** (um. 1074.) bio je ismailijski ši'ijski propagandist, ali jednako tako i veliki historičar, teolog i filozof.

U Perziji u XII stoljeću javlja se veliki komentator Kur'ana, **Omer ez-Zamahšeri** (um. 1144.). Putovao je po tadašnjim obrazovnim središtima muslimanskog svijeta, a za vrijeme jednog boravka u Meki napisao je i svoj opsežni komentar Kur'ana, El-Keššaf koji pripada racionalističkom mu'tezilijском pravcu tumačenja. Ez-Zamahšeri je poznat i kao filolog, njegovo djelo Esasu l-Belaga je nenadmašni stilistički rječnik klasičnog arapskog jezika. Perzijski genij ovog doba

dao je i **Fahrudina er-Razija** (um. 1209.), pisca velikog komentara Kur'ana Mefatih u l-Gajb (Ključevi Onostranog).

Perzijski svijet je u 10., 11., 12. i 13. stoljeću dao slavne pjesnike, među kojima se posebno moćno izdvaja ime **Firdusija** (živio oko 934.-1020.). Njegovo najpoznatije djelo Šahnama, sa svojih 60.000 stihova, ubraja se u najveće epove u povijesti čovječanstva.

Feriduddin Attar (um. 1190.) svojim djelom najavljuje veliku generaciju perzijskih mističkih pjesnika. Attarovo najznačajnije djelo je Govor ptica (Mantiku t-Tajr).

Ovo je doba kad je perzijski genij dao veličanstvene mističke pjesnike: **Sa'dija** (1193.-1292.) i **Nizamija** (1140.-1202.). Sa'di je porijeklom iz Širaza, prave pokrajine Farsa (ili drevne Perzije), i smatra se najpopularnijim perzijskim pjesnikom svoga doba. Najpoznatija su mu djela Bustan i Ćulistan. Nizami je slavni romantični pjesnik svoga vremena, sastavio je priču u pjesmi pod naslovom Medžnun i Lejla.

Egipatski pjesnik **Ibnu l-Farid** (1181.-1235.) smatra se najpoznatijim sufijskim pjesnikom arapskog jezika početkom XIII stoljeća. On je izvršio golemi utjecaj i na samoga Ibn Arebija.

Trinaesto stoljeće po Isau, a. s., daje najprefinjenijeg sufijskog autora **Muhjuddin Ibn 'Arebija** (um. 1240.). Porijeklom je Arap iz muslimanske Španije iz koje je krenuo na islamski istok i u tada znamenitim kulturnim središtima širio svoja naučavanja. Napisao je brojna djela, među kojima i Fususu l-Hikem (Dragulji mudrosti) i El-Futuhat el-Mekijje (Duhovna osvajanja Mekke). Neposredni nasljednik Ibn 'Arebija je **Mevlana Dželaluddin Rumi** (um. 1273.), Perzijanac, autor Mesnevi je ili velikog sufijskog komentara Kur'ana u poeziji.

Hafiz Širazi (1326.-1390.) najveći je pjesnik liričar u klasičnom perzijskom jeziku. Središnja tema njegova pjesništva je ljubav, kako ona tjelesna, tako i ljubav koju su slavili mistici i teozofi. Izvršio veliki utjecaj na njemačkog pjesnika Getea.

U Indiji se u 15. stoljeću javlja **Kabir** (1140.-1518.), pjesnik moćnog stila i sinkretističke duhovnosti. Neki ga smatraju najvećim

pjesnikom svijeta.

Kao svojevrsna reakcija na zamah sufizma, javlja se **Tekijjuddin ibn Tejmija** (um. 1328.), konzervativni reformator koji se oslanjao na strogo hanbelijsko pravno mišljenje. U svojim brojnim djelima nastoji suzbiti učenja i škole mišljenja u islamu za koje je smatrao da ne odražavaju intencije fundamentalnih načela islama. Poznat kao borac "protiv novotarija". Umro je u zatvoru u Damasku. Njegov učenik, tradicionalistički komentator Kur'ana **Imaduddin Ebi l-Fida Ismail Ibn Kesir** (um. 1373.), ugradio je mnoge poglede učitelja u svoje tumačenje Kur'ana.

Ebu Abdillah el-Kurtubi (um. 1272.) najpoznatije je ime među komentatorima Kur'ana malikijske pravne škole. Porijeklom je iz Kordobe, odakle se preselio u Gornji Egipat. Njegovo djelo El-Džami'u li Ahkami l-Kur'an (Kompandij pravnih tumačenja Kur'ana) ubraja se u najveća pravna djela islamske kulture uopće.

Sa 10.-im stoljećem islama javlja se enciklopedist **Dželaludin es-Sujuti** (um. 1505.), po mnogima najplodniji komentator Kur'ana i sistematizator islamske egzegetske i hermeneutičke tradicije zrelog ili klasičnog islama. Svoju karijeru je uglavnom proveo u Egiptu i u Kairu, gdje je napisao nekoliko opsežnih komentara Kur'ana, a najpoznatije mu je djelo El-Itkan fi ulumi l-Kur'an (Prefinjeno izlaganje nauka Kur'ana).

U Perziji se, tačno četiri stoljeća nakon Ibn 'Arebija i u jeku tzv. safavijskog preporoda, javlja **Mulla Sadra Širazi** (um. 1640.), filozof, mistik, teozof i komentator Kur'ana. Sa njim 'irfani mišljenje u Perziji zadobija svoj zreli izraz. Najpoznatije mu je djelo El-Esfaru l-Erbea el-Aklrije (Četiri intelektualna putovanja).

Mulla Sadrini savremenici **Mir Damad** (um. 1631.) i **Mir Fendereski (um. 1641.)** razvili su glavne tokove ši'ijske metafizike i filozofije vudžuda. U istu ravan sa njima stavlja se i djelo filozofa **Abdurezzaka Lahidžija** (um. 1661.). On je učenik Mulla Sadre, a prokomentirao je gotovo sva važnija djela perzijskog filozofskog naslijeđa.

U Indo-pakistanskom potkontinentu savremenik Širazija je **Šejh Ahmed Sirhindi** (um. 1624.), sufijski reformator i zagovornik preporodnih ideja među muslimanima. **Šah Velijjullah** (um. 1762.), indijski obnovitelj islamskog mišljenja krupnoga formata, svoje ideje nastavlja na mišljenje Ahmeda Sirhindija. Svi indijski obnovitelji islamskog mišljenja koji su živjeli u 19. stoljeću, npr. **Ahmed Han Bahadur** (um. 1898.), **Čirag Ali** (um. 1895.) i mislioci koji dolaze kasnije, kao **Sejjid Emir Ali** (um. 1928.) i **Muhammed Ikbal** (um. 1938.), mnoge svoje ideje crpe iz Sirhindijevih i Velijjullahovih djela.

Obnoviteljske ideje praktički je pokušao provesti **Muhammed 'Ali** (um. 1849.), upravitelj Egipta nakon Napoleonova upada 1811. godine. Muhamed 'Ali je nastojao reformirati i modernizirati egipatske upravne i obrazovne institucije. Borio se protiv pokreta vehabija u Arabiji i 1818. porazio ih.

Reformatori islamskog mišljenja i muslimanskog društva iz 19. i 20. stoljeća, kao **Muhammed ibn Ali es-Senusi** (um. 1832.), **Džemaluddin Afgani** (um. 1897.), **Muhammed 'Abduhu** (um. 1905.), **Rešid Rida** (um. 1935.), te drugi, našli su svoju inspiraciju dijelom i u idejama muslimanskih obnovitelja Indije.

Književnici, putnici, geografi, hemičari, matematičari, astronomi

Islamska kultura je u svojoj osnovi kultura riječi, svete riječi. Plejade muslimanskih umnika su, u različitim epohama povijesti islama, posvetili svoje živote pronalaženju i čitanju smisla i značenja svete riječi i svete poruke na stranicama svijeta/prirode i na stranicama Kur'ana, i marljivo radili na njenom prevođenju u svoje stilove mišljenja, umjetnosti, teološke pravce, naučne discipline, književne žanrove...

Poslanik Muhammed je uvažavao pjesnike, a odobrio je i neke kaside spjevane njemu u čast. Pjesnik **Hassan ibn Sabit** njegov je savremenik i dokaz ulaska čednog i moralno poučnog pjesništva u

islamsku kulturu.

Poezija je kasnije, napose na dvoru halife Haruna er-Rešida u Bagdadu, skinula sa sebe moralne koprene i postala jezik javnog mijenja i ures aristokratskog života. Pjesnik **Abu Nuvas** (um. 810.) i njegove kratke ljubavne pjesme ili gazeli sa dvora abbasijских halifa izravno su stupale u svakodnevni život.

Ovom raskošnom životu koji je često opravdavala poezija suprotstavila se sufijska poezija **Ebu l-Atahijje** (um. 828.). Pjesnik Ebu l-Atahijja je po zanimanju bio grnčar, živio je skromnim životom derviša i, unatoč pažnji halife Haruna er-Rešida i godišnjoj plaći od 50.000 dirhema, nastavio je pjevati sufijske pjesme zvane zuhdijjat.

Ebu l-'Ala el-Me'arri (um. 1057.), arapski pjesnik porijeklom iz Sirije, jedan je od najpoznatijih arapskih pjesnika perioda koji se označava srednjovjekovnom arapskom književnošću. Njegova Poslanica o opraštenju (Risalat u l-gufran) spada u remek djela arapskog pjesništva.

Ali, muslimani su se vrlo rano istakli i u proznoj književnosti. Među prvim znamenitim proznim književnicima islama treba spomenuti **Ibnu l-Mukaffu** (um. 757.), koji je preveo indijsku Pančatantru na arapski i napisao brojna druga djela. Ibnu l-Mukaffu smatraju začetnikom edeba ili lijepe književnosti islamskog perioda. On je istakao zahtjev da književnost, ili edeb, treba da odgaja i donosi pouke.

Književnik **Ebu Osman Amr ibn Bahr el-Džahiz** (um. 869.) autor je više književnih djela. Njegova Knjiga o životinjama (Kitabu l-hajevan), manje je biologijsko, a više folklorističko štivo, jer sabire arapska narodna predanja o naravi životinja. U El-Džahizovim djelima je zoologija još uvijek grana filologije i literature (edeba). El-Džahiz se bavio i hemijom, opisao je procese suhe destilacije u dobijanju amonijaka.

Badiu z-Zeman el-Hemezani (um. 1008.) utemeljitelj je književne forme mekamata, u rimovanoj prozi, punoj dramskih anegdota u kojima se prije svega ističe stil arapskog jezika. Nastavitelj ove književne tradicije je **El-Hariri** iz Basre, po čemu se proslavio.

Ebu l-Feredž el-Isfahani (um. 967.) znamenit je u arapskoj književnosti po svome djelu Kitabu l-Egani (Knjiga pjesama). Opus Kitabu l-Egani smatra se najboljom riznicom arapske književnosti kakva se razvila do 10. stoljeća po Isau, a. s.

U ovo vrijeme nastaju i prve redakcije Hiljadu i jedne noći, slavnoga arapskog proznog djela čiji se autor (ili autori) ne znaju.

Poseban žanr koji su muslimani razvili unutar književnosti je tzv književna geografija u kojoj su se u 10. stoljeću po Isau, a.s., istakli autori **El-Istahri i El-Balhi**. U djelima književne geografije oni su opisivali zemlje, narode, floru i faunu. Taj je žanr vrlo brzo doveo do nastanka geografskih studija u užem smislu, a **Jakut ibn Abdillah el-Hamevi** (um. 1229.) napisao je u tu svrhu i svoj veliki Geografski rječnik, (Mu'džemu l-buldan).

U islamskom svijetu, 9., 10. i 11. stoljeće po Isau, a. s., vrijeme je velikog uspona prirodnih nauka. **Ebu Rejhan Muhammed ibn Ahmed el-Biruni** (um. 1048.) bavio se astronomijom i napisao djelo o kretanju zvijezda. Poznate su njegove rasprave o rotaciji Zemlje oko njezine osovine, a precizno je odredio geografske širine i dužine. Originalan je u svome proučavanju tzv. hidrostatičkog principa. Njegova knjiga o Indiji, Kitabu l-Hind, prvorazredan je znak muslimanske univerzalnosti i zanimanja za druge kulture i civilizacije. Proučavao je drago kamenje i metale i prvi u svijetu odredio specifičnu težinu nekih metala.

Geografija, astronomija i matematika u islamskoj su se civilizaciji razvijale zajedno i uzajamno se podsticale. Još je halifa **El-Me'mun** 830. u Bagdadu u, svojoj "Kući mudrosti", okupio brojne astronome i podigao astronomsku opservatoriju. **Muhammed ibn Musa el-Havarizmi** (um. 850.) istakao se u svojim matematičkim studijama, a sastavio je i astronomske tablice, napisao je brojna djela iz aritmetike i algebre u kojima je izložio integralne račune i jednačine. El-Havarizmi je najviše uticao na Zapad da prihvati, umjesto rimskoga, arapsko obilježavanje brojeva.

Izvori koji su nam dostupni iz povijesti matematike spominju da

je **Abu Kamil** najpoznatiji muslimanski matematičar. Živio je u 10. stoljeću po Isau, a. s., i napravio najveće korake u aritmetici i algebri.¹²

Astronom **El-Battani** je 918. godine objavio svoja istraživanja o orbiti mjeseca i drugih planeta i u tom pogledu ispravio Ptolemeja. **Omer el-Hajjam** (um. 1123.), slavni pjesnik i pisac Rubajija, naprijedio je El-Havarizmijevu algebru. El-Hajjam se bavio i astronomijom i izradio kalendar "mnogo tačniji od gregorijanskog".¹³

Abu Ali el-Hasan Ibn el-Hejsem (um. 1009.), latinski Alhazen, živio je u doba Fatimida, proslavio se na polju matematike, astronomije, filozofije i medicine. Ipak, najslavnije mu je djelo iz optike, Kitabu l-Manazir. Osporio je Euklidove i Ptolemejeve teorije o tome da oko šalje i zrcali zrake na vidna data. Unaprijedio je teoriju o povećavanju sočiva.

Nasiruddin et-Tusi (um. 1274.) posljednji je veliki astronom dinastije 'Abbasija. Službovao je u velikoj opservatoriji Meragi, gdje je pribavio ili sam napravio mnoge astronomske instrumente. Sastavio je nove astronomske tablice.

'**Abdullah Muhammed ibn Muhammed El-Idrisi** (um. 1166.) porijeklom je iz Španije i spada u red najpoznatijih muslimanskih geografa. Pisac je čuvenih geografskih karata, a svoju karijeru proveo je u Palermu pod pokroviteljstvom Rodžera II. U svojim geografskim raspravama El-Idrisi govori o loptastom obliku Zemlje.

Slavni putnik i putopisac ovog doba bio je **Ibn Battuta** (um. 1377.). Nazivaju ga Marko Polo islamskoga svijeta, autor je poznate Rihle ili putopisa u kojem opisuje svoje putovanje iz Tandžera (Maroko) u Delhi, Cejlon, Kinu, srednju Aziju, Anadoliju.

Spomenuli smo slavnoga **Ibn Džerira et-Taberija** (um. 923.) koji se proslavio i kao pisac univerzalne povijesti. Uz njegovo ime treba dodati historičare **Muhammeda ibn Muslima ed-Dinavarija** (um.

¹² Vidi Roshdi Rashed, *Science in Islam awd Classical Modernity*. izdanje Al-Furqan Islamic Heritage Faundation, London, 2002.

¹³ Filip Hiti, *Historija Arapa*, preveo s engleskog Petar Pejčinović, izd. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1988., str. 343.

889.) i **Ebu l-Hasana Alija el-Mes'udija** (um. 956.). Njegovo djelo Zlatne livade (Murudžu z-Zeheb) iznosi sveobuhvatno opisanu povijest, protumačenu sa muslimanskog stanovišta. **Izuddin ibnu l-Esir** (um. 1234.) u svojim je djelima nastavitelj djela et-Taberija i el-Mes'udija.

Abdurahman Ibn Haldun (um. 1406.), filozof i historičar, napisao je znamenito djelo Mukaddima, u kome je iznio svoje poglede o "postanku, usponu, slabljenju i propasti" naroda i dinastija. Nastojao je da u povijesnim događanjima otkrije i opiše zakone. Jedan od posljednjih velikih muslimanskih umnika i učenjaka klasičnog razdoblja.

U Osmanskom carstvu 17. stoljeća najviše se ističe **Hadždži Halifa** (um. 1658.). U turskim izvorima poznat je po imenu **Katib Čelebi**, a njegovo djelo Kešfu z-Zunun je bibliografskog i enciklopedijskog karaktera u kome su dragocjeni podaci o djelima i autorima iz mnogih naučnih oblasti kojima se bavio tadašnji i dotadašnji islamski svijet.

Uzimajući u obzir velikane islamskog duha koji su se punovažno potvrdili u svim važnim područjima duhovnih očitovanja i uspona čovječanstva, George Sarton, historičar znanosti, jednom prilikom je kazao:

"Glavnu zadaću čovječanstva izvršili su muslimani. Najveći filozof El-Farabi bio je musliman, najveći matematičari Abu Kamil i Ibrahim ibn Sinan bili su također muslimani, najveći geograf i enciklopedist El-Mas'udi bio je musliman, najveći historičar Et-Taberi, bio je isto tako musliman."¹⁴

¹⁴ George Sarton, *Introduction to the History of Science, vol. I*, Baltimore, 1927., str. 624. Citirano prema Filip Hitti, isto, str. 356.

INTERVJUI

Intervju Dana: dr. Enes Karić

IZETBEGOVIĆ SVOJIM MIŠLJENJEM NE PRIPADA "MLADIM MUSLIMANIMA"¹

Razgovarao: Nerzuk Ćurak

Dr. Enes Karić profesor je Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu. Predaje predmete Povijest tumačenja Kur'ana, Kur'an u savremenom dobu i Fenomenologija islama u BiH. Tokom ljeta iz štampe će izići prvi tom njegovog obimnog i pionirskog djela *Povijest islamskog mišljenja u BiH dvadesetog stoljeća*. U nadahnutom razgovoru za Dane ovaj vrsni poznavalac "islamskog pitanja u Bosni" analizira pokret "Mladih Muslimana", sponu između Bosne i islamskog mišljenja, približava čitaocima ličnost najboljeg bosanskog reisa Džemaludina Čauševića i poredi ga sa aktualnim reisom Mustafom ef. Cerićem, dotiče se odnosa islama i Zapada i, po skromnoj ocjeni autora intervjuja, nekritički valorizira domete islamske misli Alije Izetbegovića

DANI: Gospodine Kariću, zahvaljujem Vam što ste mi omogućili uvid u Vaš još neobjavljeni rukopis pionirske naravi radnog naslova Povijest islamskog mišljenja u BiH dvadesetog stoljeća. Koji su ključni nalazi tog zahtjevnog istraživanja?

KARIĆ: Prvi svezak ovog mog opsežnog djela koje ste spomenuli izaći će, ako Bog da, na bosanskom i engleskom za nekoliko mjeseci u "El-Kalemu", izdavačkoj kući Islamske zajednice u BiH. Ključni nalazi moga istraživanja su sljedeći: Naši islamski mislioci, počev od 1878. godine, našli su se pred zadaćom vlastitog definiranja

¹ BH Dani br. 253, Sarajevo, 19. april 2002. god.

bosanske i islamske modernosti. Modernost se tada nametala gotovo kao sudbina. U iskustvu evropske modernosti Bošnjaci su kao muslimani bili itekako usamljeni i bez utrvenih staza. Naime, nama je u Bosnu 1878. godine umarširala Austro-Ugarska monarhija, a s njom i evropska modernost, ma šta to moglo tada značiti. Muslimani u tada nepodijeljenoj Indiji imali su svoja iskustva modernosti, njima su bili umarširali još davno prije Englezi. Ali, Indija je bila daleko i jedino što se od modernizma u islamu kod nas neposredno nakon 1878. godine moglo naći bili su tursko-osmanski modernistički trendovi, a kasnije dolazi i do mladoturskog pokreta. U prvi mah je nakon 1878. godine u Bosni zavladao šok i pravi muk. Muhsin Rizvić naziva period 1878-1882. riječima "gluho doba". Potom je došlo do otrežnjenja i buđenja. Za ovdašnje islamsko mišljenje od ogromne je važnosti da naši islamski mislioci u svojim knjigama, člancima, esejima, pamfletima (a takvih su napisali na desetine) odbijaju pomisao da, nakon dolaska Austro-Ugarske imperije 1878. godine, žive i misle islam pod nekom opsadom. A zapravo su, na latentan način, osjećali nekakvo opsadno stanje, ili su ga ponekada sami proizvodili. Naime, pedeset i više značajnih bošnjačkih imena, čije sam islamsko mišljenje nastojao predstaviti, posvjedočili su svojim iskustvom onu misao Meše Selimovića "da su Bošnjaci ovdje ostavljeni, i da nisu prihvaćeni". Isto važi ovdje i za islam. Premda je islam ovdje vijekovima imao svoju snažnu domaću, bosansku zavičajnu komponentu i konstantu, nakon sloma Osmanskog carstva u Bosni islam prestaje biti imperijalna stvar, barem za nas ovdašnje. Islam postaje tada jedna od briga koje padaju isključivo na naša pleća. Eto zašto je od 1878. godine bilo potrebno definirati islam, ali sada izvan konteksta "islamskog okeana". A to je značilo definirati islam u kontekstu nadiruće kršćanske Evrope, u kontekstu nadolazećeg modernizma.

DANI: I, kako se islam, u tom kontekstu, odnosio prema Bosni? Da li se islamsko mišljenje u BiH tokom prethodnog stoljeća uvijek "čita" sa Bosnom i Hercegovinom ili pak postoje privremeni diskontinuiteti bilo na personalnoj, bilo na sadržajnoj razini?

KARIĆ: Tokom 20. stoljeća islamsko mišljenje u Bosni je tematski raznoliko, problematski razučeno. Ima u nas islamskih mislilaca koji su orijentirani prema Bosni, ali ih je bilo dosta i sa zakašnjelim panislamizmom. Recimo, tokom zadnje decenije devetnaestog stoljeća Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak objavljuje jednu svoju knjigu o islamu i bosanskim "muhamedovcima", kako je tamo rečeno. U knjizi on tretira "budućnost muhamedovaca" u Bosni, a to je značilo u Evropi. Ljubušak je, po našem mišljenju, odlično zapazio da Bošnjaci moraju svoj islam vezati umnogome za sudbinu svoje zemlje Bosne, ne odbijajući novonastalo evropsko stanje stvari. Evropu treba poznavati, protumačiti i tako je prihvatiti, pa će i nas Bosanske Muslimane ta ista Evropa prihvatiti. Drugim riječima, beg Ljubušak skriveno ali vješto kaže da je i islam u Bosni koji vjerujemo pod austrougarskim carem dobar islam, pravi islam! A to je, dalje, po Ljubušaku, značilo da mi Bošnjaci možemo biti muslimanski Evropljani, možemo biti evropski muslimani, ali se za takvo što moramo potruditi. Džabićev autonomni pokret, premda je početno imao plemenite namjere, sijao je nepovjerenje prema našim evropskim mogućnostima i šansama, i tako, nažalost, podstaknuo mnoge Bošnjake na iselj enje.

DANI: Pokret "Mladih Muslimana" definirate kao vjersko-socijalni pokret i smještate ga u "alternativno islamsko mišljenje". Po tvrđenju nekih pripadnika tog pokreta (Teufik Velagić, npr.), oni u svome programu uopće nisu baštinili ideju Bosne, da bi se naknadno historija poigrala i upravo jezgru tog antinacionalnog pokreta "namijenila" vulgarnu političku ulogu "nacionaliziranja bosanskih muslimana". Kako se odnosite prema ovoj i sličnim ocjenama te možete li pojasniti u odnosu na šta je mladomuslimanski pokret alternativan i da li takvo određenje znači da je tokom rata protiv Bosne i Hercegovine političko liderstvo SDA bilo "obojeno" alternativnim islamskim mišljenjem (Izetbegović, Behmen, Kasumagić...)? U kom smislu alternativnim?

KARIĆ: "Mladi Muslimani" su od 1939. do 1945. godine bili alternativa u smislu da su promovirali jedan netradicionalni, neulemanski, nehodžinski islam. "Mladi Muslimani" su smatrali da je stara ulema uzaptila islam, da ga je svela na puki obred. O islamskom mišljenju "Mladih Muslimana" u ovom mom djelu bit će ukupno oko stotinu stranica. Razumljivo je što se ja usredsređujem na njihovo islamsko mišljenje, ali je također opravdano da mi vi postavljate prethodno pitanje. Prvo, mislim da o pokretu "Mladih Muslimana" treba govoriti izvan oznaške, udbaške i supovske retorike. U mojoj knjizi o "Mladim Muslimanima" govorim u kontekstu diskursa o modernim koncepcijama islama u muslimanskim društvima. Oni su nesumnjivo bili jedan od izraza našeg ovdašnjeg islamskog moderniteta. Drugo, drago mi je da naslućujete gdje je glavni problem mladomuslimanskog mišljenja, recimo njihovog mišljenja iz doba časopisa *El-Hidaje* (što znači "Uputa", "Naputak u islam"). Već sam rekao da su "Mladi Muslimani" bili alternativni pokret jer su zaobilazili tradicionalnu islamsku ulemu i hodže. Tu prvu fazu "Mladih Muslimana" treba imati na pameti, jer su se ti mladići sklonili pod kišobran jednog također alternativnog ulemanskog kruga poznatog kao "El-Hidaje". Krug "El-Hidaje" imao je briljantne mislioce, vrsne teologe, islamiste i arabiste, Handžića i Dobraču prije svih drugih. "Mladomuslimani" su, kako i samo ime kaže, svojim stupanjem u društvo "El-Hidaje" postali mlado krilo toga pokreta, omladinska sekcija za upućivanje muslimana u islam. Literatura koja je formirala "Mlade Muslimane" u prvoj fazi bila je iz kairskog antiulemanskog intelektualnog kruga koji je sam sebe nazvao "Muslimanska braća". Pokret "Muslimanska braća", kao i naši "Mladi Muslimani", nisu nastali u vakuumu, oni su bili proizvod jednog koncepta islama koji se sastojao u koncepciji moralnog preporadanja muslimanskog društva u kojem se živjelo.

DANI: Pojasnite.

KARIĆ: "Muslimanska braća" su 1928. godine na svom osnivačkom kongresu u Kairu kazali: Halife više nema! Atatürk, Evropa, međunarodna zavjera, nije više važno ko, ukinuli su nam

halifu. Muslimani su razjedinjeni, oni su roblje buržoaskog kolonijalizma, a nakon ruske Oktobarske revolucije muslimani su postali također i roblje komunizma. Nešto treba činiti. "Muslimanska braća" nisu smatrali nacionalne države izlazom za muslimane. Smatrali su da je izlaz u islamski orijentiranom moralnom preporodu, a kad se taj preporod ostvari, drugi će se ciljevi sami po sebi ostvariti. Otuda njihova parola "islam je muslimanu jedina domovina". I naši "Mladi Muslimani" imali su u početku vrlo sličnu kohezivnu matricu, u školi su trebali biti učenjem i moralom najbolji, u pomaganju starih i sirotinje najžurniji, u borbi protiv alkoholizma i drugih toksikomanija najhitriji, itd... Optuživali su ulemu i reisove za kompromiserstvo i ljigavost. U mladomuslimanskom mišljenju naglasak na moralu, onom za koji su smatrali da ga promovira islam, odnio je prevagu nad naglaskom na politici, naciji, domovini. U kontekstu "Muslimanske braće" to je značilo da su ih u Egiptu uvijek pobjeđivale nacionalne partije, baš stoga jer se "Muslimanska braća" nisu dokraja formirali kao politička partija. Kad je riječ o našim "Mladim Muslimanima" nakon dolaska socijalističke i komunističke vlasti oni nisu ni mogli, niti su imali slobode i vremena da izrastu u političku partiju. Napominjem da ja u ovoj svojoj knjizi ne donosim zaključke o ideologiji "Mladih Muslimana" na temelju iskaza njihovih protivnika, komunista. To bi bilo isto kao kada biste o bogumilima zaključivali na temelju dokumenata koje je pisala inkvizicija ili papinski istražitelji. Ili o Jevrejima na temelju gestapovskih izvještaja. Izuzimajući oštroumnog Mustafu Busuladžića, stoji činjenica da u prvo vrijeme (zaključujem, naravno, na temelju "mladomuslimanskih" tekstova iz El-Hidaje od 1942. i 1943. pa dalje) "Mladi Muslimani" nisu razvijali islamsko mišljenje koje bi se kulturno profiliralo kao "islam u Bosni". Mladomuslimanski tekstovi objavljeni u El-Hidaji mogli su biti podjednako čitani muslimanima i u Egiptu, Ugandi, ili Sri Lanki... Bili su najčešće bezvremenski i "bezmjesno" intonirani. Govorim ovdje, naravno, o prvoj fazi "mladomuslimanskih" tekstova.

DANI: Da li su takvi i tekstovi i ukupno "islamsko mišljenje" Alije Izetbegovića?

KARIĆ: Izetbegović kao mislilac, i posebno kao islamski mislilac, dolazi kasnije. Kad je islamsko mišljenje posrijedi, mislim da Alija Izetbegović nije "Mladi Musliman". Baš zato što u mnogim svojim tekstovima i knjigama mnogo misli, a malo moralizira, Izetbegović svojim mišljenjem ne pripada "Mladim Muslimanima". Da se razumijemo, ja ovim ne tvrdim da Izetbegović nekada nije bio "Mladi Musliman" ili da svojim uspomenama iz mladosti njima ne pripada. Ali, ako ocjenjujemo mišljenje kao mišljenje, a to je bila moja zadaća na stranicama knjige o kojoj je ovdje riječ, zaključio sam da većina Izetbegovićevih teorijskih tekstova pripada prije svega jednom liberalnom islamu, rekao bih, jednom otvorenom islamu. Čak bih kazao da većina Izetbegovićevih tekstova pripada jednom sjajnom žanru koji je nastao u dvadesetom stoljeću a nazvali su ga "islamskom teologijom i filozofijom oslobođenja". Tu spada filozof i pjesnik Muhamed Ikbal, zatim Fazlur Rahman, potom Muhamed Asad, itd. Komparirao sam Izetbegovićeve tekstove sa mnogim drugim srodnim tekstovima koje su napisali muslimani 20. stoljeća na arapskom, njemačkom ili engleskom jeziku. Vjerujte mi, govorim vam kao upućen čovjek, Izetbegovićevo islamsko mišljenje je u samom vrhu. Bog u tekstovima Alije Izetbegovića je Bog podaritelj slobode. U njegovoj odličnoj knjizi *Islam između Istoka i Zapada* islam se naglašeno definiše kao sloboda čovjeka, sloboda čovječanstva za Boga, ali i za sve plemenite mogućnosti čovjeka. A to znači, nadalje, da čovjek drugoga čovjeka treba darivati slobodom, ili mu slobodu barem ne uskraćivati.

DANI: Pomenuli ste El-Hidaje. Da li je i taj časopis koji je izlazio od 1937. do 1945. kao glasilo istoimene Organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije bio, poput "Mladih Muslimana", alternativan i aterritorijalan? U prilog ovom pitanju ponavljam Vašu ocjenu da se u El-Hidaji "islam smatra najboljom domovinom Bošnjaka", što "miriše" na panislamizam i prosto provocira pitanje koliko su nebeske, panislamističke ideje bile prisutne među bosanskim muslimanima prije nego što će ih komunistička vlast satrapski, neljudski i brutalno "pronaći" među "djecom raja", među Izetbegovićevim "Mladim Muslimanima"?

KARIĆ: El-Hidaje jeste bio panislamistički list i to se nije nimalo krilo. Na stranicama El-Hidaje gotovo da ima više tekstova o propalaj islamskoj Španiji prije pet stoljeća i o sadašnjoj katastrofi u Palestini negoli o Bosni. Ali, sagledajmo razloge. El-Hidaji je kao časopisu od 1941. godine natureno hrvatstvo koje je, zapravo, bilo antijugoslavenstvo. "El-Hidajin" krug je pod teretom hrvatstva vrdao koliko i kako je znao i umio. Ali, ima jedna važna činjenica koja pokazuje da ni "El-Hidaje" nije zaboravila Bosnu. Naime, najhrabriji i najbosanskiji potez kruga "El-Hidaje" bile su upravo Handžićeve "El-Hidajine" rezolucije iz 1941. godine. Te slavne rezolucije javno su govorile i javno ustale protiv progona i zvjerstava takozvane NDH počinjenih protiv Srba, Jevreja, Roma, i svih drugih naroda u Bosni. Muhidin Pelesić je za te rezolucije kazao da su u doba fašizma predstavljale "krik slobode u porobljenoj Evropi". Kad, dakle, sudimo o "El-Hidaji", imadnimo na umu sve okolnosti, po mogućnosti i veliki dio činjenica. Dakako, "El-Hidaje" kao udruženje uleme i kao list jeste jedan veliki paradoks Bosne. Kao organizacija uleme, "El-Hidaje" je bila opozicija zvaničnoj Islamskoj zajednici i reisu l-ulemi. Naprimjer, čuvene su polemike oko modernizma u islamu između reisa Fehima Spahe (dakle, zvanične Islamske zajednice) i Mehmeda Handžića, koji je dugo godina bio predsjednik "El-Hidaje" i glavni urednik istoimenog časopisa. Ali, društvo "El-Hidaje" se raspada sa smrću Mehmeda Handžića. To je sudbina svih moralnih pokreta. Period nakon 1945. godine nije pružao ovoj "El-Hidajinoj" matrici mišljenja nikakve šanse.

DANI: Koji onda period u dvadesetom stoljeću smatrate "zlatnim dobom" islamskog mišljenja u Bosni? Kako u toj priči "stoji" bosanski komunizam?

KARIĆ: Naše novije islamsko mišljenje nisu, nažalost, obilježile epohe, već uglavnom ličnosti koje su se javljale poput blještavih meteorita koji bi, za kojih desetak ili dvadeset godina, zgasli. Kontinuitet se, nažalost, često prekidao. Ali se može kazati da je Čauševićev i Pandžin prijevod Kur'ana događaj, listovi Novi Behar, El-Hidaje, zatim tuzlanski Hikmet također su događaji. Šukrija Alagić,

Muhamed Seid Serdarević, Mehmed Handžić, i drugi, jesu ličnosti od formata u islamskom mišljenju. Islamsko mišljenje u doba komunizma nije zgaslo. Husein Đozo je najbolji predstavnik našeg islamskog mišljenja u vrijeme socijalizma, dakle u drugoj polovini 20. stoljeća. Konačno, za vrijeme socijalizma otvoren je, Đozinom i Kemurinom zaslugom, i Islamski teološki fakultet, a sa energičnim i ambicioznim Ahmedom Smajlovićem došlo je do zapošljavanja velikog broja mladih ljudi u Islamsku zajednicu. Ipak, Đozo je bio glavna pogonska snaga u našem islamskom mišljenju druge polovine 20. stoljeća. Đozo je pravi nasljednik Čauševića, ali, nažalost, nije bio reis. Bio je raskošnog islamskog mišljenja, komunikativan, učen, susretljiv, prijatan. Unosio je vedrinu i optimizam. Naše generacije s radošću se sjećaju djela i djelovanja Husein-efendije Đoze.

DANI: Zašto ste povijest islamskog mišljenja u BiH obogatili i sa nekoliko svjetovnjaka kao što su npr. profesori Filipović i Šarčević? Da Vas naši ortodoksi ne proglase munafikom?

KARIĆ: Ja polazim od stava da je svako odgovorno i plemenito mišljenje, na neki način, i islamsko mišljenje. Nerkez Smailagić, Muhamed Filipović, Abdulah Šarčević, Kasim Prohić, da spomenem samo neke bosanske filozofe, svaki su na svoj način dali ogromne doprinose našem filozofijskom mišljenju. Ima mjesta u mojoj knjizi gdje sam mnoge njihove pasaže protumačio kao vrijedne doprinose jednom islamskom mišljenju u evropskom kulturnom kontekstu. Uostalom, Šarčević, Filipović, Smailagić, Prohić... tradiraju jednu veliku filozofijsku baštinu Bosne, onu od prije tristo, četiristo ili više godina, tradiraju onu baštinu o kojoj govori slavna Njemica Annemari Schimmel u svojih pedeset i više knjiga o islamu.

DANI: Da li se i u kojoj mjeri islamsko mišljenje dvadesetog stoljeća u BiH nadopunjuje sa katoličkim, pravoslavnim i jevrejskim duhovnim mišljenjem? Ima li sinkretizma u bilo kojoj epohi dvadesetog stoljeća u BiH?

KARIĆ: Kad me to pitate, sjetih se jedne šale koju su franjevci i hodže u Bosni šaptom pričavali nakon donošenja komunističkog zakona o ukidanju feredže i zara 1950. godine. Naime, bosanski su franjevci kazali bosanskim hodžama sljedeće: "Bogami, propadosmo i mi i vi! Naše se, evo, otkriše odozdo, a vaše odozgo. Spasa nam nema!" Ta šala pokazuje da su čestiti ljudi Bosne brinuli o svim ovdašnjim vjerama. Kad se radi o svojevrsnom sinkretizmu u mišljenju, može se reći da na razini temata i problema ima dosta zajedničkih tačaka. Kao i na razini nekih rješenja. Recimo, u bosanskim katoličkim časopisima prisutno je tematiziranje "vjerskog indiferentizma". Naime, smatralo se da je tzv. industrijski čovjek nekako manje religiozan, ili barem postaje indiferentan na institucionaliziranu vjeru u Boga. Đozo je sa svoje strane pratio iste teme. Ima i drugih dodirnih tačaka, teme vjere i države, sekularizma i totalitarizma, kolektiviziranje čovjeka itd., sve je to zajednička sastavnica vjerskih razmišljanja u Bosni 20. stoljeća.

DANI: Profesore Kariću, nema govora o islamu bez govora o 11. septembru. Iako ovaj stav pati od uvrijeđene isključivosti, on figurira kao jedan, možda dominantan pogled na recentni svijet. Uvjeran sam da su predrasude na duži rok zagospodarile našim životima i da su utkane i u političku arhitekturu dejtonske Bosne i Hercegovine. Da budem precizan: "ljubavni odnos" međunarodne zajednice prema Republici Srpskoj proizvod je i "ljubavnog odnosa" Izetbegovićeve vlasti spram putujućih trgovaca (pseudo)islamske revolucije. Slažete li se ili ste skloniji negirati ovu moju tvrdnju?

KARIĆ: Nigdje nije ljubav tako kratkotrajna kao u politici. I nigdje nije ponovna veza s tako velikim šansama kao u politici. Ko je mogao i pomisliti prije samo petnaestak godina da će doći vrijeme kad će Amerikanci bombardovati Afganistan. Mnogi pripadnici talibana su bili bivši mudžahedini koji su se borili protiv Rusa uz obilje američke pomoći. U kontekstu svega, pa i 11. septembra, ne znam da li je to što velite o Aliji baš dokraja tako. Kad o njemu razmišljam, sve više imam u vidu činjenicu da je on svoje najvažnije političke odluke donosio u opsadnom stanju. Dvadeset gradova opkoljeno, zemlja opkoljena, čitav

narod opkoljen. Hajde ostani pri pameti, a nekamoli pri pametnoj odluci! U pravu ste kad kažete da su se sada predrasude razularile. Mnogi na Zapadu misle o muslimanima da su divljaci, mnogi na muslimane gledaju kao na ljude čija je jedina filozofija uništiti Zapad. Naravno, predrasude su kao moda, srećom mijenjaju se.

DANI: Je li u pravu onaj muslimanski učenjak koji je kazao: "Otišao sam na Istok, vidio sam muslimane, ali nisam vidio islam. Otišao sam na Zapad, nisam vidio muslimane, ali vidio sam islam"?

KARIĆ: I sad bi taj učenjak za mnoge tzv. muslimanske zemlje takvo što kazao. Današnji svijet islama treba se još umnogome efikasno institucionalizirati, to je ono što može uzeti od Zapada. Niko ne brani Arapima da uspostave svoju zajedničku valutu, zajedničko tržište. Nekada su ga, naravno, imali, trajalo je stotinama godina. Osmanska imperija je tokom šest stotina godina imala konvertibilnu valutu za koju ste i u Londonu mogli kupiti šta god ste htjeli. A kad vam je konvertibilna valuta, onda vam je na cijeni i islam. U sirotinje je i sam islam sirotinja. Đozo Husein bi nam često govorio: "U koga je dobar Ovaj svijet, bit će mu dobar i Onaj svijet!" Mislim da je bio u pravu.

DANI: Za kraj razgovora, malo ću Vas "probosti" politikom. Svojevremeno ste u Danima izjavili da ste "za Aliju i Harisa". Za koga ste politički danas, kada je Alija u mirovini, a Haris se pretvorio u neobaveznog političkog manekena globalnih medija po genijalnom načelu: Ti, Berize, i ti, Safete, radite, nije to za mene. Bolje da malo skoknem do CNN-a!

KARIĆ: Ta moja parola "za Aliju i Harisa" bila je zapravo parola sinteze. Ja sam za najširu političku i stranačku sintezu u Bosni. Ako mi dopustite da izdiktiram prijedlog imena moje sadašnje političke sinteze, onda bih svakako ubilježio ljude kao što su Haris Silajdžić, Hilmo Neimarlija, Zlatko Lagumdžija, Bogić Bogićević, Alija Behmen, Zdravko Grebo, Nijaz Duraković, Halid Genjac, Ivan Lovrenović, Safet Halilović, Karlo Filipović, Beriz Belkić, Gavriilo Grahovac, Faris

Gavr Rankapetanović, Ivo Komšić, Rasim Kadić... Ima tu još ljudi koji su vični strpljivoj bosanskoj politici. Mislim da nije izlaz Bosne u bespoštednoj borbi između SDP-a i SDA! Izlaz je u sintezi. Ali, do nje, nažalost, neće doći...

DANI: Institucija reisa je onaj "vertikalni kôd" koji generira sjećanje na duhovnu i tradicijsku pripadnost kako kod Bošnjaka vjernika, tako i kod agnostika i ateista. Po Vašim istraživanjima, na koje "duhovne lidere" Bošnjaci mogu biti najponosniji, odnosno koji su među njima saobražavali muslimane prostoru i vremenu, evropskom muslimanskom identitetu i modernitetu?

KARIĆ: Institucija reisul-uleme ove godine navršava 120. obljetnicu. Ona je sama po sebi jedna modernistička, jedna evropska institucija, naravno u našem bosanskom muslimanskom kontekstu. Zašto? Zato jer je Austro-Ugarska insistirala na, uvjetno kazano, islamskom hijerarhijskom osamostaljenju bosanskih muslimana od Istanbula. Dakle, i to govori o paradoksima naše moderne povijesti, jer smo mi Bošnjaci "za živa halife" u Istanbulu dobili svoga reisa u Sarajevu, i to reisa koga su priznavala dva velika imperatora, onaj iz Istanbula, a i onaj iz Beča. Mnogi su muslimanski vjerski lideri Bosne i bosanskih muslimana na svoj način doprinijeli tumačenju islama u skladu sa potrebama bosanskog vremena i mjesta. Ali bih iz prve polovine 20. stoljeća posebno izdvojio Džemaludina Čauševića. Uz njega, na jedan drugačiji način, dolazi Mehmed Handžić, i još nekoliko ljudi.

DANI: Zašto je Džemaludin Čaušević, po nekom općem mišljenju, najbolji bosanski reis? Redovi koje ste napisali o ovom ne samo islamskom već i bosanskom reformatoru su izvrsno štivo i za manje zainteresirane čitaoce, a svojom ocjenom na početku 20. stoljeća - koju Vi parafrazirate - da bi se "Bošnjaci lakše privikli i polarnoj klimi negoli civilizacijskim promjenama koje su ih mljele", Čaušević me "kupio" za sva vremena, kao i svojevrsnom "odbranom Tunjinom",

odnosno odbranom "šešira na muslimanskoj glavi". Profesore Kariću, izgleda da je Schopenhauer bio u pravu i da je progres ustvari regres, jer, čitajući Čauševića, rekao bih da je on ispred nas, a mi iza njega. Kad kažem ovo "mi", kolokvijalno mislim na ljude današnjeg vremena.

KARIĆ: Džemaludin Čaušević je spojio nekoliko karakteristika u svojoj osobi. Bio je obrazovan, odvažan, komunikativan, ustrajan, strpljiv. Ugledni hafiz Muhamed Pandža tvrdi da je Čaušević bio osoba s aristokratskim blagim osmijehom na licu, bio je čovjek koga njegovi protivnici u raspravi nisu mogli uvrijediti. Opisuju ga kao pravog lidera koji je svoj bosanski krajiški mentalitet plodonosno univerzalizirao putujući i učeći gotovo dva desetljeća na vodećim univerzitetima Srednjeg istoka, od Istanbula do Kaira. Bio je pripadnik reformatorske škole u islamu, shvatio je da Bosni treba sinteza te na Evropu nije gledao kao na neprijatelja, već je tvrdio, kao i njegov stariji prethodnik Ljubušak, da mi muslimani Bosne od Evrope imamo i možemo mnogo toga naučiti. Čaušević je uporno tražio da se naše islamske obrazovne i kulturne institucije reformiraju po evropskim modelima. U takvim evropski organiziranim institucijama mi Bošnjaci nećemo prestati biti muslimani, već ćemo biti još efikasniji, bolji muslimani, tvrdio je Čaušević. Naravno, kako tvrdi i hafiz Traljić, Čaušević je imao mnogo konzervativnih protivnika. Takvi su raspravljali o šeširu, o gaćama i pelengaćama, o feredžama, i tako i sebe i njega zamajavali nepotrebnim temama, a za to vrijeme mislioci drugih naroda na Balkanu raspravljali su o institucijama, univerzitetima, državi. Reisa Čauševića je trebalo poslušati, trebalo je u nas reformirati školstvo, osloboditi se mrtve tradicije, trebalo je inspirirati se jednostavnim islamom iz Kur'ana, čemu je pozivao Čaušević.

DANI: Jedno pitanje hipotetičke naravi: Šta mislite kako bi reis Čaušević, da je živ, gledao na "importirani islam", na njegove rigidne inačice koje su nastanile Bosnu, naročito na onu koja je ženu izvela iz "vrta milovanja" i nadjenula joj pokrov, teški crni pokrov kvaziislamske skolastike i aseksualne estetike? Možda bi se Čaušević složio i sa

ocjenom Oscara Wildea da je moda više uticala na promjenu svijeta nego religije i ideologije?

KARIĆ: Nema sumnje da bi Čaušević bio protiv "uvoznog islama". Čaušević je bio svjestan da se jedna loša pojava ne može ukinuti udvarajući joj se. Stoga je uvijek, sve do svoje ostavke 1930. godine, bio razborito rezolutan. Čaušević je sasvim sigurno bio svjestan dalekosežnosti svoje koncepcije "islama u Bosni". Do te je koncepcije došao nakon dugotrajnog pripadništva i članstva u reformatorskom mladoturskom pokretu. Ovo, naravno, ne znači da je Čaušević bio ataturkovic, mada su ga u štampi optuživali za kemalizam. Mladoturski pokret sprva 20. stoljeća i u trećoj njegovoj deceniji nije više bila jedna te ista stvar.

DANI: Kako valorizirate reisovanje dr. Mustafe ef. Cerića s obzirom da je naš suvremenik?

KARIĆ: Reis Čaušević imao je teške godine Prvog svjetskog rata, a reis Cerić teške godine agresije i genocida nad Bošnjacima 1992-1995. godine. Reis Čaušević je bio obrazovan, i reis Cerić je izuzetno obrazovan. Te paralele, i još poneka, stoje. Ali, reis Čaušević nije imao pred sobom odlične šanse koje, uza sve rezerve, pruža suverena Bosna i Hercegovina, nije imao slobodnu Islamsku zajednicu u njoj. Reis Čaušević je morao u džamiji učiti molitve za zdravlje austrougarskog cara i osmanskog sultana, kasnije i za srpskoga kralja. Reis Cerić je, što se tiče toga, sasvim slobodan i nikakvoj politici ne mora učiti dove i molitve. Reis Cerić, dakle, ima ogromne šanse slobodne Islamske zajednice u prilično suverenoj i sve više slobodnoj Bosni i Hercegovini. Mi smo najslobodnija islamska zajednica na svijetu. Vjerujte mi da je ovo istina, jer ja mnogo putujem i makar nešto svojim očima mogu vidjeti. U nas danas možete objaviti knjigu o islamu kakvu god hoćete i zbog toga nećete odgovarati. Predavanja možete držati gdje god hoćete i kakva god hoćete, ni zbog toga nećete biti pozvani na odgovornost. Ali, u toj poplavi, u toj šumi svega i svačega islamskog i nadriislamskog, ja ne vidim jednog plana, ne vidim odlučne namjere da se unese elastičnoga reda, da se unese jedna fina i profilirana islamska

sistematika, onakva kakva odgovara nama u Bosni i nama u Evropi. A Islamska zajednica bi morala svojim radom i svojim institucijama na blag način "usistemljavati" stvari. Šanse Islamske zajednice da ona na vjerskom i kulturnom planu Bošnjaka domisli sintezu jesu doista velike. Pred reisom Cerićem je, ako Bog da, barem još jedno desetljeće reisovanja. Ima šansu kao nijedan reis prije. A nisam siguran da li će nam ova evropska sloboda vjere, pa i vjere islama, zadugo potrajati.

Enes Karić, dekan Fakulteta islamskih nauka, a možda i budući reis

REIS CERIĆ JE LUKAV FAJTER, OMUDR'O U POLITIČKIM IGRAMA¹

Razgovarala: Alisa LEKIĆ-MEHIČEVIĆ

Prof. dr. Enes Karić, jedan od najcjedenjenijih islamskih mislilaca današnjice, u ekskluzivnom interviewu "Walteru" govori o saradnicima udbe u Islamskoj zajednici, analizira rad aktuelnog reisa, govori o suprotstavljenim strujama unutar IZ, potvrđujući da se autoriteti ove institucije ponašaju kao svećenstvo, o pojavi vehabija kaže da je to pojava koja će proći kao hipi pokret, a o "Preporodu" da je to režimski list.

Walter: Gospodine Kariću, do novinara već duže vrijeme stižu informacije o suprotstavljenim taborima unutar Islamske zajednice. Da je to istina postalo je jasno uz Ramazan, kada je objavljena tzv. zelena knjiga udbinih saradnika. Možete li otvoreno progovoriti o ovom problemu?

KARIĆ: Da budemo otvoreni i načisto, Islamska zajednica nikada nije bila bez raznorodnih halki, kako se to u nas voli kazati, nikada nije bila unisona. Čak i u vrijeme socijalizma i za komunističke vlasti, Islamska zajednica je imala, negdje ispod površine, ili negdje po strani, ali uglavnom uvijek negdje tu, više suprotstavljenih sećija u kojima su sjedili turbani različitih duhovnih profila. Ukratko, IZ je uvijek imala, narodski kazano, više lula kojima se moglo biti zapahnutu (ko je htio da bude zapahnut).

¹ Intervju dat bosansko-hercegovačkom magazinu „Walter“, 2003-2004. god.

Tabore o kojima govorite bolje je danas nazvati stilovima mišljenja, različitim pogledima na aktuelne stvari u IZ. Mislim da se medijima, i kroz medije, stvar učinila većom negoli što se iznutra IZ vidi, osjeća, doživljava. Doista, u IZ svako normalno radi svoj posao, ne vidim niti čujem za bilo kakve štrajkove i sl.

O Zelenoj knjizi ponovit ću ono što sam već javno u više navrata kazao. Samo nam gospodin Sulejman Tihić, odnosno državna instanca, u tome može pomoći. Islamska zajednica, njeni organi kao što su Reisu-l-ulema, Rijaset i sl., ako hoće tačnu informaciju o tome ko je doista bio uhoda i pod kakvih uvjetima, neka zvanično i službeno upitaju sadašnju bh. vlast, sadašnje državne instance koje imaju arhive i službe. Da sam ja značajnija instanca u IZ, ja bih to pitanje uputio našim vlastima. Mislim da sama IZ, bez pomoći i normalne procedure iz institucija države, bez pomoći zakona o lustraciji koga nema, ne može potjerati i istjerati stvar na čistac jer ne znas ni kakvu stvar tjeraš, a ne znaš ni to da li ima ikakvog čistaca na vidiku. Ovako će biti još neko vrijeme priče, ali će i ona, malo-pomalo, prestati.

Walter: Neposredno po objavljivanju imena djelatnika Islamske zajednice koji su cinkarili Udbi, u petak, 14. novembra 2003. godine, na dan ulaska u i'tikaf, reisu-l-ulema je održao hutbu u kojoj ovu knjigu proglašava političkim pamfletom, koji za cilj ima kaljanje imena Islamske zajednice i obraza bošnjačkog naroda u cjelini (!?) i preporučio šutnju (zlatu), nasuprot govoru (srebro). Ovakvi stavovi su se, sistemom domina, brzo prenijeli i u druge džamije, pa su, do kraja Ramazana, a i poslije, imami ponavljali džematlijama slične stavove. Kako Vi komentirate ovo pitanje?

KARIĆ: Znam nekoliko naših reis-ul-ulema. Kao učenik prvog razreda Medrese vidio sam rahmetli reisa Sulejman ef. Kemuru, potom sam, kao student Islamskog teološkog fakulteta i kasnije kao asistent, imao priliku izbliza vidjeti rahmetli Naima Hadžiabdića, sjediti s njim na sjednicama Nastavnog vijeća Fakulteta islamskih nauka itd. Reisa Selimovskog, kao i rahmetli reisa Mujića, također sam sreo više puta.

Uvjeravam Vas da svaki reisu-l-ulema ide linijom i putanjom manje štete, želi more mirnijih valova. Ni reis Cerić tu nije iznimka. Vjerovatno je ocijenio da bi radikalnije traganje za čistom situacijom još više zamutilo stvari. Mislim da je tu hutbu koju spominjete medijski profilirao tako što na pojavu zelene knjige nije išao nokautom, već je polahko i na poene htio da stvari amortizira, izmoralizira, da pruži šansu onome što u teoriji informacija nazivaju redundancijom, ili nekakvim trošenjem stvari samih od sebe. Pritom je imao u vidu snagu tabora u IZ o kojima Vi govorite (a ja ih nazivam stilovima mišljenja) i, sasvim sigurno, procijenio da pusti stvar vremenu, to jest da malo više Miljacke proteče ispod njenih mostova.

Ali, to nipošto ne znači da reis Cerić neće krenuti u određeno pospremanje stvari, ili da već nije krenuo. Da je krenuo onda, a to znači odmah, značilo bi da je podlegao željama medija i sl. To nije uradio, jer je želio da stvar bude njegova, ili da tako izgleda. On je fajter, lukav je, omudr'o je u političkim igrama i kombinatorikama.

Walter: Ipak, sudeći po rukovodnim kadrovima, izgleda da su i dan-danas u Islamskoj zajednici na funkcijama udbini kadrovi (Muharem Omerdić, šef Vjersko-prosvjetne službe, Mirsad Mahmutović, šef Ureda za dijasporu, Ahmed Mešić, sekretar Sabora Islamske zajednice, a indikativno je i postavljanje Nurifa Herića za šefa Pravne službe, nakon što je 100 godina studirao i u ratu diplomirao)?

KARIĆ: Vidite, jedno je na to gledati kao novinar, drugo kao političar, treće kao reisu-l-ulema, četvrto kao obični hadžija u džamiji... Imena tih ljudi su spomenuta u zelenoj knjizi, to je tačno, ali istinu po dubini i širini ne znamo. Istinu o njihovom angažmanu može nam dati samo meritorna državna instanca, recimo gospodin Sulejman Tihić ili neki nadležni sud u BiH. Državnoj instanci treba uputiti zvaničan zahtjev, da javnosti i Islamskoj zajednici da zvanično objašnjenje. Reisu-l-ulema i IZ ne upućuju taj zahtjev, ili mi ne znamo da su ga uputili. I šta preostaje? Vama novinarima preostaje da pitate reisa Cerića o tome.

Walter: Nezadovoljstvo je naraslo dotle da mnogi već spominju vanredne izbore u IZ. Nije malo onih koji bi Vas voljeli vidjeti na mjestu budućeg reisa?

KARIĆ: Draga Alisa, u Bosni je za reisa uvijek i svake godine, pa i ove, bilo najmanje pedeset kandidata otkako ta institucija postoji, a sada se novine digle i spominju mene kao, maltene, glavnog protukandidata. Vjerujte mi da mi nije lahko proći Ferhadijom, ljudi pitaju šta je to, hoću li biti reis!!! Ali, stvar izgleda tako samo u novinama. Vjerujte, to je uveličano, predimenzionirano. Nema tu, niti će biti, bilo kakvih vanrednih izbora u IZ, niti ima bilo kakvog specijalnog nezadovoljstva. Gundanje je sasvim uobičajeno, rekao bih redovno. Znam da bi za medije bilo bolje da ima velike i stvarne prašine i velike ljutnje. Ali, vjerujte, ili nema puno toga, ili nema ništa od toga.

I nadalje, ja nisam kandidat za reisu l-ulemu. Naredni izbori su 2005. godine, reis Cerić ima pravo na drugi mandat, njegova kandidatura je neupitna, legalna i legitimna. On radi dobro svoj posao, neke bi sektore mogao raditi bolje, naravno. Recimo, mogao bi se posvetiti više i dugotrajnije našoj unutrašnjoj administrativnoj nesređenosti. Mogao bi biti više u džematima, onim običnim, mahalskim, seoskim, mogao bi tamo, u džamijama, susresti omladinu, a smanjiti malo susrete s njom po tribinama. Ali, nije samo do reisa Cerića, ima puno toga i do nas svih. Ponavljam, ako ga zdravlje bude poslužilo i ako se kandidira, on će proći 2005. Mislim da nema rivala od koga treba strahovati.

Walter: A zašto niste kandidat za reisa? Zašto Vi ne biste bili upravo glavni protukandidat reisu Ceriću?

KARIĆ: Ne mislite, valjda, da je dovoljno da vas novine uslikaju nekoliko puta i isture kao protukandidata i eto vas, vi ste reis! Ne kažem vam da nisam kandidat jer još nije vrijeme kandidature, već smatram da je stvar nepotrebno usmjerena ka nečemu čemu nije vakat. Reis Cerić radi svoj posao i iskusan je u tome. Zašto ga opet ne

izabrati?! A ako hoćete i dodatna objašnjenja, evo, ja Vam ih nudim. Sadašnji Sabor IZ i, općenito, izborno tijelo koje bira reisa je ipak jedna dobro uhodana ekipa, reis Cerić nije bio baš u dubokom snu kad se Sabor birao i formirao. To je uglavnom široko i demokratski izabrano tijelo, mislim da su izbori bili sasvim fer. Činjenica je da reis Cerić sa njima godinama radi, razumljivo je da ta široka pozicija njemu daje velike šanse. Da se razumijemo, tamo u Saboru IZ ja imam veliki broj prijatelja i svi oni mene hvale. Kažu mi često: pametan si, akademiče Kariću, marljiv si, dobre knjige objavljuješ. Ali, malo ko od njih bi za mene glasao ako bih bio protukandidat reisu Ceriću. Ovo Vam velim i zbog toga što sam naučio ponešto iz izbornih maratona moga dragog prijatelja Harisa Silajdžića sa rahmetli predsjednikom Alijom Izetbegovićem. Velikom broju novinara, velikom dijelu naše javnosti, činilo se da će gospodin Silajdžić dobiti izbore, ili se tijesno približiti Izetbegoviću. Znete kako je bilo, nema se tu šta mnogo pričati.

Walter: Viđate li gospodina Hilmo Neimarliju? Kako je njegovo zdravlje?

KARIĆ: Dr. Hilmo Neimarlija je moj profesor iz Medrese i sa Islamskog teološkog fakulteta, čujemo se gotovo svaki drugi dan, a često i viđamo. U svom životu imao sam na stotine profesora i niko me kao Hilmo Neimarlija nije inspirirao za studij, za učenje, za lijepu književnost, za praćenje trendova u savremenom islamu... Dr. Hilmo Neimarlija je nedavno imao jedan blaži infarkt. Sada je kod kuće, odmara se, čita. Dobio je od ljekara dozvolu da se vrati na posao. Fakultet ga s radošću očekuje.

Walter: Zašto je, po Vašim saznanjima, gospodin Hilmo Neimarlija, neprikosnoveni autoritet, podnio ostavku na funkciju predsjednika Sabora Islamske zajednice. Zdravstveni razlozi su, navodno, bili tek izgovor?

KARIĆ: Mislim da reis Cerić i dr. Neimarlija nisu dva tabora, oni su samo dva stila mišljenja, pa možda i dva stila mišljenja o tome

šta i kako radi Islamska zajednica. Moguće je da su imali oštru debatu oko toga, ali to nije prvi put da oni tako žučno raspravljaju. Oba su rječiti, vispreni u argumentaciji i sl. Kad je posrijedi Neimarlijina ostavka, nejasno mi je da li ju je podnio ili bi bolje bilo kazati da ju je najavio. Uostalom, neka nama Hilme Neimarlije živog i zdravog, dabogda on podnio još sedamnaest ostavki!

Walter: Šta mislite o činjenici da Preporod, glasilo Islamske zajednice, nije našao za shodno da objavi informaciju o njegovoj ostavci?

KARIĆ: Možda imaju dobar tiraž, pa im nisu potrebne dobre vijesti ili senzacije. Preporod je, to jest, moj istaknuti prijatelj gospodin Aziz Kadribegović, u cijeloj ovoj stvari bio, kako se prije govorilo, pomalo režimski. Trebalo je objaviti da je dr. Neimarlija u pisanoj formi najavio ostavku. Taj čin dr. Neimarlije nije za guranje pod tepih. Međutim, možda je Kadribegović, u konsultacijama sa svojim saradnicima, zaključio da je bolje ići onom bosansko-muslimanskom putanjom, nek stvar prenoći, novi dan nova nafaka i sl.

Walter: U javnosti su se odavno pojavile informacije o navodnim finansijskim malverzacijama u vezi sa organizacijom odlaska hadžija na hadž, organizacijom klanja kurbana... Jesu li ova pitanja regulirana nekim pravilnikom i kakva su uopće Vaša saznanja o tome?

KARIĆ: Nisu mi poznate malverzacije o kojima govorite. No, dobro je da ste me o tome pitali, da Vam u povodu Vašeg pitanja kažem šta mislim o organiziranju hadža, o servisiranju klanja kurbana, i sl. Ja mislim da je Islamska zajednica u pravu kad insistira da sve te, eminentno vjerske djelatnosti - budu unutar područja rada Islamske zajednice. Ja ovdje, naravno, ne govorim u ime Islamske zajednice, na to nemam pravo, ali govorim kao jedan od upućenijih posmatrača. Naime, prije 1990. godine Islamska zajednica je u tim djelatnostima uglavnom bila autonomna. Kad je došla demokratija, Islamskoj zajednici je bukvalno, oduzeto, ili je na njenom polju rada napadnuto,

mnogo toga što je ona već osvojila svojim znojem tokom pet stoljeća. Oživljena su muslimanska humanitarna društva, što je svakako sjajna stvar, ali, umjesto da ta društva razvijaju i osvajaju nova područja djelatnosti u našem društvu, ta humanitarna društva su se okomila na kurbane i sl. Drugi primjer, Islamska zajednica je desetljećima dobivala određenu pomoć od islamskih zemalja, recimo, od njihovih ministarstava za vakufe. Međutim, nakon demokratije, svi su krenuli u islamski svijet, i SDA, i SBH, i SDP, i svetac i otac. Gdje je prije Islamska zajednica bila sama, sada je jedna pored drugih. I stoga bi IZ morala u svome radu, u koncepciji, preživjeti jedno veliko pospremanje. Ona sada mora krenuti u utakmicu.

Ovako stvar stoji i sa knjigama islamskog sadržaja. Islamska zajednica je mislila da će imati monopol koji je imala u socijalizmu. Ali, avaj, gotovo sve joj se, umnogome i njenom krivnjom, izmaklo. Dakako, i Islamska zajednica treba da zna da ova demokratija ne dopušta spavanje, pogotovo ti ne dopušta da budeš neinventivan. Ukratko, ne da ti da uživaš u staroj slavi i navici, ne da ti da budeš, kako bi kazao Hegel, u orijentalnom snu, već se moraš pokrenuti. Mislim da se hadž može organizirati bolje, u to je potrebno uključiti turističke stručnjake i zapadne turističke agencije. Kao i one agencije iz muslimanskih zemalja koje su uspješne. Recimo, u Maleziji ima agencija za hadž koja obučava hadžije za hodočašće nekoliko mjeseci prije odlaska u Arabiju, u Meku i Medinu. Nekoliko mjeseci traju pripreme, organizira se niz seminara za upoznavanje islamske povijesti, znamenitosti i sl, tako da hadž na kraju dođe kao vrhunac. Zašto se to i kod nas ne radi? Nije, valjda, da u nas nema inventivnih ljudi. Također, Islamska zajednica mora, i može biti, najjeftinija u svojoj ponudi hadža i pružiti najkvalitetnije usluge. Zračni prijevoz nije skup. Često sam na putovanjima (putujem gotovo više negoli reis Cerić, tako da je profesor Mustafa Spahić trebao i mene kritikovati) i vidio sam da avionske karte na Zapadu uopće nisu skupe. Zašto se kod nas za naše hadžije ne bi angažirala, recimo, austrijska avio kompanija, neka hadžijama bude lijepo i neka hadž bude jeftin.

Walter: S tim u vezi, po kojem se pravilniku i po kojim pravilima raspoređuju sredstva od zekata i sadekatul-fitra?

KARIĆ: Ja sam profesor, nisam operativac u administraciji, tako da Vam preporučujem da te pravilnike pokupite u Rijasetu, ali o sredstvima koja dobija Fakultet islamskih nauka ja Vam mogu meritorno progovoriti. Islamska zajednica, to jest Rijaset, u potpunosti finansira rad Fakulteta (također i veliki dio budžeta Gazi Husrevbegove medrese). Islamska zajednica je naš osnivač, čak i kada ostvarimo specifično članstvo u Univerzitetu u Sarajevu, a to će, ako Bog da, biti za dva tri mjeseca, IZ će u potpunosti zadržati prava osnivača. Od sredstava zekata i sadekatul-fitra finansira se sve što je na Fakultetu, recimo plaće nastavnčkog kadra, nastavne aktivnosti, grijanje, struja, ostale režije itd. Finansiraju se i mnoge aktivnosti studenata, iz sredstava zekata i sadekatul-fitra daje se i dobar broj stipendija i sl. Znam, naravno, da ovdje treba dodati i to da i samo postojanje Gazi Husrevbegove medrese i Fakulteta islamskih nauka pomaže da se finansira i sama Islamska zajednica, to jest njena administracija, njeni sektori. Dakle, može se kazati da stvar stoji i obrnuto. Ali, bolje je stvari posmatrati u sintezi. Islamska zajednica je mnogo uložila u Fakultet, ali je i Fakultet dao Islamskoj zajednici desetine izuzetnih profesora, muftija, glavnih imama, imama itd. No, Alisa, vjerujte, nije lova u Islamskoj zajednici. Više godišnjeg prometa ima jedna dobra ćevabdžinica na Baščaršiji nego li Islamska zajednica.

Walter: Ramazanski moto Islamske zajednice bio je postom protiv droge i alkohola, što je praćeno i odgovarajućim džambo plakatima. Zar nije bilo bolje da je Islamska zajednica novcem koji je dala za plakatiranje kupila vreće cementa kako bi udarila temelje prvoj komuni za liječenje narkomana pod nadležnošću Islamske zajednice, po ugledu na katoličku crkvu, iz čijih komuna izlaze izliječeni narkomani i dobri katolici (među kojima je i znatan broj bivših muslimana)?

KARIĆ: Ja sam kritikovao tu i takvu kampanju protiv droge. Eto, i tu se vidi da se stil rada IZ mora dinamizirati, mijenjati, posuditi forme aktivizma kakve su prisutne kod malih vjerskih zajednica koje

idu od kuće do kuće, od vrata do vrata. Mi imamo polupraznih džamija, zašto ne kupiti svu tu mobilnu opremu koja se koristi u suzbijanju droge i zašto te džamije, neke njihove prostorije, ne preurediti u dispanzere? Također, sufijске redove Osmanska država imala je, i pomagala ih, i određivala im višestruku namjenu. Trebam li uopće spominjati da su tekije, hanikahi i zavije bili i dispanzeri, duhovni hosteli, gdje se čovjek duhovno liječio od zala ovoga svijeta. Evo vam jednog primjera kako se može bolje i dinamičnije. Fakultet, ako Bog da, kreće sa kursom Porodica i dijete za naše studentice. Docent dr. Faris Gavrankapetanović nas je podržao u tome. Kad smo stvar objasnili kantonalmom ministru obrazovanja i nauke, gospodinu Emiru Turkušiću, kao i ministrici zdravlja Zehri Dizdarević, te predsjednici Skupštine Sarajevskog kantona Melihi Alić, svi su kazali da se to mora isfinansirati, da studentice Fakulteta islamskih nauka moraju imati najosnovnije medicinske spoznaje o tome. Znaete, u nas je obrazovanje i u medresama i na Fakultetu islamskih nauka pro-muški koncipirano, studentice uče nekakav, nemojte me pogrešno shvatiti, muški islam. Ja ću nastojati, legalno i legitimno, putem procedure, da to promijenim. Eto i zbog toga u nas nema naše islamske borbe protiv droge, nemamo normalnog feministickog pokreta da muslimanke, studentice i učenice, ohrabrujemo da upozore na grubost u tumačenju islama kod nas. Treba nam puno više inventivnosti.

Walter: Ima li problema u Islamskoj zajednici? Prema pisanju Preporoda - nema, jer tamo možemo naći samo idilične tekstove o otvaranju džamija, protokolarnim posjetama, hatma-dovima te žestoke odgovore onima koji su se usudili promišljati o djelovanju aktuelnog reisa. Kako Vi komentirate aktuelnu ulogu Preporoda i angažman njihovog glavnog urednika gospodina Aziza Kadribegovića?

KARIĆ: U Islamskoj zajednici ima problema, naravno. Ne bih vam u odgovoru vrdao pa govorio o objektivnim i subjektivnim problemima, o tome da mi muslimani živimo u enklavama i da moramo triput više raditi da bi opstali. Preporod je novina IZ i uvijek je bila vezana za svakog reisa. Ni Preporod pod uredništvom Aziza

Kadribegovića, po naravi stvari, ne voli pisati o stvarima u Islamskoj zajednici koje će tražiti od reisa angažman tipa da presiječemo, da raščistimo stvari i sl. Drugo, danas je toliko drugih kritičara Islamske zajednice i reisa, da Preporod tu nikako ne bi mogao biti kurentan i njegove bi kritike bile karikaturalne. Pa ipak, dobro bi bilo da Aziz Kadribegović reformira Preporod. Da ga konceptijski dinamizira. Kako? Ima puno i nezgrapno pomiješanog islama i bošnjastva na stranicama Preporoda. To treba dozirati.

Također, temati se mogu osvježiti. Na primjer, mogu se uzeti katoličke novine i časopisi sa Balkana pa vidjeti kako prate teme vjere i industrijskog društva, vjere i droge, vjere i vjerskog indiferentizma, vjere i politike, zatim kako prate krizu braka, pojavu individualizma i sl.

Walter: Mustafa Spahić Mujki, jos jedan veliki autoritet u bošnjačkom narodu, našao se na žestokom udaru nakon što je napisao kritički i sasvim argumentiran tekst o reisovim putovanjima (koje je usporedio sa papinim), aludirajući na to da se određeni krugovi u Islamskoj zajednici ponašaju kao svećenstvo, što je u islamu strogo zabranjeno. Kritike je doživio čak i na hutbi koju je držao njegov prvi rođak, naibu reis Ismet ef. Spahić?

KARIĆ: Profesor Mustafa Spahić je napisao tekst u kojem postavlja jedno sasvim konkretno pitanje: zašto reis putuje toliko koliko putuje? Trebalo je da mu nadležna institucija, to jest Rijaset i službe Rijaseta objasne, njemu osobno, ili u Ljiljanu, svrhu i učinke reisovih putovanja. Stvar se nije tako odigrala, drugi su mediji kazali da je na pomolu raskol u IZ itd. I došlo se do mnogih stvari, čak i do toga da sam ja protukandidat reisu i da me podržava čak i Omer Behmen, glavom i bradom. Pazite, dvojica Mustafa, i Spahić i Cerić, su vrlo sposobni ljudi. Dobro je što reis Cerić putuje, ali je dobro i to što Mustafa Spahić pita šta su učinci putovanja, gdje ste, gospodine, bili, koga ste susreli, šta ima IZ od svega toga?! Ja mislim da bi reis Cerić trebao da redovito, barem jednom mjesečno, izvijesti profesore naših medresa i našeg Fakulteta o IZ, o njenim projektima, zatim bi dobro bilo da organizira da ga ti ljudi, pa i zainteresirani iz građanstva, pitaju,

da slobodno kritiziraju neke njegove stavove ili mišljenja, da traže odgovore o njegovim potezima koji su najčešće i potezi IZ... Znae, ako ste premijer, ako ste dekan, ako ste reis, vi tamo niste da bi vam se narod divio, već da biste širi krug svojih saradnika i ljudi, pa i javnost, upoznali dokle je stigla institucija koju vi vodite.

Walter: Da se rukovodioci u Islamskoj zajednici zbilja ponašaju kao uvrijeđene mlade, uvjerali smo se i mi u Walteru. Pred prošli bajram, nakon nekoliko naših kritičkih tekstova, niko iz Islamske zajednice nije htio (ili nije smio) dati interview za naš list. Vi ste me uvjerali da se ne radi o cenzuri. Ipak, je li ovdje u pitanju nešto puno opasnije od cenzure - autocenzura?

KARIĆ: Ne, mi doista nemamo ni cenzure ni autocenzure. Čak bi se općenito moglo kazati da smo mi najslobodnija muslimanska zajednica kad je posrijedi iskazivanje različitih mišljenja, štampanje različitih knjiga, emitiranje različitih emisija. Moglo bi se narodski kazati da je u nas sve na vršaju, a za jedan tako malobrojan narod kao što smo mi - to je opasno. Ja bih čak volio da IZ uvede nekog konstruktivnog reda, jer u ovoj općoj slobodi (koja je, istina, gladnog stomaka i tanke pite) prolazi sve i svašta, svako govori u ime islama, pojavlju se razni nestručni ljudi, šire primitivizam zaogrnut u karikaturnu vjeru i sl. Mislim da ne griješe oni koji upućuju kritike da se ponekada mi u IZ ponašamo kao klerikalna svećenička zajednica. Ne prilazimo mladom čovjeku jezikom njegove generacije, ne dotičemo njegove probleme, mnogi naši tekstovi su pisani da mogu podjednako biti objavljeni i u Bijafri, i u Arabiji, i u Švedskoj... Takvi tekstovi su beživotni, drveni, nikakvi...

Walter: Kako je moguće da se niko iz Islamske zajednice nije oglasio povodom sramne prodaje doniranog arapskog oružja Izraelu?

KARIĆ: Mnogi su muslimanski intelektualci u Bosni protestirali protiv te sramne prodaje. Nije mi poznato da li je IZ imala objavljen neki zvaničan stav.

Walter: Kako je moguće da se niko iz Islamske zajednice nije oglasio povodom slanja bh. vojnika u okupatorsku misiju u Irak, čime smo definitivno, nakon prodaje oružja Izraelu, zalupili vrata prijateljskom arapskom svijetu?

KARIĆ: Vidite, u javnosti se već odavno stekao dojam da su i naše bošnjačke stranke (tu su jedinstveni i SDA, SDP, SBH,) kao i Islamska zajednica - proamerički bez rezerve. Dojam nije bez osnova, a nije ni bez razloga. Mi, ovdašnji muslimani, smo jedna sirotinja čiji opstanak ovisi o stavu Sjedinjenih Američkih Država o Bosni. To je u ovih nekoliko postdejtonskih godina aksiom naše politike, pa i djelovanja reisa Cerića. Vjerujem da bi vam oni ponudili bolje odgovore na vaše pitanje. Ali, politika je politika, ona nikada nije ustuknula pred moralom.

Walter: Zasto se niko nije oglasio povodom nezakonitog izručenja tzv. alžirske grupe?

KARIĆ: U Bosni su se oglasili mnogi. A ako mislite na Islamsku zajednicu, i tu su se oglasili mnogi. Ako mislite na reisa Cerića, tražite da vam se o ovome oglasi.

Walter: Zašto, unutar Islamske zajednice, još uvijek nije pokrenuta inicijativa da se zabrani naplaćivanje učenja Kur'ana (dženaze, tevhidi i sl.) ako je to - haram?

KARIĆ: Kao da je vaše pitanje postavio neki vehabit. Prvo, odakle vam to da je – haram? To je krupno kazati.

Vidite, nisam o tome neki veliki stručnjak. Mogu kazati samo to da je dosta stavova i mišljenja o našim običajima uz dženaze, tevhide itd. objavljeno u nas tokom ovih pedeset ili šezdeset godina. O tome se bavio dugo i temeljito prof. Husein Đozo i mnogi drugi. Posvuda u islamskom svijetu daruju se učači Kur'ana uobičajenim poklonima ili malim novčanim prilozima. To je postao dobroćudni folklor. Taj folklor

pomaže da bude više islama, a ne manje islama! Također, plaćanje za učenje Kur'ana na dženzama nije plaćanje po nekakvoj tarifi, cjenovniku. Imami i hodže tamo budu, platilo im se ili ne, dao im se neki simbolički fening ili ne. Alisa, vjerujte, imami, hodže nisu nikada od toga zgrnuli kakav basnoslovni kapital, sve je to samo žali Bože muke! Nadalje, tevhide, hatme, mevludi itd., to sve su korisne stvari i dobri običaji kod nas. Tu se ovaj naš industrijski čovjek, moderni čovjek, nađe sa svojim prijateljima, spominju Božije ime, spominju Muhammeda a.s., sastali su se u ime dobra, razmijenit će dobra mišljenja i sl. Moj savjet je uvijek da je dobro sve ono što omogućava vjeri veći prostor.

Walter: Da li je pojava tzv. vehabizma u BiH hir muslimanske omladine koja je potpala pod utjecaj, kako se to voli reći, stranog elementa, ili je stereotipna interpretacija islama uleme, alima i hatiba dobrim dijelom odgovorna za pojavu ovoga fenomena?

KARIĆ: Prvo, ne bih se slozio sa generalizacijom da ulema, alimi i hatibi održavaju stereotipnu interpretaciju islama. Tačnije je kazati da ima među njima onih koji su stereotipni, ali ima i onih koji su iznimno vispreni ljudi i koji duboko i intelektualno proživljavaju i tumače vjeru, i koji su revnosni u ispunjavanju svih svojih obaveza.

Drugo, ono što se vidi kod nas i što se već naziva vehabizmom, jeste jedan trend i mikroproces koji ima pandane u kadizadelijama, koji su se bili raširili svojom propagandom o pravom islamu u Osmanskoj imperiji, pa i u Bosni, u vrijeme Mula Mustafe Bašeskije. Kadizadelije su bili sljedbenici Kadi Zadea, krutog interpretatora vjere, koji je zagovarao uništenje svake normalne, razumne vizije o islamu, a bio je i protiv mističke interpretacije islama. I danas je u ovih vehabita gotovo ista matrica, isti stereotip. Uglavnom, takozvani vehabiti prilaze mladom ili neiskusnom čovjeku i kažu mu da su oni sljedbenici pravoga islama, da Islamska zajednica nije ništa, da je ona skup profitera, da je njeno tumačenje islama kompromisersko itd. Podmetanje i proturanje teorija o pravome islamu u Bosni je po nas muslimane, ali i po Bosnu kao evropsku državu, pogubno, katastrofalno. Ideolozi tih teorija

impliciraju mišljenje kako se u nas pet stotina godina islam nije dobro tumačio, kako smo mi danas nepravilni muslimani, kako je Islamska zajednica sluganska itd. Zatim se protura mišljenje da je turska kulturalna zona islama kompromiserska i prosufijska, te kako treba u nas promijeniti mezheb. Kod nas ponegdje vidite još i to kako se neki mali broj Bošnjaka arabizira nošnjom, pojavom, vanjstinom i sl. Može biti da će to proći, kao što je i hipi pokret prošao netragom. Ali je vrlo važno da mi u Bosni ukažemo na ove pojave, da tumačimo islam na način da to tumačenje neće biti iritirajuće ni za sekularnog muslimana prof. dr Zdravka Grebu, kao ni za nekog starog hadžiju u selu Suhom Dolu kod Travnika. Naša tradicija islama je univerzalna, naš islam u kulturalnim aspektima ima svoje zavičajnosti koje su dobroćudne. Neka imamo mevluda, neka imamo tevhida, neka se uče hatme, neka imamo mukabela itd. Nama islam treba kao vjera, kao kultura, kao civilizacija. Nemojmo trošiti snagu, ovdje u Evropi, na nekakav sumnjiv ideološki islam, na nekakav smrknuti islam.

Islam je radost, a ne teškoća. Islam ne smije biti za nas tuga, teret i razvaljivanje zajednice. Ko hoće u Bosni ideologiju, neka, brate, napravi sebi političku partiju i neka tamo proba. Eto zašto Islamska zajednica treba brižno čuvati ovu našu islamsku tradiciju i sve što se tu podrazumijeva.

Walter: U jednom našem istraživanju došli smo do zanimljivog rezultata koji govori da su ljudi, koji su od rata naovamo primili islam (mislimo na bivše bosanske kršćane), učinili ovaj potez upravo pod utjecajem tzv. vehabija. Oni otvoreno ističu da to vjerovatno nikada ne bi učinili da su tražili uzor u zvaničnim islamskim institucijama u BiH. Kako objašnjavate ovo?

KARIĆ: Ne bih se sa Vama u potpunosti složio. Kad god imate takva istraživanja o navodnom ili stvarnom ulasku u islam, trebalo bi da napravite istraživanja i o izlasku iz islama. Mnogi naši ljudi po Americi, Evropi, Kanadi, Australiji, mnogi su oni pod udarom napuštanja islama. Ja sam prije tri-četiri godine preporučio Preporodu jednu podlu knjigu koja je objavljena u Americi i koja govori kako treba postupati sa

Bošnjacima da bi se preveli u neke protestantske denominacije!!! Rekao sam već da islamska zajednica ima i visprenih i sterilnih kadrova, kao i svugdje, ali ona nije prozelitska. Prozelitizam bilo koje vjerske zajednice u Bosni vodio bi u stvarni rat u ovoj zemlji. Uvjeravam vas da je neizmjerljiv i veliki trud koji su Islamska zajednica i bosanski muslimani uložili u ovu petstogodišnju tradiciju islama. Samo slijepci to mogu osporavati.

Walter: Politika i islam. Danas u svijetu, kao i kod nas, postoje tendencije da se tzv. islamski politički aktivizam ili, ako više volite, politički islam, smatra ideološkom podlogom za nastanak radikalizma, pa čak i terorizma. Ima li ovakav sud naučno elaboriranog osnova?

KARIĆ: U svijetu ima vrlo raširenih škola koje tvrde da su islam i politika jedno. U Iranu su danas, na primjer, hutbe petkom pravi politički govori gdje država govori kroz vjeru, a vjera kroz državu. To nije nepoznato ni drugdje. Vjerski govor danas, to jest religijska retorika, posebno od nastanka ovakvog tipa medija, krcati su i političkim porukama. Kad, recimo, papa kritikuje individualizam u životu evropskog čovjeka, to znači da on kritikuje i vlade evropskih zemalja, ukoliko se one malo brinu o socijalnim programima za nezaposlene, za ugrožene, za nevoljnike. Ali, u glavnini islamskog svijeta džamija je prestala biti politička institucija prije više od hiljadu godina. Dok su prve džamije bile institucije sa višestrukom namjenom, vjerskom, političkom, obrazovnom, danas to one nisu jer se dogodila društvena promjena. Naime, muslimani su odavno iz džamije, kao i kršćani iz crkve, izuzeli mnoge prvobitne njima inherentne aktivnosti i prenijeli ih u parlamentarnu skupštinu, u političke partije, u univerzitate...

Kad smo kod tzv. islamskog radikalizma, njega u islamskom svijetu ima, ali razlog mu nije islam, već uglavnom nafta. Kao što razlog Irske Republikanske Armije nije katoličanstvo, već borba za vlast u Sjevernoj Irskoj. Mislim da je muslimanima mnogo važnije od bilo kakvih krutih tumačenja svoje vjere da se organiziraju u efikasnim demokratskim državama u kojima će vjera biti slobodna, u kojima će

ljudi biti slobodni. Slobodni na način odgovorne slobode, a ne slobode na način razularenog društva i raskalašene duše.

Također, danas u islamskom svijetu mnogi govore islam je riješio sve, hajdemo se vratiti islamu itd. Imate i kod nas takvih hutbi, ponekada naiđete na takvu retoriku. To su parole koje ne znače ništa. Islam je tu, Kur'an je tu, nemaš se potrebe vraćati u nekakva daleka vremena, u nekakve nedodije.

Bolje je kazati da je islam veliko i veličanstveno vjersko, kulturno, civilizacijsko i simboličko vrelo i blago koje rješava sve, ali se za to rješenje čovjek mora potruditi, a ne biti parazit nad djelima i mišljenjima iz starih vremena. Islamsko rješavanje stvari ide uvijek iznova, brižno pazeći na kontinuitet tradicije, ne mrtve tradicije, već one koja je djelotvorna i, na dobro čovjeka - živa! Oživljavanje islama ide uvijek sa čovjekovim trudom, sa trudom muslimana iz svake generacije i uz pomoć umnih ljudi, recimo profesora muslimana različitih disciplina, uz pomoć uleme i sl. To je smisao idžtihada, stalnog promišljanja islama u svrhu dobra svih ljudi. U Kur'anu se veli za vjernike da ako oni pomognu Boga, Bog će i njih pomoći. To, između ostalog, znači da tumačiš Kur'an u skladu sa izazovima svoga vremena, da brižno paziš na kontekst, da pomogneš da islam ima dobru reputaciju i sl. Muslimani svoje davne autoritete treba da stave u historiju, a historiju treba da proučavaju u institutima. Nije sve uvijek i na svakom mjestu primjenljivo, također, nije sve od Ibn Tejmije primjenljivo u Bosni, nije sve od Gazalija primjenljivo u Bosni. Tekst i kontekst, ili što bi Arapi kazali, ajat i rivajat, jeste nešto što ide uvijek zajedno.

Walter: Kao stručnjak za tefsir, šta mislite o pokrivanju lica ženama?

KARIĆ: Reis Čaušević je to pitanje riješio u našem kontekstu, za naše prilike. Njegovo rješenje je još uvijek aktuelno. Muslimanka neka nastoji odjećom biti onakva kakva je kad obavlja hadž, pokriveno kose, otkrivena lica, smjerna pogleda. Ali, ipak ću Vas podsjetiti da

Kur'an u krajnjemu insistira na odjeći bogobožnosti. Božija Riječ izričito kaže da je ta odjeća najbolja.

Walter: Šta savjetovati bh. muslimanima i kakvu im, u ovom vremenu, uputiti adekvatnu bajramsku poruku?

KARIĆ: Prvo, ja sam skromni dekan Fakulteta islamskih nauka, drugo, rekao sam Vam da ove pameti nisam protukandidat reisu Ceriću na izborima 2005. i, treće, ne smatram se posebno važnom personom da bih mogao upućivati naciji nekakve poruke. Pa ipak, kad me već pitate, rekao bih sljedeće, onako za sebe i usputno.

Nemojmo se ni po čemu u Bosni getoizirati, zatvarati, povlačiti u tugu, pribjegavati sjeti. Ma kako bio strašan genocid kojem smo bili izloženi, ili kojem smo i sada na druge načine izloženi, budućnost će biti bolja. Kad god nas pogode trenuci pesimizma, odmah se treba sjetiti nečeg lijepog, dobrog. Gdje je muka, tu je i olakšanje. Uz opasnost raste i ono spasonosno. Jedna arapska poslovice veli da nema te suše koju ne prekine obilan i rodan pljusak kiše. Mi smo muslimanski Evropljani i evropski muslimani, ovo je i naša zemlja. Mi možemo biti vodeći evropski muslimani. Evo, to smo vidjeli i po izdanju *Atlasa islamskoga svijeta*, projekta kojim se treba ponositi i koji je u cjelosti rađen u okviru Islamske zajednice i njenih ulemanskih krugova.

UVIJEK JE POLITIKA KORISTILA AHMEDIJU¹

Razgovarala: Vildana Selimbegović

Dekana Fakulteta islamskih nauka prof. dr. Enesa Karića (1958.) mnogi doživljavaju kao najozbiljnijeg kandidata za budućeg reisa. Nekadašnji ministar kulture i obrazovanja u Vladi RBiH, autor desetina knjiga, naučnih radova, specijalizant Al-Azhara, Yalea, Oxforda, Univerziteta u Kairu, suradnik i dopisnik brojnih u svijetu relevantnih naučnih časopisa, aktivni član Kraljevske akademije nauka u Ammanu, za Dane govori o Islamskoj zajednici, zloupotrebi vjere u SDA svrhe, Mustafi ef. Ceriću, Aliji Izetbegoviću, Harisu Silajdžiću...

DANI: Nedavno je Predrag Matvejević, u jednom govoru, ocijenio da je jedan od ključnih problema današnjeg islama pitanje njegovog moderniteta, na šta odgovor moraju dati prije svega sami islamski teoretičari. Kako gledate na ovakve stavove?

KARIĆ: Tvrđnja gospodina Matvejevića je tačna, ali je istina današnjeg islama i njegova odnosa spram modernosti daleko kompleksnija. Zapravo, ne radi se samo o fenomenu modernosti, jer je to tek jedno lice cijelog problema. Radi se o mnogolikim apsorpcionim moćima današnjih muslimana i današnjeg islama. A nema sumnje da su te današnje muslimanske moći apsorpcije, one civilizacijske, kulturne, materijalne, ekonomske... gotovo nikakve ili se sporo razvijaju.

Da pojasnim: Kad su se muslimani prije više od trinaest stoljeća susreli sa Iranom i perzijskim nasljedem općenito, apsorbirali su ga

¹ BH Dani br. 383, Sarajevo, 15. oktobar 2004. god.

efikasno, moćno, dostojanstveno. To znači, da su muslimanski apsorbitelji, u ovom konkretnom slučaju Arapi, apsorbirajući Perziju kulturno, dijelom postali perzijanizirani, ali su vjerom ostali muslimani. To vidite u književnosti, ali i u filozofskim i teološkim raspravama. Potom Arapi i Perzijanci (po vjeri muslimani) susreću indijsko nasljeđe, i događa se ista stvar akulturacije u mnogim pravcima! Otvoreni za kulturne vrijednosti drugog, sa otvorenim islamom u srcu oni prevode na arapski i perzijski indijska djela, Pančatantru, Upanišade, Vede, itd. Islamski monoteizam, tevhid, nalaze i kod drugih i grade mnogolike kulturne sinteze, prave svojevrsne kulturne sinkretizme. Kroz tu dvostruku i mnogostruku kulturnu apsorpciju, kroz davanje i primanje, muslimani se kulturno obogaćuju, ali obogaćuju i prostranu Indiju.

A kad je posrijedi stara Grčka i helensko nasljeđe općenito, možemo kazati da su ga klasični muslimani proučavali više i od samih Grka! Tu je preuzimanje od Grka značilo davanje sebi, darivanje sebe, ali darivanje i cijeloga čovječanstva! I danas Evropa zna antiknu Grčku poglavito preko Arapa i muslimana i njihovih komentara, to jest muslimani su zainteresirali Evropu za jedan njen davni temelj!

Pođemo li dalje, Osmanska imperija, nama najbliža kulturom, prostorom i vremenom, jeste možda i najveći izljev muslimanskog apsorpcionog duha. Malo je primjera u povijesti svijeta čija je valuta više stoljeća bila apsolutna mjera monetarne konvertibilnosti tada poznatog svijeta. Osmanska valuta je to bila.

Sve su ovo periodi idžtihada, i riječ idžtihad ne treba brkati sa riječju džihad. Idžtihad je muslimanski élan da proučava sebe, svoje duhovne temelje, ali i da proučava druge. Moglo bi se kazati da je idžtihad onaj élan koji donosi nove djelotvorne sinteze, koje pomažu islamu da ostane svjež, prijemčiv, atraktivan, a muslimanima pomažu da daju novo i da ne budu puki paraziti na slavi vlastite prošlosti.

Ali, uspon Zapada, takozvanog modernog Zapada, vremenski se podudarao sa jenjavanjem muslimanskih koncepata idžtihada, kao i muslimanskih interesiranja za drugog. Došlo je do ustuknuća, došlo je, kako kaže Hegel, do povlačenja islama u orijentalni mir. Međutim, moderni Zapad ne da ni sebi, niti ikome drugom, da drijema.

Muslimanski svijet je bio koloniziran, potom neokoloniziran. Process koloniziranja i neokoloniziranja u muslimanskom svijetu bio je upješan samo na planu podjarmljivanja muslimana nadmoćnom tehnikom, a bilo je i perioda izvoza sekularnih ideologija, nastale su arapske i muslimanske verzije nacionalizma, komunizma, socijalizma, itd. Nosioi tih zapadnih izama obično su u muslimanskom svijetu vladajuće elite, koje ostaju nepromijenjene na vlasti i po pedeset godina. Ali, vjerski i kulturno muslimanski svijet nije koloniziran, on je ostao rezistentan, on se iz krila vjere i kulture opire projektima Zapada, posebno su vidljiva opiranje projektima Zapada kakve kreira današnja Amerika. To se opiranje vidi tokom cijelog dvadesetog stoljeća, negdje ima tragične posljedice. Tačno je da se muslimani danas ni u dobru ni u zlu ne mogu natjecati sa Zapadom. Kad je posrijedi natjecanje u dobru, muslimanske ekonomije su većinom slabe. Malo je muslimanskih zemalja koje svim svojim građanima pružaju ekonomsku šansu. Kad je, pak, posrijedi natjecanje u zlu, recimo bombama, Zapad je tu opet neusporedivo jači. Terorizam, pa i onaj kojeg na BBC-iju i CNN-u nazivaju “islamskim”, tek je obična praćka, čepuška i vodena štrcaljka u usporedbi sa zapadnim arsenalima ubojitog oružja.

DANI: Šta to, ipak, muslimani danas mogu preuzeti sa Zapada?

KARIĆ: Danas od Zapada, ili, preciznije, od mnogih zapadnih demokratija, muslimani mogu preuzeti mnoga iskustva, recimo standarde poštivanja ljudskih prava kao i, dijelom, poštivanje Božijih prava. Od Zapada mogu naučiti i efikasno organiziranje društvenih institucija, demokratsko funkcioniranje vlasti, itd. Tužno je ako u muslimanskom svijetu, ili u velikom njegovom dijelu, imate krvavo smjenjivanje vojnih hunti, ili naslijeđivanje oca od strane sinova na vlasti, kao jedinu moguću promjenu vlasti!

Takodjer, Bosanski muslimani, u današnjoj Evropi imaju šansu da se kulturno i islamski uzdignu, da uz pomoć Evrope sa svojim ovdašnjim susjedima Hrvatima i Srbima zaimadnu efikasnu državu i efikasne političke, obrazovne, kulturne institucije... Naravno, takvo što ne raste na grani. Morate raditi, morate upoznati Evropu i islam u

planovima njihove saradnje, a ne sukoba i trvenja... Mislim da današnja Evropa zasigurno ne prijete opstanku islama i muslimana! Nus-produkti evropske demokratije, npr. droga, vjerska indiferentnost, moralna dekadencija, raskalašenost, itd., sve to podjednako pogađa i tradicionalne kršćane... Pronađimo u njima saveznike, i borimo se demokratskim sredstvima da u našim društvima bude sve više prostora, muslimanima za islam, kršćanima za kršćanstvo, itd. Može se to, samo se treba potruditi, velim vam, treba raditi...

DANI: Gospodine Kariću, jeste li Vi za laičku, sekularnu državu Bosnu i Hercegovinu? Bila bih Vam jako zahvalna ako mi na ovo pitanje odgovorite sasvim konkretno, kao što su to nedavno, na našim stranicama učinili Haris Silajdžić i Mustafa Imamović?

KARIĆ: Danas tu ne treba imati nikakve dileme: ja sam za civilnu državu, za civilne državne institucije. Ako sekularna država ne znači privilegiranje ateističke ideologije, ja sam i za sekularnu državu, onu koja se sa građanima i narodima isključivo rukovodi pravom i zakonom. Mislim da sam za potonjih sedam godina barem na petnaest javnih tribina u Bosni i Hercegovini razložno objasnio da je za narode, za građane, za ljude BiH evropska civilna država najbolje rješenje.

Šta to praktički, i pojednostavljeno kazano, znači? U slučaju kad si načelnik jedne općine iz reda Bošnjaka (kako se kaže političkim žargonom), podupirati civilnu državu znači da u općini ne kuhaš nikakve bajramske halve, da ne vješaš na zidove nikakve levhe, da ne preseljavaš džamiju u općinu..., već da organiziraš općinske šaltere koji će raditi po zakonu, poštovati radno vrijeme i sve građane...

Ako si načelnik iz reda hrvatskog naroda, podupirati civilnu državu znači da teritorij općine ne obilježavaš betonskim križevima, da u općini ne ističeš nikakve križeve, nikakva raspela, itd.

Dakako, civilno organizirana općina također znači da se tamošnji načelnik ne treba "evropski dokazivati" organiziranjem pijanki, bančenja, terevenki...u prostorima općine. Današnja Evropa, civilna i sekularna Evropa, ne konzumira alkohol na radnom mjestu.

Načelnik, premijer, ministar... on pomaže civilnu državu kad se miješa u svoj, a ne u hodžin ili reisov posao! A i hodža ili reis pomažu civilnu državu kad se ne miješaju u posao načelnika, ministra, premijera, člana Predsjedništva BiH... Na primjer, načelnik Fehim Škaljić sebi se umiješao u posao i sada se od Bentbaše do Kozje ćuprije ima kuda prošetati i hajvan i insan... U općini Stari Grad popravio je hiljade kvadrata asfalta, itd. To znači da Fehim Škaljić nosi u srcu La ilahe illallah! Ne treba mi njegovo La ilahe illallah kao predizborni slogan, parola ili transparent! Ne treba nam, kako kaže narod, tarlahanje! Pusti to! Daj da vidim djelo.

DANI: Držite li štetnom postojanje faktičke simbioze između SDA, SDS i HDZ, na jednoj, i Islamske zajednice, Srpske pravoslavne i Katoličke crkve, na drugoj strani?

KARIĆ: Držim štetnim prije svega Ustav BiH što je tu simbiozu anticipirao, unio je kao aksiom. Ako se ne promijeni, taj će ustav barem još trideset godina donositi tu simbiozu, bez obzira kako će i ko će se u tom trojstvu smjenjivati na vrhu države BiH. Nekada tamo sa punom demokratskim procedurom mogu doći SDP/SBiH, SNSD i NHI, ali oni u konačnici rade iste stvari i udovoljavaju realizaciji one ustavne anticipacije (tro)nacionalnog aksioma o kojem sam govorio.

Ustav BiH, ovakav kakav jeste, traži od svih nas da nas oni koje izaberemo nacionalno predstavljaju. Nacija prije svega! A niko nas ne pita jesmo li samo to željeli, i hoćemo li da nas životno predstave, da nam bude bolje za naš život, slobodu, napredak, a ne samo za taj nacionalni identitet, koji je jedan od petnaest identiteta koji možeš imati.

U vezi te simbioze o kojoj govorite da vam pripovjedim i ovo. Prije nekih godinu i nešto bio sam sa gospodom Zdravkom Grebom i Ivanom Lovrenovićem na sijelu kod Lorda Ešdauna i kod tadašnjeg američkog ambasadora Bonda. Zametnula se ona dosadna priča o nacionalnim strankama na vlasti, itd. Nakon što sam iznio ovo što vam maloprije rekoh, upitao sam, tek retorički, gospodina Ešdauna sljedeće:

“A zar SDP nije, kad je pobijedio na parlamentarnim izborima 2000. godine, u konačnici ipak predstavljao samo Bošnjake?! Hrvatski mediji, hrvatski korpus, Katolička crkva u BiH, tako su, uglavnom, doživjeli i tumačili pobjedu gospodina Zlatka Lagumdžije. A isto tako i Srbi!” To je tako zbog onog morskog ustavnog aksioma, protežiranja (tro)nacije u Ustavu BiH, o kojem sam maločas govorio.

Daj Bože da bude drugačije u BiH, daj da imadnemo sigurnu državu u kojoj će strah za gubitak nacionalnog identiteta, vjerskog identiteta, itd. postati bezrazložan, izlišan. Pa ipak, moj je dojam da ćemo se mi još nagledati onih partijskih trijada koje smo ovdje spomenuli, bez obzira da li to bio trio SDA, HDZ i SDS ili to bio SDP/SBiH, SNSD i NHI. A uz njih će uvijek ići i hijerarhije vjerskih zajednica.

DANI: Godi li Vam činjenica da Vas mnogi vide kao najozbiljnijeg kandidata za reisu-lulemu?

KARIĆ: Godi! Naravno da mi godi! To je svojevrsno priznanje, to znači da sam dosad uradio vrijedne stvari čim u meni dobar dio javnosti vidi budućeg reisu-lulemu.

Ali, gospođo Vildana, pomislim da je gorko biti reisu-lulema kad ga onako mediji karikaturalno pokažu, gore ahmedija a dolje gaće i, da oprostite ko čita, genitalije na gotovs, kao što su “Dani” uradili prije dvije sedmice sa reisom Cerićem. Vi ste probosanska novina i zato dozvolite da protestiram! Evo ovim putem protestiram! Takav tretman skroz-naskroz reis Cerić nije zaslužio! Tekst gospodina Pećanina koji ste objavili o reisu Ceriću je analitički, on ima jedan nivo i sa stavovima Pećaninova teksta se može razviti plodna diskusija, ali mislim da nikome nije trebala onakva naslovna stranica!

Nešto pomislih, ako li nam ova evropska sloboda bude ovako napredovala u medijima, ne bih se iznenadio da neka od bosanskih novina objavi budućeg reisa golog. Go čovjek i gola koža! Baš tako!

DANI: Po čemu bi se Vi, kao reisul-ulema, razlikovali od gospodina Mustafe Cerića?

KARIĆ: Mediji i javnost mene su promovirali u potencijalnog kandidata na budućim izborima za reisa. A ja o tome nisam pojma imao. A o tome ni danas ne znam nešto više. To je istina, vjerujte mi. To sam kazao i prije izvjesnog vremena u nekim intervjuima. Sada sam dekan Fakulteta islamskih nauka. Ukazano mi je povjerenje, i tu, ako Bog da, ostajem do 2. oktobra 2005. Taj emanet i taj rok ja ne mogu pogaziti. Hoće li se šta iza tog datuma dogoditi, ja ne znam. Ko li dotle živ, ko li mrtav!

Ali, rado bih kandidatima za budućeg reisa pomogao da sastave svoj reisovski program i da se kritički osvrnu na minule oblike rukovođenja Islamskom zajednicom sve tamo od 1882. od kad postoji ta institucija. Recimo, trebalo bi obavezno da novi reis, pa bio to Cerić ili neko drugi, nakon povratka sa idiličnih simpozija i međureligijskih dijaloga iz Londona (Pariza, Kuala Lumpura, Dohe, Vašingtona, Rijada...), posjeti bosanska sela: Gluhu Bukovicu, Zlo selo, Suhi Do, Crni Vrh, Gladovik, Vukovije, Nevjestino selo... i još pokoje selo uzvjetar, kako bi kazao sjajni književnik Džafer Obradović. Da reis i po Bosni napravi makar toliko hiljada koraka koliko po svijetu prevali hiljada milja. Da ta sela posjeti u vrijeme kad tamo nije neka nova džuma, ili svečanost popraćena ugodom, već nenajavljeno. Tamo, u tim selima, tamo je onaj najtužniji preostatak bošnjačkog naroda.

Potom, dobro bi bilo Islamsku zajednicu organizirati da iz stanja dobrovoljnosti, entuzijazma i volonterstva stupi u stanje organizirane institucije, gdje se poštuje radno vrijeme, gdje ima procedura, gdje se ide u penziju kad treba da se ide u penziju, gdje imami ne kasne na namaske vaktove, a ni profesori medresa i Fakulteta islamskih nauka na posao i predavanja, itd.

Vjerujte mi, mnoge institucije naše Islamske zajednice nalik su volonterskim i hobi klubovima, navратиš kad hoćeš, ostaviš kišobran, aktentašnu, malo se prošetaš, obaviš razgovore, i potom strugneš, da bi sutra opet uradio isto...

Još nešto! Danas bosanski muslimanski korpus ima osam medresa, jedan Fakultet islamskih nauka i dvije Islamske pedagoške akademije... Trebalo bi da imamo najuređeniji vjerski život. A nije baš sasvim tako. Tu sam i ja kao dekan odgovoran i kriv. Pogledajte samo kako se nekvalitetna i nedozrela štiva o islamu objavljuju u nas. Posvuda svako izdaje fetve, kao da je dopušteno igrati se vjerom. Ima i primitivnih štiva i knjižica objavljenih u ime nekakvog islama koji ninašto ne liči i nikakvom dobru ne vodi.

K tome, veliki broj svršenika naših novopokrenutih medresa, ne završivši nikoji islamski ili drugi fakultet, stupi olahko u imamsku službu, negdje su to pravi pravcati adolescenti, nezreli za tako odgovornu dužnost. I šta onda imate posrijedi u velikom broju džemata? Imate upravo to da jedan adolescent osamnaestogodišnjak drži hutbu punu političkog naboja, sa ne znam kakvim i otkudašnjim utjecajem, drži, dakle, hutbu uglednim džematlijama, zrelim ljudima, inženjerima, zanatlijama, privrednicima... Ili imate dosadne hutbe, tako dosadne da bi na nekom svebosanskom takmičenju iz dosadnih stvari stotine njih konkuriralo za prvo mjesto!

Hutba je jednosmjerna komunikacija, ljudi je saslušaju i ne pitaju, potom odgundaju putem do kuće... Gotovo da su u nas danas sasvim rijetke hutbe koje kazuju šta po islamu valja a šta ne valja raditi, šta je halal zarada a šta nije, šta je sabur u braku, kako odgajati djecu u vjeri, šta znači poštovati roditelje i starije, šta znači poštovati kršćanina, jevreja, šta znači poštovati učitelja, profesora, itd., itd. Naprotiv, svi bi da pričamo sa minbere hoće li Turska uskoro u Evropsku uniju, pa onda ospemo paljbu po mrskom Zapadu, tom mrskom šejtanu šejtanskom... I ja sam kao dekan Fakulteta islamskih nauka odgovoran što nije bolje. Mislim da sa našim studentima postizemo tek prosječne rezultate. Ali, naše unutarnje stanje neće biti bolje sve dok vrh naše Islamske zajednice ne donese odluku da se sa plana vanjske politike i sređivanja svjetskih stvari usmjerimo na plan domaćeg terena!

DANI: Kako biste Vi reagirali da Vam neku nagradu dodijeli žiri kojem predsjedava Henry Kissinger? Biste li mu izrazili posebnu zahvalnost, kao što je to učinio reis Cerić?

KARIĆ: Nagradu bih primio, recimo, od Elie Wiesela, ali je ne bih primio od Henryja Kissingera! Nagradu bih primio od Billa Clintona, ali je ne bih primio od Georgea Busha!

Od Kissingera je ne bih primio, ako ne bih morao! A ako bih morao, onda bih izbjegao da mu se zahvalim! A ako bih mu se morao zahvaliti, onda bih to učinio privatno, i zamolio ga da tu zahvalu ne objavljuje! Eto, tu su neki izlazi.

No, možda hadži Reis efendija u prvi mah nije znao ko stoji iza nagrade, pa se odlučio da je primi. Pozadinu nagrade nismo znali ni mi mnogi koji smo mu srdačno čestitali.

Ali, Vildana, pazite jednu stvar! Stranci nama upravljaju, to je jasno. Stranci su zaustavili finaliziranje genocida nad Bošnjacima, I to je jasno! Stranci dobro znaju da je na Balkanu prisutno i vjersko trvenje, i da su ovdje vjerski lideri važni. Iz tog slijedi da stranci dobro znaju da u Bosni mogu odrađivati svoje stvari i preko vjerskih lidera. Preko njih mogu efikasno disciplinarati političare, bremzati ih, i slično. Pogotovu je to tako ako imate anemične političare koji nisu u stanju efikasno upražnjavati svoju poziciju. U prirodi je svake vlasti da hoće da se još više ovlasti. Vjerski lider uz vlast koju ima, želi još da se dodatno ovlasti. I onda se počne miješati u tuđi posao.

DANI: Imate li Vi razumijevanja za odluku francuske vlade o zabrani nošenja vjerskih obilježja u javnim školama?

KARIĆ: Nemam. I ne razumijem odluku francuske vlade. Šta državi smeta ako mala katolkinja u školi nosi na lančiću križ?! Ili jevrej onu svoju ćepicu kopicu?! Zar je marama na glavi neke muslimanske djevojke prijetnja savremenoj civilizaciji?! Ja sam protiv državnog uredovanja odjeće.

S druge strane, mislim da su muslimani ponegdje u Evropi naletjeli na tu udicu zvanu marama. Drugi će se baviti parama, berzama, itd., a mi muslimani maramama. Ne kažem da marama nije važna, važna je ali tek na osmom mjestu po važnosti!

Ali, nažalost, tragedija je u muslimana na mnogim mjestima u muslimanskom svijetu danas što su pogrešno poredali rješavanje svojih prioriteta. Imate neke muslimanske vlade koje dođu na vlast i, umjesto da porade na planu poboljšanja ekonomije, ljudskih prava, obrazovanja, i slično, one se počnu baviti propisivanjem odjeće, odsijecanjem ruke za krađu, itd. To je znak dekadence. U devetnaestom stoljeću propadajuća Osmanska imperija bavila se pretežno propisivanjem odjeće za muškarce. Bilježe da su u Sarajevu bile demonstracije kad su se smjenjivali saruci i fesovi. Potom su, sredinom dvadesetog stoljeća i kasnije, bosanski muslimani prihvatili francusku kapu, a u velikom broju skinuli fes. Kad sam bio đak u Gazi Husrevbegovoj medresi prije dvadeset i više godina, francuska kapa je bila nekakav odjevni znak muslimanstva. Sve apsurd do apsurda.

DANI: Kako objasniti činjenicu da su neke od islamskih zemalja, poput Saudijske Arabije, šampioni u kršenju ljudskih prava?

KARIĆ: Prvo, ne bih Saudijsku Arabiju svrstao tako visoko u kršitelje ljudskih prava. Tamo postoji smrtna kazna, ali postoji i u mnogim državama SAD. S druge strane, Saudijska Arabija je prevalila veliki put modernizacije, ali se kao i mnoge muslimanske zemlje opire vesternizaciji. Promjene su tamo vidljive nabolje, beduinsko društvo iz ranog dvadesetog stoljeća preobražava se u velike gradske i polugradske sredine, sa visokim standardom života širokih slojeva stanovništva, sa realnim prilikama da rade, da se školuju i zaposle. Tamo su globalni trendovi u ekonomiji, školstvu, komunikacijama.

Ne mogu a da ne priznam jednoj zemlji napredak i prosperitet ako posvuda vidim Saudijce, po Evropi i svijetu, u biznisu, u ekonomiji. Dinastija tamo jeste bogata, ali su i njeni građani u velikom prosjeku, u ogromnom prosjeku, bogati.

Naravno, uvijek može bolje. Sada je tamo, u Saudijskoj Arabiji, na djelu opći dijalog. Svi su svjesni potrebe za reformama. Ali, reforme treba da dođu iznutra, a ne prisilom sa Zapada. Ne bih volio da u Saudijskoj Arabiji reforme provodi Amerika, ali isto tako ne bih volio ni da ih provodi Al-Qaida. Dobro bi bilo kad bi osmanska tradicionalna varijanta islama tamo doživjela veće pravo glasa. U tom pogledu sam optimista. Ima muslimanskih zemalja koje krše ljudska prava. To je također tačno. Raduje činjenica da tamošnji mediji o tome sve više govore.

DANI: Smatrate li da je u redu da se infratruktrura Islamske zajednice koristi u svrhu predizborne kampanje Stranke demokratske akcije, kao što je to bio slučaj uoči posljednjih izbora u BiH?

KARIĆ: Ne smatram! Nikad se s tim muljanjem nisam slagao. Moj je stav tu poznat, ali kakva korist od njega. Čemu te i takve karikaturalne scene promocije SDA načelnika na vjerskim svečanostima?! Zar smo to džamiju reducirali na prolaznu političku opciju?! Ili pak mislimo da su neke političke stranke zapisane i u Kur'anu, pa smo ih dužni gurati?! I zar džamija nije džamija svih ljudi koji joj pripadaju, koji mogu i imaju pravo biti u različitim strankama, ali imaju pravo biti u islamu?! Zar to njima zatvaramo vrata?! Zašto smo tako kratkovidni?! Zar smo to postali sektaši?!

Ali, uvijek je politika koristila ahmediju. Kažu da je u vrijeme rahmetli Mehmeda Spahe jedan hodža bio angažiran da narodu na zoran način objasni da treba glasati za onu listu koja je gurala Mačeka. Taj se hodža sjetio kako da to izvede. Stavio je ahmediju na glavu, uhvatio jednog velikog mačka, i satima ga milovao kod glasačke kutije! Njegovu predizbornu poruku teško da su i umobolni mogli pogrešno razumjeti.

DANI: Gospodine Kariću, na mjesto ministra kulture RBiH, stigli ste kao odabranik dr. Harisa Silajdžića: javna je tajna da tada niste imali naklonost gospodina Izetbegovića. Kako Vi danas – uskoro

će godina od Izetbegovićeve smrti – cijenite njegovo mjesto u historiji BiH?

KARIĆ: Prvo, kazao bih da ja nisam bio neki važan ministar. Na Balkanu ministar obrazovanja i kulture nije toliko važan. Ne umišljam da sam nešto veliko dao našoj tadašnjoj politici, obrazovanju, kulturi u vrijeme tog mandata 1994. -1996. godine. Shvatio sam to kao mobilizaciju. Prije tog angažmana bio sam u nekim projektima u Vijeću kongresa muslimanskih intelektualaca, čak su me izabrali i za potpredsjednika, mene i rahmetli Kasima Begića. A predsjednik je bio rahmetli Alija Isaković. Sarajevo je bilo već mjesecima opkoljeno, glad, smrt i bijeda na sve strane. U vrijeme jednog susreta u Vijeću, moj dragi prijatelj dr Haris Silajdžić mi je kazao: “Kariću, nije vrijeme da sada u podrumu pišeš knjige. Hajde da radiš!” Nastojao sam, u tom ratnom vihoru, izbjeći činjenje štete. Ponegdje sam i pogriješio. Sa predsjednikom Izetbegovićem ja nisam imao neke velike i važne službene poslove, ali sam ga tada često viđao, a mnogi susreti su trajali satima. Imali smo i neka zajednička putovanja, a najviše se sjećam putovanja u Češku gdje ga je dočekaao predsjednik Havel. Bio je to sjajan dvodnevni susret. U Pragu je predsjednik Izetbegović održao govor pred prepunom salom. Nastupio je briljantno, ne znam zašto taj govor nikada nije objavljen.

A sada da odgovorim na Vaše pitanje. Predsjednik Izetbegović je pozitivna ličnost naše novije povijesti. Učinio je mnogo dobra u teškim vremenima i s malo ili nimalo sredstava na raspolaganju. Volio bih da muslimani danas u svijetu imaju lidera nalik Izetbegoviću, koji je cijenio obrazovanje, čitao svjetsku literature, volio filozofiju i poeziju... Mnoge koncepcije islama koje je iznio, naročito one u knjizi “*Islam između Istoka i Zapada*” i danas su mi bliske. Ili barem mogu naći valjane razloge zašto je takve koncepcije imao. Ovih dana pišem jednu malu knjižicu “*Islamsko mišljenje Alije Izetbegovića*”. Nadam se da ću je dovršiti do kraja ramazana.

DANI: Kad smo kod Ramazana, koja je Vaša poruka muslimanima uoči prvog dana posta?

KARIĆ: Nisam ja pozvan da se obraćam muslimanima. Ja sam jedan skromni dekan Fakulteta islamskih nauka, gdje odreda studira sirotinja i gdje rade nastavnici koji su, kao i njihov dekan, u velikim stambenim kreditima.

A kad bih bio pozvan da upućujem ramazanske poruke, one bi bile vrlo kratke. Recimo: "Poštovani muslimani, ispostite ramazan predano. Volite svoga prijatelja umjereno, možda ćete nekada doći na riječ, pa ćete odati svoje tajne koje ste međuse povjerali. A i kad se na nekoga srdite, činite to umjereno. Možda će vam osoba na koju se sada srdite postati jednoga dana prisni prijatelj, pa ćete se stidjeti šta ste mu sve ružno izgovorili!"

Eto, Vildana hanuma, u ovom smislu glasi jedna izreka Muhammeda Alejhiselama.

VEĆ ČETIRI ILI PET GODINA DR. CERIĆ JE SEBI UMISLIO DA JE SADA UPRAVO ON NAŠ I VJERSKI I SVJETOVNI LIDER¹

kaže dr. Enes Karić, aktuelni dekan Fakulteta islamskih nauka u žestokom verbalnom okršaju i nastojanju da „u prvoj rundi“ nokautira aktuelnog reisu-l-ulemu. Intervju koji slijedi vjerovatno je najdramatičniji obračun kandidata za funkciju reisu-l-uleme koji je javno izrečen u ukupnoj povijesti Islamske zajednice.

Preporod: Poštovani dr. Kariću prije nekoliko mjeseci izjavili ste kako se nećete kandidirati na narednim izborima za funkciju reisu l-uleme. U međuvremenu, promijenili ste mišljenje, tako da ste jedan od trojice kandidata (naravno u koliko to saborska komisija potvrdi) za funkciju prve ličnosti u Islamskoj zajednici. Šta je uzrokovalo mijenjanje mišljenja ili stava u relativno kratkom vremenskom periodu?

Dr. ENES KARIĆ: Da, prije nekoliko mjeseci nisam se namjeravao kandidirati za reisu l-ulemu. Međutim, nekoliko je važnih stvari opredijelilo moju drugačiju odluku. Prvo, mnogo uvaženih ljudi Islamske zajednice, iz Sarajeva i drugih gradova i mjesta BiH, također, mnogo njih koji nisu u strukturama IZ, kontaktirali su me i izrazili svoje mišljenje kako bih se ipak trebao kandidirati. Drugo, kad se već pozivate na moje dileme od prije nekoliko mjeseci, ja sam također, imao pouzdane vijesti da se tokom aprila, maja i juna ove godine, -gospodin dr. Cerić, sada reisu l-ulema u tehničkom mandatu, također nije želio kandidirati. To su mi rekli ljudi iz njegove blizine, njegovi, ali

¹ „Preporod - islamske informativne novine“, br. 18/812 od 15. septembra 2005. god., Sarajevo.

ništa manje i moji, prijatelji! Onda sam zaključio: Ako se dr. Cerić koleba, znači da se toga položaja zasitio, jer nepunih trinaest godina je veliko vremensko platno, gotovo jedan čitav radni vijek! Dalo se što se moglo dati! Kolebanje dr. Cerića meni je također, značilo da je on osjetio da su ga se i drugi zasitili. Treće, sada, u dobar čas, imam punih četrdeset sedam godina. Ako me Bog poživi, sada mogu najviše učiniti, imam iskustvo, znanje i energiju. A ako dr. Cerić sada dobije još tih narednih sedam godina, moja generacija će za sedam godina biti već prestara da se s energijom, vitalnošću i svježinom suoči s izazovom i odgovornošću kreiranja i vođenja Islamske zajednice.

Preporod: Po onome kako sa da stoje stvari, Vaš najozbiljniji, protivnik ili konkurent za poziciju reisu-l-uleme je aktuelni reisu-l-ulema dr. Mustafa Cetić. Evo Vam prilike za radikalnu kritiku njegovog dosadašnjeg vođenja Islamske zajednice?

Dr. ENES KARIĆ: Prvo Vam želim kazati kako ja nisam sklon nikakvoj radikalnoj kritici. Radikalizam nije moj način, I ne samo to. Ja sam prije nekih tri ili četiri godine kazao da je Cerić kao reisu l-ulema tokom rata i neposredno nakon rata dao svoje, a ponajbolji udio za svog reisovanja dao je u objelodanjivanju našeg udesa i razglašavanju naše kataklizme po bijelom svijetu. „Preporod“ je objavio tu moju pohvalu koju sam uknjižio na konto dr. Cerića.

Ali, dr. Cerić je sve nekako od 2000. godine naovamo izgubio kompas. Ili ga drži u ruci, ali samo i isključivo za svoju upotrebu! Dok je rahmetli Izetbegović bio živ, imao je kakvu - takvu granicu. Nakon Izetbegovićeva odlaska na Onaj svijet, dr. Cerić je još samo imao pred sobom autoritet dr. Hilme Neimarlije. Međutim, ubrzo se sukobio s njim, a mislim da je sukob izbio zato što dr. Cerić nije sklon institucionalnom radu i nije spreman, možda više nema strpljenja da sluša svoje saradnike. Nema živaca uopće da sluša, Neimarlija je u takvim okolnostima morao otići. Već četiri ili pet godina dr. Cerić je sebi umislio da je sada upravo on naš i vjerski i svjetovni lider. Od tog vremena sve više rastu njegove ambicije da se slika sa čelnicima NATO-a, sa zvaničnicima OESCE-a, i tako dalje. Tim nastupima on

doprinosi povećanju magli po našim bosanskim brdima i dolinama. Dr. Cerić misli da mi možemo u Evropsku Uniju kao vjerska grupacija. Sa ahmedijom na čelu, a ne kao organizirana evropska država. Iako to može imati neke populističke efekte, ozbiljno uzevši, uvjeren sam da tu dr. Cerić strahovito koncepcijski griješi i da se takvim njegovim pristupom povećava opasnost i zamka da se nas Bošnjake u evropskom i svjetskom kontekstu doživljava i svodi na konfesionalnu činjenicu.

U Evropu i u svijet mi treba da idemo kao država, civilna i normalna država. Tamo treba da nas vode respektabilni političari. A reisu-l-ulema naka ide kod muftija, kod nadbiskupa i episkopa, kod ministara za vakufe, s kojima mu i jeste mjesto.

Da se razumijemo, niko razuman ne može biti protiv toga da vjerski poglavar putuje i da njegova zajednica ima i vanjsku politiku. Ali, da li naš Rijaset redovno profilira i ustanovljuje platformu inostranih nastupa dr. Cerića? Tvrdim da ne profilira, niti je utvrđuje. A kako to znademo? Znademo na temelju činjenice da dr. Cerić toliko putuje i toliko se objavljuje u medijima, da bi se Rijaset morao, praktički, sastajati gotovo svake sedmice, ukoliko želi da reisa validno i punovažno pripremi za te brojne nastupe.

Ali, onaj ko zna naše stvarno stanje stvari - on znade da su te slike dr. Cerića po bijelom svijetu zapravo lijepo obojene zvečke i baloni. To slikanje i ta diplomacija dr. Cerića je bez ikakvog stvarnog učinka i bez pokrića. Od tih slika nema nekog velikog boljitka po nas i po Bosnu. Ako nije ovako kako, kažem demantirajte me! Recite mi: Kariću, nisi u pravu, jer su sada veće plaće, imama i muderisa!!! Kariću nisi u pravu jer su sada veće imamske penzije!!! Kariću, nisi u pravu jer dr. Cerić je donio pet stotina studentskih stipendija za Fakultet islamskih nauka!!! Kariću, nisi u pravu jer dr. Cerić je svojim utjecajem donio stotine miliona dolara našoj Bosni!!! Dakle, recite mi sve to, demantirajte me, ali s argumentima!

Preporod : Moje nije da Vas demantiram, niti da odgovaram umjesto prozvanog, moje je da postavljam pitanja...

Dr. ENES KARIĆ: Pogledajte frizirane izvještaje u „Glasniku IZ“! Svake godine dr. Cerić je u inozemstvu boravio u prosjeku stotinu dana! Ja sam osoba koja kompetentno zna inozemne destinacije dr. Cerića. Mnogi od tih simpozijuma su trećerazredni skupovi. Njegov nedavni boravak u Londonu je posjeta jednom džematu, Bangladešanima, kojima treba pomoć, i koji nama ne mogu pomoći.

Mislim da se nikada na tako mogo skupova, pogotovo onih trećerazrednog ranga ne bi tako frekventno pojavljivao, kardinal Bozanić, ili recimo kardinal Puljić!

Barem ne bi tražili da to bude pod reflektorima medija. Uvjeravam vas! Gledao sam adrese inostranih destinacija dr. Cerića. Većina tih njegovih putovanja učinjena su udruženjima kojima treba neko egzotičan da ih potvrdi. Treba im neki Mendela, da tako kažem. Nažalost, dr. Cerić je prihvatio tu ulogu i obavljao ju je, i još je uvijek obavlja, estradno! Pritom je zaboravio da on nije nikakav bosanski Mendela, i to mu se jednom mora kazati.

Dr. Cerića nema ondje gdje ga treba biti, a, to su naši stvarni problemi. Deset godina je prošlo iza rata, a imamske penzije su u, prosjeku stotinu i trideset maraka! To je problem dr. Cerića. On rješava svjetske stvari, a ne rješava materijalne, staleške i strukovne probleme Islamske zajednice. Ali, on to sebi ne da reći! Demantirajte me, ako nije tako. Recite, Kariću nisi u pravu, jer je dr. Cerić imao za svoga posljednjeg mandata stotinu regionalnih radnih susreta sa imamima, gdje je govorio, i još važnije, slušao o njihovim hutbama, vjerskom radu, teškoćama, mogućnostima, plaćama i penzijama!!! Naravno, nije imao takvih sastanaka, sastanaka sa znojem niti hoće da ih ima. Niti ih ima sa džematlijama na način dvostrane komunikacije. Umoran je. Kao reis u ulema moraš dopustiti da te džemati izravno pitaju, a ne samo da džematlije gledaš odozgo, sa paradnih otvaranja džamija ili sa tribina u salama gdje je ambijent takav da se moraš, ponašati kao političar, a ne kao reis! Evo, ja sam puna dvadeset i četiri mjeseca dekan na Fakultetu islamskih nauka. Dr. Cerić nas na Fakultetu islamskih nauka nije niti jednom službeno posjetio. Sve što bi dolazio, bilo je usputno i sa zvaničnicima koji su mu bili zanimljivi, npr. sa ambasadorima islamskih

zemalja. Kao da su mu oni važniji od nas i naših problema. Ja ovo potonje kažem i sa velikom dozom tuge. Kao da smo izgubili dr. Cerića kao prijatelja. Onog dr. Cerića, glavnog imama Zagrebačke džamije, kome smo se svi ovdje u Sarajevu radovali prije nekih petnaest i više godina. Sada su ta vremena prošla.

Preporod: Šta je to na čemu ćete Vi insistirati u narednom mandatu i šta ćete mijenjati (naravno ako pobijedite) od dosadašnje prakse rada u Islamskoj zajednici?

Dr. ENES KARIĆ: Ako Bog da, ja ću proći za reisu l-ulemu. Imam puno povjerenje u kritički sud članova glasačkog tijela. Prvo, kao reisu l-ulema ja ću, ako Bog da, odmah predložiti Saboru IZ da se sadašnji prihodi u Bejtu l-Mal raspodjeljuju tako što će medžlisi (i njihovi džemati) dobijati četrdeset i pet procenata, muftijstva pet procenata, a centralne institucije IZ u Sarajevu pedeset procenata. Predložiću Saboru IZ da iz ovog dijela koji će pripasti centralnim institucijama finansiramo medrese (onaj dio troškova koji ne finansiraju kantoni), islamske pedagoške akademije, Fakultet islamskih nauka i Fakultet za imame. Namjeravam predložiti mjerodavnim instancama da se taj fakultet otvori u Tuzli. Tuzla to zaslužuje. Drugo, kao reisu l-ulema, odmah ću tražiti potpisivanje separatnog ugovora između Islamske zajednice i države BiH. Država je dužna da pomaže rad vjerskih zajednica i to na modernom evropskom konceptu uvažavanja njihove duhovne, kulturne i socijalne misije. Također, tražiću od države da svi zaposleni u Islamskoj Zajednici, prije svih imami i muderisi, dobijaju pune dotacije za svoje penzijsko i socijalno osiguranje.

To ću uraditi na način kako je to uradio muftija Ševko ef. Omerbašić. Tamošnja Islamska zajednica od Republike Hrvatske prima godišnje oko dva miliona eura! Mi, Islamska zajednica u BiH smo većinska vjerska zajednica, a sada dobijamo vrlo malo. To što kantoni dijelom finansiraju medrese, to su dužni, jer su to škole kao i svake druge. Da se tu ne školuju, školovali bi se u nekoj drugoj školi i opet bi došli na državni šalter. Islamska zajednica se mora integrirati u društvo, mora se baviti socijalnom skrbi, itd., stoga tražimo da se finansijski

integriramo u društvo, kako bismo mu mogli uzvratiti dobrim. Treće, dajem obećanje da ću u prve dvije godine svoga reisovskog mandata osobno posjetiti sve džemate, svako selo sa džamijom i mektebom, posjetiću sve institucionalne jedinice Islamske zajednice. Podijeliću im matične knjige, jer Ustav IZ traži da džemati imaju te knjige! Podijeliću džematlijama članske knjižice, a Ustav IZ traži da članovi IZ imaju knjižice. Tražiću da plaćaju članarinu, jer ako hoće organiziranu Islamsku, zajednicu, takvu će dobiti samo uz plaćanja članarine. Četvrto, pokrenuću veliku akciju zekata i sadekatu l-fitra. Molim vas, pogledajte koliki je naš prosjek zekata i sadekatu l-fitra u protekle tri godine! Tri i po miliona KM! To je više nego skromno u odnosu na volju i htijenje naših ljudi da podupiru rad Islamske zajednice.

Preporod: Ali kako to realizirati u situaciji kad nam praktično trećina džematlija gladuje...

Dr. ENES KARIĆ: Nemojte mi samo- prebacati da puno govorim o novcu. Nema sredene zajednice, pa ni sredene Islamske zajednice, bez sređenih finansija. Ja to pouzdano znam. Kao što znam organizirati institucije, bio sam gotovo dvije godine državni i federalni ministar za obrazovanje, nauku, kulturu i sport, i to ministar koji nije napravio štetu, već samo dobrotu. Također, bio sam predsjednik Upravnog odbora na Filozofskom fakultetu u Sarajevu gotovo pet godina, gdje sam imao velike uspjehe. Sada sam evo već pune dvije godine dekan Fakulteta islamskih nauka. Za to vrijeme naši vanbudžetski prihodi su bili između petsto i šesto hiljada KM! Fakultet smo opremili novom informatičkom opremom, uskoro ćemo imati više od trideset objavljenih udžbenika! Za ove dvije godine Fakultet je našao i podijelio više od stotinu i dvadeset stipendija različitog, ali sigurno značajnog iznosa. Ovakvim rezultatima ne može se pohvaliti nijedan fakultet na sarajevskom univerzitetu. Studenti, profesori, docenti. i asistenti su zadovoljni pridruživanjem u Univerzitet u Sarajevu, čije pozitivne posljedice sve više osjećamo.

Preporod: Kako Vi gledate na kritike reisu-l-uleme dr. Mustafe Cerića po različitim „nezavisnim“ magazinima, radiju i lokalnim TV stanicama koje dolaze od osoba iz Islamske zajednice koje se „ubiše“ pričama o potrebi institucionalnog djelovanja?

Dr. ENES KARIĆ: Prvo, ne bih rekao da se „ubiše“. Prije će biti da se sporadični izrazi kritike odmah preuveličavaju i doživljavaju kao neki, da vas na neki način citiram, „ubitačni“ nasrtaji. Riječ je o suvislim i odgovornim kritikama. Te kritike su uslijedile zbog toga jer nema dr. Cerića u radnim, već uglavnom samo u paradnim posjetama našim institucijama. A nekima ne dođe ni paradno! A kad dođete paradno, vi sa svojim domaćinima ne možete razgovarati o stvarnim problemima. Da vam navedem jedan primjer. Negdje proljeća ove godine pozvao me gospodin Muharem ef. Hasanbegović, predsjednik Glavnog odbora Udruženja ilmijje u BiH, da se sa reisom dr. Cerićem obratim godišnjoj skupštini tog uglednog tijela. Ja sam se, doista, osjećao vrlo neugodno da na tako reprezentativnom skupu imama naš hadži reis efendija nije niti jednim pasažom u svojoj besjedi stavio do znanja da želi razgovarati o njihovim penzijama, plaćama, daljnjem obrazovanju, stručnim usavršavanjima, strukturi džemata ili sličnim pitanjima. Meni se tu činilo da gledam dva svijeta. Jedan je bio svijet reisa Cerića, njegovi gegovi, žongleraji i akrobacije sa bjelosvjetskih simpozija, dok je drugi svijet bio onaj sirotinjski i posni svijet bosanskih imama. Mene je porazila činjenica da niko od prisutnih imama nije ustao i kazao: „Hadži Reis efendija, stanite, molimo Vas! Dajte malo budite konkretniji! Dajte malo da progovorimo o nama ovdje u Bosni, o našim džematima, penzijama, džamijskim olucima!“ Za takva pitanja nije bilo prostora. Hadži Reis efendija ih je izvijestio o odnosima Amerike i Saudijske Arabije, o sukobu civilizacija, i o još po nečemu sa bjelosvjetskih meridijana Ali, o tome kako nam rade džemati u Ponjavićima, u Vragolovima, u Suhim Dolovima... o tome sa hadži Reis efendijom nije bilo riječi. Niti ju je on dopustio.

Preporod : Nije valjda funkcija reisu-l-uleme da razgovara o džamijskim olucima. Pa šta će mutevelije i hodže raditi...?

Dr. ENES KARIĆ: Ako Bog da, ja ću biti reisu l-ulema koji će biti, između ostalog, i hodža. Ja sam hodža, ja sam dijete hodže rahmetli Emin efendije Karića. U mojoj kući, u mojoj porodici ahmedija je na glavama Karića 380 godina! Učeni Korkuti su mojim precima dali idžazetname. Moj otac Emin ef. je učio pred slavnim muderisom Derviš ef. Spahićem. Znam šta to znači: Stoga, biću reisu l-ulema koji će glavninu svoga vremena provoditi sa hodžama i džematima. Kao što se kao dekan Fakulteta islamskih nauka sebi miješam u posao, također ću se kao reisu l-ulema sebi umiješati u posao. Ili ću, ako u tome doživim neuspjeh, podnijeti ostavku!

Preporod : Ovih dana Vi ste u „Danima“ dobili svojevrsnu glorifikaciju od bivšeg predsjednika Sabora Islamske zajednice i donedavnog prvog saradnika aktuelnog reisu-l-uleme. Istovremeno, rad i ponašanje reisu-l-uleme Cerića je uglavnom komentirano u negativnom kontekstu. No, kako je i Vama i meni poznato, dr. Neimarlija je bio na čelu Sabora šest ili sedam godina (a po hijerarhiji Sabor je nadređen Rijasetu) a da on nikada niti jednu sličnu primjedbu nije uputio na djelovanje reisu-l-uleme. Također, ne dao Bog da je zucnuo išta o vlastitoj odgovornosti kao predsjednika najvišeg predstavničkog i zakonodavnog tijela Islamske zajednice. Možete li to komentirati?

Dr. ENES KARIĆ: Dr. Neimarlija nije gavorio o dr. Ceriću samo u negativnom kontekstu. Gospodine Kadribegoviću, prvo i prvo, Vi ste bili dužni kao glavni i odgovorni urednik „Preporoda“ da obavite intervju sa bivšim predsjednikom Sabora IZ, dr. Hilmom Neimarlijom. Vi to niste uradili. Sjećam se dobro kako ste objavili njegovu ostavku. Nije je bilo na naslovnoj stranici „Preporoda“. Vijest o ostavci dr. Neimarlije objavili ste negdje unutra, a na naslovnoj stranici je bila krupna vijest kako će u Parizu, na dodjeli UNESCO-ve nagrade reisu Ceriću prisustvovati dvije hiljade zvanica! Mislím da je za Islamsku zajednicu daleko važnija bila vijest o ovoj Neimarlijinoj ostavci!

Preporod: Gospodine Kariću, da je gospodin Neimailija svoju ostavku podnio na sjednici Sabora i da ju je obrazložio pred članstvom kojemu je šest godina bio na čelu, kao što je osnovni red ona bi dobila tretman kakav zaslužuje. No, ispod svakog nivoa je bježanje i nemanje hrabrosti da se suoči sa činjenicama i istinom, posebno kad se radi o jednoj takvoj funkciji i odgovornosti pred muslimanima...

Dr. ENES KARIĆ: Nadalje, gospodine Kadribegoviću, onaj ko uspije iz svoga kruga izgubiti dr. Nermarliju kao najbližeg saradnika, taj je doista šampion u nadmenosti! Dr. Ceriću je, nažalost, pošlo za rukom da iz kruga svojih najbližih saradnika izgubi dr. Hilmu Neimarliju. Znam za njihove dugotrajne rasprave oko strategije vođenja Islamske zajednice, koje su katkada prelazile u žučne prepirke. Nekim prepirkama sam, kao što Vi dobro znate, i prisustvovao. I znam da je dr. Cerić ostao gotovo uvijek nepopustljiv. Opet, samo kao primjer, između mnogih: ako se obilježava 120 godina organizirane Islamske zajednice, dr. Cerić ne dopušta da se ta manifestacija nazove «120 godina Islamske zajednice», već ultimativno traži da se ona nazove «120 godina institucije Reisu-l-uleme»! Tako hoće, bez obzira što svi znademo da Islamska zajednica ne postoji zbog reisu l-uleme već da reisu l-ulema postoji zbog Islamske zajednice. Rijaset nije važniji od Islamske zajednice. Ali na plakatima 2002. godine je moralo biti kako dr. Cerić hoće! Riječ je o tome da li mi svi u dr. Ceriću imamo sagovornika koji je spreman biti s nama ravnopravan, koji je spreman odstupiti od svoga argumenta ako mu se ponudi bolji. Čini mi se da mi u njemu takvog sagovornika nemamo već pet godina! I on je, nažalost podlegao onoj slabosti ljudi na vlasti. Hoće da mu se ljudi bespogovorno dive!

Nadalje, gospodine Kadribegoviću, sadašnji reisu l-ulema dr. Cerić je iznad Rijaseta IZ, jer dr. Cerić taj Rijaset uglavnom ne konsultira za svoja svakodnevna objavljivanja. On za takvo što nema utvrđene platforme od Rijaseta kao najvišeg operativnog tijela IZ. Naše muftije često saznaju da je dr. Cerić negdje na nekom putovanju ili da svijetu objavljuje neku deklaraciju iz novina. Kao što to saznajem i ja, koji sam dekan Fakulteta islamskih nauka i koji bi trebao znati kuda to ide i šta to radi poglavar IZ! Pitam Vas, da li je o ovoj famoznoj

Londonskoj deklaraciji, posljednjem, u nizu, bar do ovog trenutka, objavljivanju dr. Cerića koje je medijski označeno kao iznimno važan događaj, raspravljao Rijaset? Da li je Rijaset utvrdio platformu londonskog nastupa našeg reis efendije? Zar su profesori Fakulteta islamskih nauka, pedagoških akademija pa i medresa trebali da o ovoj deklaraciji saznaju iz novina. Također, zašto je zanemario Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca?! Zašto i njih nije upoznao sa ovom deklaracijom ukoliko se doista radi o epohalnom papiru?!

Eto, čini mi se, samo nekih razloga zašto i drugi saradnici dr. Cerića mogu razmišljati o ostavci.

Preporod : Prigovara se na javnost rada u Islamskoj zajednici i to se kao „griješ“ stavlja na leđa reisa Cerića. Da li ste Vi kao profesor ili dekan Fakulteta Islamskih nauka mogli potpuno slobodno i samostalno djelovati odnosno da li ste bili ikada, onemogućeni da iznesete svoje mišljenje u javnosti, i da li se ikada (Vama ili bilo kome drugom od profesora i saradnika) dogodilo nešto neprijatno nakon istupa u javnosti?

Dr. ENES KARIĆ: To, o čemu Vi, govorite nije javnost. Javnost je mnogo ozbiljnija stvar. Gospodine Kadribegoviću, ne bih kazao da su naše institucije „slobodne“ zato što se dr. Cerić ne miješa u njihov posao, već su one „slobodne“ upravo stoga jer su prepuštene samima sebi! A to i nije neka sloboda! Taktika dr. Cerića je sasvim jasna i lahko ju je pročitati. On razmišlja kao tipični pragmata na vlasti: Neću se miješati u posao medresa, muftijstava, Fakulteta islamskih nauka, medžlisa... ali ću pritom aranžirati stanje da se ni oni meni ne miješaju u posao, u moja putovanja, u moju svjetsku politiku! Pa ćemo vidjeti kome je bolje! Naravno, na poslijetku, u takvoj disperziji i nesaradnji, najbolje je dr. Ceriću. Nikog ne poziva na odgovornost, ali očekuje da ni njega niko ni zašto ne pita. Otuda dr. Cerić ne primjećuje ni neke naše eventualne uspjehe. Niti ih nagrađuje. Na primjer, dr. Rešid Hafizović je objavio blizu dvadeset ogromnih knjiga, ali dr. Cerić to ne vidi. Jer, da vidi on bi taj veličanstveni ulemanski podvig, kao i rad mnogih vrijednih imama i vjeroučitelja, nagradio i to medijski popratio.

Mi smo željeli da Reisu-i-ulema, na primjer, donese stotinu stipendija studentima! Da donese pedeset hiljada KM za organiziranje simpozija o Ibn Haldunu ili o Huseinu Đozi! Mi se uvijek nadamo i čekamo ispunjenje te želje.

U najkraćem, takvo stanje prepuštenosti naših institucija samima sebi nije dobro. Jer ono nam neće donijeti dobro organiziranu Islamsku zajednicu. Danas nemamo Islamske zajednice koja bez problema i po proceduri može smijeniti jednog muftiju! Vidjeli smo to nedavno, u slučaju muftije u Republici Sloveniji. Nemamo Islamske zajednice koja može po socijalnoj pravdi poslati svoje uposlenike u penziju! Pogledajte samo, školujemo mlade kadrove, a malo nas hoće u penziju sa navršenih 65 godina života, i sa četrdeset godina radnoga staža! Nemamo Islamske zajednice koja našem vjerniku može ponuditi najbolje i najjeftinije organiziran odlazak na hadž.

K tome, u džematima imamo već nekoliko slučajeva, ubojstva iz vjerskih razloga, iz razloga tzv. „pravoga islama“, ali tamo se, na licu mjesta, vrh Islamske zajednice nije našao! Pogotovo se nije našao prije, da svojim radom u džematima spriječi i preduprijedi takve opasne pojave.

Ja ću kao reisu i-ulema tražiti upravo suprotno. Rijasetove komisije, prethodno odobrene od Sabora IZ, pratiće i pomagati rad svake medrese, muftijstva, medžlisa, Fakulteta islamskih nauka. Ali, i te institucije mogu i trebaju pratiti rad samoga reisa i Rijasetu.

Preporod : Jedan od podržavalaca Vaše kandidature (koji je koliko do jučer bio protiv Vas) javno (NTV 99) tvrdi kako ovakvih izbora za reisu-i-ulemu nema ni u Južnoj Koreji. Naravno, to je činjenica jer tamo nema muslimana, ali kada je donošen Ustav Islamske zajednice (1997.) vođena je višemjesečna javna rasprava, a od njega i njemu sličnih tada nije bilo primjedbi, već je izražavano opće uvjerenje da je to najdemokratskiji ustav koji Islamska zajednica ima od svoga formiranja. Kakav je Vaš stav o tome?

Dr. ENES KARIĆ: U Južnoj Koreji ima muslimana. Ali, nije

navođena Južna već Sjeverna Koreja. I nije bila riječ o Ustavu nego o proceduri izbora i pravilima predizbornih aktivnosti. Ali, ostavimo te sitnice po strani. Ovih dana iznova sam pročitao mnoge bivše ustave IZ: Ovaj što je sada na snazi posebno je bio predmet moje pažnje. Gospodin Muhamed Salkić i dr. Hilmo Neimarlija su, pisanjem nacрта ovog aktualnog Ustava IZ učinili jedno dobro djelo. Nažalost ne mogu se oteti utisku da je i ovaj ustav pravljen po mjeri ličnosti koja je središnja, a to je aktualni reis, a ne po mjeri stvarnih potreba IZ-e. Ustav treba anticipirati sve potrebe razvoja IZ-e, a toga tamo još uvijek nema.

Ali, mislim da, je potrebno demokratizirati izbor reisu l-uleme, muftija, kao i dekana naših fakulteta i direktora medresa. Pa i dalje, glavnih imama, i sl. Na šta mislim? Gospodine Kadribegoviću, iako Vam dajem ovaj intervju, ja sam još uvijek pretkandidat za reisu l-ulemu, premda sam predložen iz deset izbornih okruga! Ako se reisu l-ulema bira isti dan kad ga Sabor IZ odobrava, kad ćemo onda mi, ako budemo prihvaćeni od Sabora IZ kao - da tako kažem - punovažni kandidati, kad ćemo onda mi, dragi Azize Kadribegoviću, izložiti svoje programe, kad ćemo se predstaviti izbornom tijelu, kad ćemo pridobiti glasove na normalan način?! Eto, ja Vas to pitam, gospodine Kadribegoviću. Pitam to javno, koliko je to logično? Koliko je to ozbiljno? U kojem javnom dokumentu IZ-e možete naći pravila o izboru Reisu l-uleme?

Preporod: Kao i sva ostala dokumenta Pravilnik o izboru reisu l-uleme i zamjenika reisu l-uleme objavljen je u „Glasniku“ nakon što su ga usvojili članovi Sabora IZ-e. Koliko su oni ozbiljni, nije moje da sudim. No, htio sam Vas ovo pitati: po nekim analitičarima, ono što Vama osobno nedostaje, a što je neophodno ličnosti na poziciji reisu l-uleme, jeste nedostatak imamske prakse, rada u džematu, gdje su i najveći problemi u rukovođenju sa zajednicom. Može li tome biti satisfakcija činjenica da ste Vi sin hodže, kao što to tvrdi bivši predsjednik Sabora dr. Hilmo Neimarlija?

Dr. ENES KARIĆ: Prvo, gospodine Kadribegoviću, ne radi se ovdje ni o kakvim satisfakcijama. Posrijedi je nešto daleko značajnije.

Ako kao redovni profesor Fakulteta islamskih nauka mogu podučavati naše buduće imame tradicionalnim naukama Kur'ana, zašto njima, i drugima, ne bih mogao biti reisu l-ulema? Drugo, ja sam dijete Islamske zajednice. Ono što se od mene tražilo ispunio sam. Na vrijeme sam završio petogodišnju GH medresu, potom sam na vrijeme završio dva fakulteta, na vrijeme pa i prije vremena - ja sam magistrirao i doktorirao! Imao sam potom barem šest kvalitetnih specijalizacija i boravaka od Rijada i Kaira do Oxforda, Yalea i, UCSB... Objavio sam veliki broj knjiga i prijevoda. Bavio sam se i bavim se najsloženijim poslovima rukovođenja institucijama u kojima su živi ljudi sa svim svojim problemima. Upravo su to moje komparativne prednosti u odnosu na dr. Cerića.

Preporod: Dosta vanjskih primjedbi Islamskoj zajednici dolazi na temu tzv. „vehabija“ te joj se zamjera krajnje neutralan odnos i nereagiranje u adekvatnom trenutku. Kako se Vi odnosite prema ovom problemu, ako je to problem, i kako uopće (Vi i Vaša institucija) gledate na taj fenomen, posebno u kontekstu svjetske antiislamske kampanje?

Dr. ENES KARIĆ: Na Fakulte tu islamskih nauka izučavamo našu vjeru na naukovnim tradicijama kakve je iza sebe ostavila tradicionalna bosanska ulema, recimo reis Čaušević, hadži Mehmed ef. Handžić, Husein ef. Đozo, Derviš ef Spahić... To tradicionalno naukovanje nastojimo plodno osavremeniti postignućima sa Istoka i Zapada, ondje gdje je to moguće. Nisam primijetio da među studentima ima ekstravagantnih težnji.

Zašto imamo mladiće s bradama koje vidimo na ulicama naših gradova, koje ponegdje u medijima imenuju vehabijama?! Prvo, ni naša Islamska zajednica nije i neće biti imuna da na vlastitom području vidi „muslimane na drugi način“. To je fenomen s kojim su se na Zapadu susrele tradicionalne kršćanske zajednice. Njima su se pojavili „kršćani na drugi način“.

Međutim, bošnjački narod je malobrojan, Pored naše veličanstvene tradicionalne islamske nauke veliki je luksuz

eksperimentirati sa mezhebima i kojekakvim „biljkama“ koje ovdje nemaju šanse. Na'e tlo je pretvrdo za njihov korijen. K tome, Islamska zajednica mora svojim djelovanjem popuniti prostore koji su njeni, mora angažirati i pokrenuti studente naših islamskih fakulteta i akademija, mora pokrenuti starije učenike i učenice naših medresa i od njih zatražiti, kroz relevantne projekte, da priđu svojim vršnjacima, da im pruže ruku. Mladići koje u nas nazivaju vehabijama jesu naši mladići, ali im mi nismo prišli, nije im Islamska zajednica pružila prostor, vrijeme, blagu i iskrenu riječ... Bio sam prije kojih četiri ili pet godina u Ensar džamiji u Zenici. Držao sam predavanje. Mislim da je tada bilo nekoliko desetina tih naših mladića sa mnogo dužim bradama od one koju je pustio naš uvaženi naibu reis hafiz Ismet ef. Spahić. Gledali su me u početku mrko, strogo, gledali su nekako kroz mene... Ipak, u svojoj besjedi sam kazao otvoreno da je naš bošnjački prioritet civilna i evropska država. To je naš trajni prioritet. Nas ne može spasiti promjena mezheba, niti na tom planu ima ikakve spasonosne teorije. Nemamo pravo na nemar spram naše tradicije niti na zaborav naše tradicionalne uleme! Mislim da sam u srcima tih mladića stekao nekakvo mjesto, ma koliko bilo sporedno.

Preporod: Kakvo je Vaše mišljenje o institucionalizaciji muslimana u Evropi?

Dr. ENES KARIĆ: Smatram da to nije naš posebno važan prioritet. Kad je posrijedi naš vjernički cilj, naš je prioritet da se mi ovdje, mi kao Islamska zajednica, institucionaliziramo i organiziramo. Kad je posrijedi naš nacionalni cilj, naš je prioritet multinacionalna i civilna, svjetovna evropska država, Bosna i Hercegovina. Treba nam država koja ima socijalne programe, koja se brine o slabima, nejakima, obespravljenima. Takvi i drugi programi su itekako razvijeni u Evropi.

Iza muslimanskih doseljeničkih zajednica po Evropi imaju i stoje kakve takve države i zemlje Porijekla. Neka tamošnje muslimanske zajednice iskoriste pogodnosti i tekovine evropske demokratije i neka se izvole organizirati.

Mi Bošnjaci smo u Evropi autohtoni, mi imamo svoju Islamsku zajednicu. Sa drugim sličnim zajednicama možemo imati protokole o saradnji, i sl. Mislim da je nama, mislim sada na Islamsku zajednicu, veći prioritet imati dobre odnose sa evropskim obrazovnim fondovima, na primjer sa programima „Tempus“ ili „WUS“ za naše medrese i islamske fakultete i akademije, i slično, nego li da po ovoj ili onoj džamiji u Evropi guramo ove ili one deklaracije. Te deklaracije ne traju čak ni koliko traje ljetni dan dopodne.

Preporod: Naredni broj našeg lista u kome će, ako Bog da, biti objavljen i ovaj razgovor istovremeno je i broj kojim obilježavamo 35 godina kontinuiranog izlaženja. Kako ste i Vi dugi niz godina bili jedan od njegovih vanjskih saradnika, molimo Vas za iskreno (ne prigodničarsko!) mišljenje o njemu?

Dr. ENES KARIĆ: Šta da kažem o „Preporodu“ koji je list moje mladosti, list moje generacije, ali, koji mi nije, evo već dvije pune godine - ponudio svoje stranice, da na njima, u formi ekskluzivnog intervjua, kao dekan Fakulteta islamskih nauka, predstavim svoj dekanski program?! Vi ste, gospodine Kadribegoviću do sada predstavili sve dekane Fakulteta islamskih nauka, ne i ovog koji je sada pretkandidat za reisu l-ulemu. Nemojte mi samo reći da tu nema makar malo politike.

Preporod: Gospodine Kariću, Vi ste ipak malo pobrkali stvari. Preporod Vam je nudio intervju, no vi ste kazali kako je bolje da jedna druga osoba koja je bila ponajviše uključena u reformu Fakulteta, govori o Fakultetu. No, ta osoba je odbila Vaš prijedlog. Ali zato ste Vi govorili za druge medije i nimalo laskavo o Preporodu.

Dr. ENES KARIĆ: „Preporod“ je nekada bio bolji, u godinama kad ste Vi bili mlađi, i kad su na kormilu Islamske zajednice bili reisovi sa manje globalnim ambicijama. Ali, Vi ste moj istaknuti prijatelj, iskusan novinar. U mome reisovskom timu za Vas će biti mjesta, pa i u „Preporodu“ koji će stati malo na zemlju.

O AUTORU

Dr. Enes Karić je rođen 16. maja 1958. u Višnjevu, Travnik, Bosna i Hercegovina od oca Emin ef., i majke Sabihe.

Osnovnu školu je završio 1973. u Han-Biloj (Travnik). Srednju (petogodišnju) Gazi Husrev-begovu medresu završio je u Sarajevu 1978., a potom se iste godine upisao na Fakultet političkih nauka i Fakultet islamskih nauka. Na Fakultetu islamskih nauka diplomirao je 1981., a na Fakultetu političkih nauka 1982. godine. Postdiplomski studij iz filozofije je upisao na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu i magistrirao 1986. (tema: *Odnos grčke i islamske filozofije u enciklopediji Ihvanus-Safa*). Doktorirao je 1989. godine na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu (tema: *Hermeneutički /tefsirski/ problemi prevodenja Kur'ana*).

Boravio je više puta na specijalizacijama na univerzitetu Al-Azhar, Kairskom univerzitetu, zatim na univerzitetu Yale (SAD) i Oxford (Vel. Britanija). Godine 2002. proveo je ljetnji semestar na Fullbrightovoj stipendiji na univerzitetu u Kaliforniji, Santa Barbara (UCSB).

Na Fakultetu islamskih nauka izabran je za asistenta 1981. godine na predmetu tefsir (tumačenje Kur'ana). Godine 1986. izabran je za predavača na istom predmetu, a potom 1989. i za docenta. Godine 1991. biran je za vanrednog profesora tefsira. Godine 1999. biran je u zvanje redovnog profesora na Fakultetu islamskih nauka, na predmetu tumačenje Kur'ana (tefsir). Tokom 1994.-1996. bio je ministar za obrazovanje, nauku, kulturu i sport u Vladi R&F Bosne i Hercegovine,

čiji je predsjednik bio Haris Silajdžić. Od 2. oktobra 2003. godine izabran za dekana Fakulteta islamskih nauka.

Saradnik je na postdiplomskim studijama na Filozofskom, Pravnom i Fakultetu islamskih nauka. Akademске 2002-2003. predavao predmet "Kultura islama" na Univerzitetu u Ljubljani (Republika Slovenija). Učestvovao na mnogim simpozijima posvećenim filozofiji, hermeneutičkim /tefsirskim/ istraživanjima, povijesti tumačenja svetih tekstova (a posebno Kur'ana), globalizaciji, i sl. u Tunisu (1997.), Parizu (1997.), Leidenu (1998.), Hannoveru (2000.), Rijadu (2001.), Cambridgeu (1997.), Tokiju (1999.), Grazu (2000.), itd. Također je pozivan da drži predavanja na Institut fur Religionswissenschaft an der Karl-Franzens-Universitat, Graz, Karićeva studija pod naslovom Historijsko-civilizacijski značaj mističnog tumačenja Kur'ana (The Significance of Sufism in the History of Islamic Civilization: Its place and Value in the Universal and Perennial Process of Spiritual Inquiry) je odabrana u programima UNESCO-a i bit će objavljena u posebnim izdanjima posvećenim različitim aspektima islamske kulture (Various Aspects of Islamic Culture). Urednik ove sveske je prof. dr Ekmeleddin Ihsanoglu.

Od 1990. godine član je savjeta fondacije za očuvanje rukopisnog nasljeđa islama (Al-Furqan), koju je osnovao Ahmed Zeki Yamani 1991. godine u Londonu. Član je savjeta časopisa Islamic Studies (Pakistan), kao i savjeta časopisa American Journal of Social Sciences (Herndon, USA). U ljeto 2002. godine izabran za aktivnog člana Jordanske Kraljevske Akademije (Alu l-Bayt). Akademске službe

U periodu 1976. - 1977. bio je glavni i odgovorni urednik Zemzema, zatim 1989. - 1990. glavni i odgovorni urednik Islamske misli. Bio je član redakcije Zbornika Fakulteta islamskih nauka, Muslimanskoga glasa i Ljiljana. Urednik je Anala (časopis Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu).

U periodu od 1984. do danas objavljivao je rasprave, prijevode (sa arapskog i engleskog), eseje, polemike i prikaze knjiga u sljedećim sarajevskim, zagrebačkim i beogradskim listovima i časopisima: *"Islamska misao"*, *"Dijalog"*, *"Život"*, *"Kulturni radnik"*, *"Filozofska*

istraživanja", "Kulture istoka", "Znakovi vremena", "Glasnik VIS"-a i "Takvim", "Lica", "Izraz", "Muallim", "Oslobođenje", "Dnevni Avaz", "Erazmus", "Slovo"...

Enes Karić je objavio i nekoliko radova (posvećenih islamu u Evropi i euro-islamskoj kulturnoj baštini) na arapskom jeziku u dnevnim novinama *Aš-Šarq al-Awsat*, u kuvajtskom časopisu *al-Mujtama'a*, itd. Na arapskom jeziku objavio u rijadskom časopisu *"Al-Faisal"* nekoliko studija koje se bave islamom u Evropi, susretom civilizacija. U *"Al-Faisalu"* objavio također i studiju o životu i djelu velikog alima Bosne, Mehmeda Handžića.

Obavio i objavio na desetine intervjuja sa poznatim profesorima islamskih nauka kao što su Seyyed Hossein Nasr, Annemarie Schimmel, Abdalwahab Bouhdiba, Abdulhakim Murad, itd. Obavio je i intervju sa kraljem Maroka Hasanom II.

Objavio je sljedeće knjige iz oblasti tefsira, islamske filozofije i kulture:

1. ***Povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća***, izd. El-Kalem, Sarajevo, 2004. god. Opsežna studija (694 str.) o najznačajnijim tokovima i nosiocima islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću.

2. ***Bosanske muslimanske rasprave***, (u sedam knjiga), izdanje izdavačke kuće "Sedam", Sarajevo, 2003. godine. U ovih sedam knjiga Karić je sabrao najznačajnije rasprave koje su napisali Bosanski muslimani na bosanskom jeziku u periodu između 1890. i 1937. godine o temama napretka, obnove islamskih institucija, pitanjima opstanka muslimana u Evropi, itd.

3. ***Bošnjačka ideja***, izd. "Globus", Zagreb, 2002. Ovo djelo je napisano u saradnji sa prof. dr. Šaćirom Filandrom a bavi se životom i djelom Adilbega Zulfikarpašića, velikog bosanskog i bošnjačkog političara i kulturnog mecena.

4. ***Reis Džemaluddin Čaušević, prosvjetitelj i reformator*** (izdanje "Ljiljana" u dva sveska). Karić je priredio ovo izdanje za

objavljivanje u saradnji sa prof. dr Mujom Demirovićem.

5. ***Izabrana djela Mehmeda Handžića*** (izd. Ogledalo, Sarajevo, 2000.) u šest svezaka. Karić je ovo monumentalno izdanje priredio za objavljivanje u saradnji sa akademikom prof. dr. Esadom Durakovićem. U IV svesku objavljena je i opsežna Karićeva studija o Mehmedu Handžiću

6. Malise Ruthven, ***Islam***, preveo na bosanski Enes Karić. Ovo djelo na engleskom se pojavilo u izdanju Oxford University Pressa, u okviru biblioteke Very Short Introduction. Karićev bosanski prijevod ovoga djela objavljen je 2002. godine u sarajevu u izdanju izdavačke kuće "Šahinpašić".

7. Ebu Hamid El-Gazali, ***Savjeti vlastima***, izd. El-Kalem, Sarajevo, 2001. godine. Karić je ovo djelo preveo sa arapskog originala (*Et-Tibru l-Mesbuk fi nasihati l-Muluk*), a bavi se Gazalijevom teorijom države, upravljanja i vlasti.

8. ***Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad muslimanima Balkana***. Ovo djelo napisao je Norman Cigar na engleskom pod naslovom *The Role of Serbian orientalis in Justification of Genocide against Muslims of the Balkans*, a Karić ga je na bosanski preveo u saradnji sa Ahmetom Alibašićem. Pojavilo se u izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000. godine.

9. Bernard Lewis, ***Kulture u konfliktu***, izd. "Ljiljan", Sarajevo, 2002. godine. Karić je ovo djelo preveo sa engleskog originala, *Cultures in Conflict*.

10. ***Zapad i islam, ka dijalogu***, zbornik predavanja priredio Ekmeleddin Ihsanoglu, preveli s engleskog Enes Karić i Ahmet Alibašić, izd. "el-Kalem", Sarajevo, 2001. godine. U istanbulskom Centru za proučavanje islamske povijesti, kulture i civilizacije predavanja su održali Hillary R. Clinton, Hajo Funke, Murad W. Hofmann, Ingmar Karlsson i Bassam Tibi o temi odnosa islama i Zapada. Knjiga *Zapad i islam, ka dijalogu* pisana je protiv teza Semuela P. Huntingtona o "sukobu civilizacija".

11. *Essays (on behalf) of Bosnia*, izd. El-Kalem, Sarajevo, 2000. Ova knjiga na engleskom jeziku je izbor iz dvije Karićeve knjige eseja o Bosni i njenim duhovnim i religijskim komponentama, s posebnim osvrtom na islam.

12. Robert Irwin, *Hiljadu i jedna noć na Zapadu*, izd. "Ljiljan", Sarajevo, 1999. godine. Robert Irwin, profesor arapskog jezika na univerzitetu Oxford, također i predavač srednjovjekovne povijesti na univerzitetu St. Andrews, napisao je ovaj svoj priručnik za čitanje Hiljadu i jedne noći s ciljem da pokaže koliko tom klasičnom arapskom zborniku priča duguje Evropa, zapravo koliko Hiljadu i jednoj noći duguju La Fontaine, Chaucer, Jacob i Wilhelm Grimm, Goethe, Umberto Eco, Irwing Washington, Pier Paolo Pasolini, P. Casanova, Jorge Luis Borges i mnogi drugi. Karićev bosanski prijevod ovog Irwinova djela ima 507 stranica.

13. *Šerijatsko pravo u savremenim društvima*, priredili Fikret Karčić i Enes Karić, izd. "Pravni centar", Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1998. Ovaj zbornik prevedenih tekstova sa arapskog i engleskog jezika fokusira se na savremena pravna tumačenja Kur'ana i šerijata. Knjiga na 357 stranica govori o savremenim metamorfozama pravne hermeneutike Kur'ana i posljedicama tih metamorfoza po današnja muslimanska društva.

14. *Eseji od Bosne*, izd. "Sejtarija", Sarajevo, 1999. Eseji o duhovnoj Bosni napisani u periodu 1996. – 1999.

15. *Semantika Kur'ana* (hrestomatija tekstova), izd. "Bemust", Sarajevo 1999. Knjiga ima 736 stranica a selektirani tekstovi bave se u prvome redu pitanjima kur'anskog Weltanschauunga koji izvire iz kur'anskog jezika. Karić je odabrao tekstove koji o jeziku Kur'ana govore sa stanovišta lingvistike koju je u Evropi inspirirao Ferdinand de Saussure, ali i W. von Humboldt i drugi sada već klasični jezikoslovci i filozofi jezičko-analitičke filozofije. Karić se posebno oslanja na djelo God and Man in the Qur'an od Toshihika Izutsua, u kojem se, sa stanovišta semantičkih studija, govori o "ključnim riječima" (key terms) Kur'ana. Primarni cilj ove knjige je opći prikaz savremenih strukturalističkih studija o Kur'anu, tj. Kur'anu kao kur'anskoj riječi,

kao kur'anskom govoru, kao kao kur'anskom jeziku, te napokon i Kur'anu kao svetome tekstu. Ova se Karićeva hrestomatija bavi, istina sporednije, i pitanjima polisemije, homonimije, sinonimije, geminacije, haplologije... u Kur'anu. Donesene su i studije koje se bave poviješću klasične arapske leksikografije.

16. Naslov djela: *Kur'an u savremenom dobu I i II dio* (hrestomatija tekstova), izd. "Bosanski Kulturni Centar" i "El-Kalem", Sarajevo 1998. godine. Ovo opsežno djelo (ukupno 1450 stranica) među svojim koricama tematizira savremene muslimanske i nemuslimanske teorije o Kur'anu. Ova hrestomatija razgovjetno pokazuje da danas imamo tradicionalna, racionalna, revivalistička, fundamentalistička, literalistička, mistička, egzistencijalistička, evolucionistička, ideologijska, scijentistička... čitanja i tumačenja Kur'ana. Karićev odabir autora i tekstova otkriva njegovu namjeru da prezentira mnoštvo današnjih divergentnih tumačenja Kur'ana koja su često međuse suprotstavljena. S. H. Nasr, Jane Damen McAullife, R. A. Jullandri, J.J. G. Jansen, M. Fischer, John L. Esposito, Yvonne Haddad, A. T. Welch, itd. samo su neki od autora tekstova u ovoj hrestomatiji.

17. *Bosna sjete i zaborava (zbirka eseja)*, izd. Durieux, Zagreb, 1997. godine. Eseji su pisani u periodu 1988. – 1997. godine i tretiraju neke aspekte duhovne Bosne (susret religijskih univerzuma, kršćanstva, judaizma i islama, Bosna kao dvostruko predvorje, Zapadu na Istok i Istoku na Zapad, i sl.). Nekoliko eseja iz ove knjige prevedeno je na njemački i engleski jezik (vidi bibliog.).

18. Knud Holmboe, *U susret Omeru Muhtaru* (prijevod s engleskog), izd. "Bemust", Sarajevo, 1996. Putopis kroz Sjevernu Afriku iz pera Knuda Holmboea tokom 1930. godine. Putopis govori o antikolonijalnoj borbi Omera Muhtara.

19. Toshihiko Izutsu, *Sufizam i taoizam* (prijevod s engleskog u saradnji sa Rešidom Hafizovićem), izd. Logos, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1995. Toshihiko Izutsu, bivši profesor islamskih studija na Mc Gillu (Montreal, Kanada) je ovo svoje djelo napisao tokom skoro dvadesetogodišnjeg boravka na islamskom istoku, posebno u Teheranu.

Sufism and Taoism je, po ocjenama poznavalaca ove tematike, najljepša i najbolje napisana komparativna i kontrastivna analiza ovih drevnih učenja, sufizma i taoizma, u engleskom jeziku. Središnja tema djela je čovjek ili, bolje kazano, metahistorijska antropologija, tako kako je tumači sufizam i taoizam. Djelo sadrži preko tri stotine dužih citata od drevnih autoriteta sufizma (npr. Ibn 'Arabi) i taoizma (Lao Tzu i Chuang Tzu, itd.).

20. El-Ghazali, *Znamenja u Allahovim stvorenjima* (prijevod s arapskog), izd. "Ljiljan", Sarajevo, 1994., Drugo izdanje "Ljiljan", Sarajevo, 2001. godine. Ovo el-Ghazalijevo djelo je kosmološka rasprava, a njena posebna vrijednost je u činjenici da ona predstavlja opis i tumačenje fizičkog i duhovnog neba u kojem su živjeli klasični islamski filozofi. Nebo i Zemlja kao izvor ljepote, te estetski užitek koji čovjek ima kad gleda "dubine nebeskog plavetnila", posebna je tema ove el-Ghazalijeve rasprave. U Bosni je djelo naišlo na dobar prijem, čemu svjedoči i nedavno objavljeno drugo izdanje.

21. El-Ghazali, *Niša svjetlosti* (prijevod s arapskog), izd. Mešihat Islamske zajednice u Zagrebu, Zagreb, 1995. Ezoterička rasprava o svjetlosti, u biti komentar kur'anskim stavicima koji govore o svjetlosti. Ova el-Ghazalijeva rasprava prevedena je na engleski, francuski, njemački, ruski, talijanski, španski... S Karićevim prijevodom bosanski se jezik pridružio evropskim jezicima u/naj kojima se čita ova izvanredna el-Ghazalijeva rasprava.

22. Abdel-Wahab Bouhdiba, *Vrt milovanja* (izvorni naslov *Sexuality in Islam*, Seksualnost u islamu) (prijevod s engleskog u saradnji s Rešidom Hafizovićem), izd. Ljiljan, 1994. Djelo *Sexuality in Islam* autora Abdel-Wahaba Bouhdibe, predsjednika tunižanske Akademije nauka i umjetnosti, je doktorska disertacija odbranjena na Sorboni (Pariz). Djelo je filozofska rasprava, štivo koje raspravlja o statusu tjelesnog u islamu, o kulturi seksa i seksualnosti u islamskoj kulturi i civilizaciji. Ovaj Karićev i Hafizovićev prijevod naišao na veliki prijem čitateljstva u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji.

23. Seyyed Hossein Nasr, *Susret čovjeka i prirode* (prijevod s engleskog), izd. Svjetlost, Sarajevo, 1992., drugo izdanje "El-Kalem",

2001. Ovo Nasrovo djelo, čiji originalni engleski naslov glasi *The Encounter of Man and Nature, The Spiritual Crisis of the Modern Man* (Alen & Unwin, London, 1968.), je zbornik njegovih predavanja na univerzitetu u Chicagu (serijal tzv. "Rockfelerovih predavanja") koja je Nasr održao tokom maja 1966. Profesor Nasr (danas radi kao redovni profesor na George Washington University, Washington D.C.) u ovom je djelu, sa filozofskog stanovišta, izložio uzroke ekološke katastrofe koja hara svijetom. Moto ove knjige je: "Bez čovjekovog mira s nebom ne može biti ni čovjekovog mira sa Zemljom!"

24. S. M. H. Tabatabai, *Kur'an u islamu* (prijevod s arapskog urađen u saradnji sa Nusretom Čančarom), izd. Kulturno odjeljenje ambasade Islamske Republike Iran, Beograd, 1991. Djelo Kur'an u islamu primjer je suvremene šiitske ezoteričke rasprave o Kur'anu. Tabatabai je tradicionalni iranski filozof koji je tokom XX stoljeća napisao veliki ezoterički komentar Kur'ana el-Mizan. Knjiga Kur'an u islamu umnogome je rezime tog njegovog opsežnog komentatorskog kompendijuma.

25. *Islamski fundamentalizam – šta je to?* (hrestomatija priređena u saradnji sa Nusretom Čančarom), izd. Mešihat Islamske zajednice, Sarajevo, 1990. Tokom 1990. godine na Fakultetu islamskih nauka održan je simpozij o temi "Islamski fundamentalizam – šta je to? U istoimenom zborniku sabrane su rasprave i diskusije učesnika simpozija.

26. *Ihvanus-safa, Rasprava čovjeka sa životinjama* (prijevod s arapskog i predgovor), izd. "El-Kalem", Sarajevo, 1991. Ova je rasprava jedna od opsežnijih poslanica iz "Enciklopedije Iskrene Braće". Rasprava je, tvrdi Karić u svom predgovoru za ovaj prijevod, pisana prije hiljadu godina i zanimljiv je primjer tadašnjeg filozofijskog diskursa o kosmologiji i antropologiji, posebno o temama kao što su: retardiranost čovjekove tjelesnosti (u odnosu na tzv. animalnu tjelesnost), arhetipi rodova i vrsta, duhovnoj evoluciji i involuciji, itd. Ova je rasprava tokom XIX i XX stoljeća na Zapadu ocijenjena dvojako: kao filozofska poslanica koja anticipira Darwina (npr. Fr. Dieterici, *Die Philosophie der Araber im X. Jahrhundert*, II:Die

Naturschauung und Naturphilosophie der Araber im zehnten Jahrhundert aus den Schriften der Lauteren Bruder, Der Darwinismus im X. und XI. Jahrhundert, Leipzig-Berlin, 1858-1891.) ali i kao "pobijanja darvinizma" stoljećima prije nastanka ovog evropskog izma. Rasprava je tokom XIX i XX stoljeća prevedena na njemački, engleski, ruski, itd. (Pogovor za ovo sarajevsko izdanje napisao je Dževad Karahasan)

27. *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, izd. "Pravni centar", Sarajevo, 1996. U ovom zborniku Karić je preveo i prezentirao tekstove o temi ljudskih prava te o debati koja se o tome vodi između nekih zapadnih i islamskih krugova.

28. *Tumačenje Kur'ana i ideologije XX stoljeća*, izd. "Bemust", Sarajevo, 2002. Ovaj zbornik tekstova ima blizu 650 stranica i u njemu je Karić preveo i objavio tekstove o tumačenju Kur'ana u djelima Muhammeda Abduhua, Rešida Ridaa, Sejjida Kutba, Abu l-Ala Mevdudija, Hasana Benna, Mahmuda Šeltuta i drugih savremenih mufessira.

29. *Kur'an u savremenom dobu* (hrestomatija tekstova), izd. Svjetlost, Sarajevo, 1991. U ovom zborniku tekstova, pisanih od muslimanskih i nemuslimanskih autora, pokazuje se divergentnost savremenih pristupa Kur'anu. Autor hrestomatije donosi tekstove od evropskih i američkih kur'anologa s područja današnjeg mističkog, jezičko-analitičkog, tradicionalnog, racionalnog... tumačenja Kur'anskog teksta. Ova Karićeva hrestomatija tekstova o Kur'anu bila je prva opsežnija hrestomatija objavljena nakon poznatih djela Nerkeza Smailagića. Politička i ideologijska tumačenja Kur'anskog teksta javila su se i kao raličite "teorije oslobođenja" muslimanskih naroda od kolonijalizma

30. *Hermeneutika Kur'ana*, izd. "Filozofska istraživanja", Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1990. Djelo Hermeneutika Kur'ana je Karićeva doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu, 1989. godine. Tematika kojom se ova disertacija bavi privukla je pozornost časopisa i biblioteke Hrvatskog filozofskog društva "Filozofska istraživanja", te je u cjelosti i objavljena u trećem

kolu (1990. godine). Knjiga "Hermeneutika Kur'ana" bavi se klasičnim pitanjima i problemima hermeneutike i egzegeze Kur'ana i približava tu problematiku našem čitateljstvu koje je upućeno u suvremene teorije recepcije. Komparativnom i kontrastivnom analizom Karić dokazuje da su na islamskom istoku u periodu od 700. -1400. godine nastale mnogobrojne teorije recepcije Svetoga Teksta, a mnoge su izvršile izravan utjecaj na evropske teorije recepcije. Karić posebno raspravlja, u nekoliko poglavlja, o hermeneutičkim konsekvencama "konsonantiziranja" i "vokaliziranja" Kur'anskog teksta, te pitanjima koje ta dva procesa u "čitanjima Kur'ana" (kiraetima Kur'ana) imaju u znanostima semitistike. "Semiti u semitskim pismima prvo razumijevaju Sveti Tekst, tek ga potom čitaju, dok većina indoevropskih naroda u svojim pismima prvo čitaju Sveti Tekst, tek ga potom razumijevaju", - jedna je od poruka ove Karićeve knjige. U ovom djelu autor je pokazao da Gadamerove, Massignonove, Lohmanove, de Saussureove... teorije o govoru, jeziku i tekstu imaju svoje korespondirajuće teorijske pandane u teorijama recepcije na islamskom istoku

31. *Politička i ideologijska tumačenja Kur'ana i islama* (hrestomatija tekstova), izd. Kulturni radnik, Zagreb, 1990. Zbornik tekstova koje je Karić preveo s arapskog i engleskog jezika. Tekstovi tematiziraju moderne ideološke i političke interpretacije svetih tekstova, posebice Kur'ana. Ovaj se zbornik bavi teorijskim problemima ideologije revivalizma i fundamentalizma u tradicionalnim zemljama islama u kontekstu njihovog susreta sa Modernom. Zbornik uključuje i tekstove koji kritički pokazuju kako ideološki i politički pokreti Srednjeg i Bliskog istoka koriste i utilitariziraju Poruku svoje Scriptura Sacra u borbi za intelektualnu, ideološku, političku, kulturnu, ekonomsku... (pre)vlast. Autori tekstova uvrštenih u ovaj zbornik su poznati profesori (Ivonne Haddad, John L. Esposito, Abdulaziz Sachedina, Michael M. J. Fischer, Khurshid Ahmad, Khalid M. Ishaque, itd.)

32. *Uvod u tefsirske znanosti*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 1986. Ovaj Karićev *Uvod u tefsirske znanosti* je fakultetski udbenik iz hermeneutike i egzegeze Kur'ana, napose herm. i egzeg.

klasičnog perioda. Osim opisa problema kojim se bavila klasična islamska teorija recepcije svetog štiva, autor donosi i suvremene evropske hermeneutičke i egzegetske teorije koje su Evropljani domislili tokom svog višestoljetnog susreta sa Kur'anom

33. **Prijevod Kur'ana na bosanski**, komentatorske bilješke i pogovor, izd. Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995. Ovaj prijevod Kur'ana (1339 stranica) je plod Karićevih uvida u klasičnu i savremenu hermeneutičku i egzegetsku islamsku i zapadnu literaturu i izvore. Prijevod je objavljen zajedno sa originalnim tekstom, u formi face-to-face. Karićev pogovor "Kur'anski univerzum", objavljen kao završni komentar svome prijevodu Kur'ana, je opsežna rasprava koja tematizira mjesto Kur'ana u klasičnoj i savremenoj duhovnosti islama. Posebno je stavljen akcenat na ulogu Kur'ana u današnjem svijetu i u dobu planetarnog "susreta religija i kultura".

34. **Tefsir** (prošireno izd. "Uvoda u tefsirsku nauku"), izd. Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995. godine. Ovo prošireno izdanje "Uvoda u tefsirsku nauku" objavljeno je kao dodatni komentar Karićevom Prijevodu Kur'ana.

35. **Enciklopedija Ihvanus-safa**, izd. Vrhovno isl. starješinstvo, Sarajevo, 1986. (Magistarska radnja objavljena u 500 primjeraka, bavi se djelom *RASA'ILU AL-IKHWAN AL-SAFA* (Traktati ili enciklopedija Iskrene braće, tajnog filozofskog saveza koji je živio u Basri oko 950. godine po Isa a.s.). Karić u ovoj monografiji o ovoj drevnoj enciklopediji detektira i opisuje utjecaje grčkog filozofijskog nasljeđa na klasično islamsko mišljenje u Bagdadu, Basri i Kufi u X stoljeću. Karić je opisao traktate iz numerologije, geometrije, astronomije, geografije, muzike, logike (Porfirijeve Isagoge), zatim traktate koji se bave Aristotelovim Kategorijama, Prvim analitikama, Drugim analitikama, mineralogijom, meteorologijom, embriologijom, itd. Ovo se Karićevo djelo bavi i pitanjem filozofijske terminologije, kako su drevni Arapi transkribirali grčke filozofijske pojmove, itd. Ukratko, Karićeva monografija o Traktatima ili Enciklopediji Iskrene braće opisuje na koji je način ostvaren dijalog filozofa Bagdada iz X stoljeća po Isa a.s. i grčke filozofije iz vremena Pitagore, Sokrata, Aristotela,

Porfirija...

36. *Crni tulipan, putopis hodočasnika iz Bosne*, Izdavač: Tugra, Sarajevo, 2008. god. (133 str.; 18,5 cm)

37. *Galaluddin as-Suyuti: život i komentatorsko djelo*, Izdavači: El-Kalem i Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2009., (452. str., 21 cm)

38. *Pjesme divljih ptica*, roman, Izdavač: Tugra, Sarajevo, 2009. god. (415 str.; 21 cm)

Dr. Enes Karić sada radi kao redovni profesor na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. Posebno se bavi svojom užom oblašću, poviješću tumačenja Kur'ana i metodologijom tumačenja Kur'ana.